

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია

ფილოლოგიური ძიებანი

„მეცნიერება“
თბილისი
1995

წინამდებარე კრებული, რომელიც ეძღვნება ქართველური ენებისა და „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის ცნობილ მკვლევარს გურამ კარტოზიას, შეიცავს მისი ქართველი და უცხოელი კოლეგების გამოკვლევებს.

რედაქტორ-გამომცემელი — ალექსანდრე გვახარია,
საქართველოს მეცნ. აკად. წევრ-კორესპონდენტი

გურამ ალექსანდრეს ძე კარტოზია დაიბადა თბილისში 1934 წლის 31 ოქტომბერს (ოფიციალურ დოკუმენტებში 1935 წლის 26 იანვარი უწერია). 1957 წელს დაამთავრა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტი, სადაც გაიარა შესანიშნავი ქართველოლოგიური სკოლა.

უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ გურამ კარტოზია ერთხანს მუშაობდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალურ სამეცნიერო ბიბლიოთეკაში სწავლულ მდივნად, 1959—1962 წლებში აკად. ვარლამ თოფურიას ხელმძღვანელობით გაიარა ასპირანტურის კურსი ქართველურ ენათა სპეციალობით საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტში, ხოლო 1963 წლიდან მუშაობს „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში ჯერ უმცროს მეცნიერ თანამშრომლად, 1966 წლიდან დღემდე კი—სწავლულ მდივნად. კომისიის მთავარ რედაქტორებთან აკად. გიორგი წერეთელთან და აკად. ალექსანდრე ბარამიძესთან თანამშრომლობაში ჩამოყალიბდა გურამ კარტოზია — რუსთველოლოგი, „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის მკვლევარი. 1969 წლიდან კომისიის მთავარი რედაქციის წევრია, 1973 წლიდან კი უცვლელად ასრულებს მთავარი რედაქციის სწავლული მდივნის მოვალეობას.

გურამ კარტოზიას უშუალო მონაწილეობითა და მეთვალყურეობით ჩამოყალიბდა სოლიდური ბაზა „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის მეცნიერული შესწავლისა და დადგენისათვის (დამუშავდა სამეცნიერო ბიბლიოგრაფია, შესწავლილ იქნა ხელნაწერული მემკვიდრეობა, შეიქმნა უმდიდრესი ლექსიკოლოგიური ფონდი და სხვ.). წლების მანძილზე შეუფერხებლად მუშაობდა მთავარი სარედაქციო კოლეგია და დიდი იყო როლი და ღვაწლი სწავლული მდივნისა. ყოველივე ეს ფიქსირებულია მთავარი რედაქციის სხდომათა ოქმებში, რომლებიც წლების მანძილზე იბეჭდებოდა ჟურნალ „მაცნის“ ენისა და ლიტერატურის სერიაში.

რუსთველის ენის თავისებურებათა განხილვას და პოემის ტექსტის ცალკეული ადგილების დადგენას ეძღვნება გურამ კარტოზიას წერილები, რომლებიც თავმოყრილია „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის საკითხების“ ორ წიგნში (I—1975 წ., II—იბეჭდება). 1966 წელს გიორგი წერეთელთან და ჯარჯის ცაიშვილთან ერთად გამოსაცემად მოამზადა და დაბეჭდა „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტი. აკადემიური ტექსტის დამდგენი კომისიის მთავარი რედაქციის მიერ გურამ კარტოზიას მონაწილეობით დადგენილი ტექსტის მასობრივი გამოცემა გამოვიდა 1988 წელს. ამჟამად დასაბეჭდად მზად არის აკადემიური ანტომეჟულის I და II ტომები.

ქართველურ ენათა (განსაკუთრებით მეგრულისა და ლაზურის) გრამატიკული წყობის, საერთო-ქართველური ლექსიკის, ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობის საკითხებს ეხება გურამ კარტოზიას გამოკვლევათა მნიშვნელოვანი ნაწილი. განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს მის საქმიანობაში ლაზური ტექსტების მოპოვებასა და პუბლიკაციას. სამი ათეული წლის მანძილზე გურამ კარტოზიას მიერ ლაზეთში და მის ფარგლებს გარეთ ჩაწერილმა ტექსტებმა ორი ტომი შეადგინა („ლაზური ტექსტები“, 1972; „ლაზური ტექსტები, II“, 1993). ეს ტექსტები ლაზურის სამივე კილოს მეტყველებას ასახავს და მოცულობით დიდად სჭარბობს სხვა მკვლევართა მიერ ჩაწერილ ტექსტებს. თუ გავითვალისწინებთ ლაზურის—თურქული ენის გარემოცვაში მოქცეული ამ ერთ-ერთი ქართველური ენის—მძიმე მდგომარეობას, ძნელია გადაჭარბებით შეფასდეს ამ ტექსტების არა მარტო ლინგვისტურ-ფოლკლორისტული, არამედ ეროვნული მნიშვნელობაც.

გურამ კარტოზია წლების მანძილზე ეწევა პედაგოგიურ მოღვაწეობას თბილისის ი. ჯავახიშვილის სახ. სახელმწიფო უნივერსიტეტსა და ს.-ს. ორბელიანის სახ. სახელმწიფო პედაგოგიურ უნივერსიტეტში, კითხულობს ლექციებს ქართველური ენების გრამატიკის საკითხებზე, მონაწილეობს ს.-ს. ორბელიანის სახ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართველური ენების ლაბორატორიის მუშაობაში. იგი აქტიური მონაწილეა რესპუბლიკური და საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციებისა და სხვა თავყრილობებისა როგორც ჩვენში, ისე საზღვარგარეთ.

გურამ კარტოზიას ნაშრომთა ბიბლიოგრაფია აქვე ქვეყნდება. ერთი შეხედვით, ის არ არის ვრცელი, მაგრამ გამოირჩევა მრავალფეროვნებითა და განსახილველ პრობლემათა სიღრმით. ყოველი ნაშ-

რომის საფუძველს წარმოადგენს ავტორის საოცარი პასუხისმგებლობის გრძნობა, დიდი (ზოგჯერ ზედმეტად) მეცნიერული სიფრთხილე და კეთილსინდისიერება, თავშეკავება და, ამასთან, უაღრესი პრინციპულობა (სანიმუშოდ დავასახელებდი მის წერილს—„დავიცვათ „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტოლოგიური კვლევა უსაფუძვლო შემოტევისაგან“, „მაცნე“, 1988, № 2).

ასეთია გურამ კარტოზია ცხოვრებაშიც: მუდამ დაკავებული, ჩაღრმავებული სხვადასხვა საქმეში და ამავე დროს მზად მყოფი ნებისმიერი დახმარებისათვის; ფართო განათლებისა და ინტერესების მქონე ინტელიგენტი და თავისი საქმის ნამდვილი პროფესიონალი; საიმედო მეგობარი და ჩინებული მეოჯახე, თავისი ქვეყნის ჭეშმარიტი და ღირსეული მოქალაქე; თავაზიანი, მოკრძალებული და ამასთანავე პრინციპული, შეუვალი, სიმართლის მედგარი დამცველი. როგორც რუსთველი იტყოდა, „მას სიღბო აქვს ნაქსოვისა და სიმტკიცე—ნაჭედისა“.

ველოცავ გურამ კარტოზიას სამოცი წლის თარიღს. ფილოლოგისათვის ეს მწიფობის ხანაა. ღრმად მწამს, კიდევ ბევრი ნაშრომით გაამდიდრებს იგი ქართულ მეცნიერებას.

გურამ კარტოზიას ქართველი და უცხოელი კოლეგების ნაშრომთაგან შედგენილი ეს მცირე კრებული ამ თავაუღლებელი მუშაკის ღვაწლის აღიარებაა.

ალექსანდრე გვახარია

გურამ კარტიოზიას გამომკვეყნებული შრომები

1. კახური კილოს თავისებურებანი (სოფ. გავაზის მეტყველების მიხედვით) (თეზისები): საქართველოს პედ. ინსტიტუტების სტუდენტთა VI სამეცნ. კონფერენცია, ენათმეცნიერებისა და ქართული ენის სექცია. თელავი, 1954, გვ. 26—27.
2. ორი თანდებულის გენეზისისათვის მეგრულში (თეზისები): თსუ სტუდენტთა XVII სამეცნ. კონფერენცია. თბ., 1955, გვ. 140—141 (თეზისების პირველი ნაწილი დაიბეჭდა ცალკე სტატიად, იხ. № 5).
3. კავშირებითა წარმოებისათვის მეგრულში: თსუ სტუდენტთა სამეცნ. შრომების კრებული, № 8, 1958, გვ. 231—136; თეზისები: თსუ სტუდენტთა XVIII სამეცნ. კონფერენცია. თბ., 1956, გვ. 109.
4. ღირსშესანიშნავი ძეგლები [საქართველოს მეცნ. აკად. ცენტრ. სამეცნ. ბიბლიოთეკაში ათონის ქართულ ხელნაწერთა მიკროფილმების მიღების გამო]: გაზ. „თბილისი“, 1959. 28. IV.
5. ერთი თანდებულის გენეზისისათვის მეგრულში: კრებ. „ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები“, ტ. II, თბ., 1961, გვ. 249—252 (რეზიუმე რუს. ენაზე).
6. მეშველზმნიანი მყოფადის წარმოებისათვის ჭანურში: საქართველოს მეცნ. აკად. ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნ. მუშაკთა XII სამეცნ. კონფერენცია (მოსხენებათა შემოკლებული ტექსტები), თბ., 1961, გვ. 415—418.
7. საბიბლიოთეკო ტერმინების ლექსიკონი (გ. გიორგიძესთან ერთად). თბ., 1962, 204 გვ.
8. „ვეფხისტყაოსნის“ ზოგიერთი ადგილის წაკითხვისათვის: გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1965. 7. X.
9. „ვეფხისტყაოსნის“ ენა: ჟურნ. „პიონერი“, 1966, № 6, გვ. 9—12; № 7, გვ. 15 (შეცდომის გასწორება).
10. შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი (ტექსტის გამოსაცემად მომზადება გ. წერეთელთან და ს. ცაიშვილთან ერთად). გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1966, 320 გვ.; გამომც. „განათლება“, თბ., 1966, 368 გვ.

11. ჭადრაკი ძველ ქართულ მწერლობაში (ს. ცაიშვილთან ერთად): გაზ. „ლელო“, 1966. 25. XII.
12. ზოგიერთი ადგილის წაკითხვისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ (თეზისები): გაზ. „თბილისის უნივერსიტეტი“, 1968. 6. V. წერილში: „რუსთველის კაბინეტში“.
13. მასალები ლაზური ზეპირსიტყვიერებისათვის: კრებ. „ქართული ლიტერატურის საკითხები“, თბ., 1968, გვ. 132—178.
14. მიცემითი ბრუნვის ნიშანი ზმნურ ფორმასთან ლაზურში: საქართველოს მეცნ. აკად. მოამბე, 52, № 3, 1968, ფვ. 867—872 (რეზიუმე რუს ენაზე).
15. სახელური შესიტყვება მეგრულ-ლაზურში: ჟურნ. „მაცნე“, 1968, № 6, გვ. 147—166.
16. ქართულ სიძველეთა დასაცავად (ს. ცაიშვილთან და ც. კიკვიძესთან ერთად): გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1969. 14. II.
17. ლაზური ტექსტები (ათინური კილოკავის ნიმუშები): ჟურნ. „მაცნე“, 1970, № 4, გვ. 213—232.
18. თანაწყობითი სახელური ჭგუფი მეგრულ-ლაზურში: ჟურნ. „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1971, № 1, გვ. 143—154.
19. მცირე განმარტება [„ვეფხისტყაოსნის“ 3. ბუღენზიგისეული გერმანული თარგმანის ერთი ადგილის გამო]: გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1971. 26. II.
20. ერთი ტექსტის წაკითხვისათვის „ვეფხისტყაოსანში“: გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1972. 1. IX.
21. ლაზური ტექსტები. თბ., 1972, 240 გვ.
შინაარსი: წინასიტყვაობა (გვ. 5—8), ნაწილი პირველი—ხოფური და ვიწურ-არქაბული პროზაული ტექსტები (გვ. 9—203), ნაწილი მეორე — ლექსები, გამოცანები, ანდაზები (გვ. 204—228), ტექსტების პასპორტი, მთქმელები (229—234).
22. მეტრი და რითმა ვეფხისტყაოსანში. რითმათა სიმფონია და სიტყვათა მარცვლობრივი განაწილების ცხრილები (გამოსაცემად მომზადება გ. წერეთელთან, ც. კიკვიძესთან და ს. ცაიშვილთან ერთად): თბ., 1973, 448 გვ.
23. ერთი წერილის გამო [პასუხი დ. ივარდავას „საბიბლიოთეკო ტერმინების ლექსიკონის“ რეცენზიაზე]: გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1974. 3. XII.

24. ვეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში (მთავარი რედაქციის სხდომათა ოქმები): ჟურნ. „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, №№ 3, 4; 1975, №№ 1, 3, 4; 1976, №№ 1, 3, 4; 1977, №№ 3, 4; 1978, №№ 1—4; 1979, №№ 1—4; 1980, № 4; 1981, №№ 3, 4; 1982, №№ 1—4; 1983, № 2; 1984, № 2; 1985, №№ 2, 3; 1986, № 4; 1987, № 1; 1988, № 3.

25. საბიბლიოთეკო ტერმინების ლექსიკონი. მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა (გ. გიორგიძესთან ერთად). თბ., 1974, 160 გვ.

26. „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის საკითხები. თბ., 1975, 112 გვ. წიგნში დაბეჭდილია წერილები: რუსთველური პარონომაზია (გვ. 5—19); სიტყვათა თავისებური განლაგებისათვის წინადადებაში (გვ. 20—32); ენამუსიკობა (გვ. 33—35); მოსალბე (გვ. 36—45); და-ცა-ილოს (გვ. 46—50); ერთი ფაქტობრივი უზუსტობა პოემის ტექსტში (გვ. 51—56); უჩუმოდა (გვ. 57—61); შემეცნება (გვ. 62—67); ერთი მაჩამური სტროფის წაკითხვისა და გაგებისათვის (გვ. 68—80); სირინო (გვ. 81—90); ერთი გასწორების გამო (გვ. 91—97); რუსთველისა დამისა (გვ. 98—103).

27. მეგრული ხალხური ლექსები. წიგნში: ქართული ხალხური სიტყვიერება. მეგრული ტექსტები, I, პოეზია. ტ. გულდავას რედაქციით. თბ., 1975, გვ. 138—139 (№ 209₁₂), 233—234 (№№ 349, 350), 238 (№ 351₃₄), 250 (№ 351₂₈), 255—256 (№№ 351₁₆₂₋₁₆₄).

28. არაინვერსიული თურმეობითების წარმოებისათვის ლაზურში: ჟურნ. „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1976, № 3, გვ. 121—130 (რეზიუმე რუს. ენაზე).

29. რამდენიმე საერთო-ქართველური ფუძისათვის ქართულსა და მეგრულ-ლაზურში: კრებ. „აჭარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა“, II, თბ., 1979, გვ. 69—84 (რეზიუმე რუს. ენაზე).

30. ვეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენი კომისია: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. IV, 1979, გვ. 387.

31. სიბილანტა შესატყვისობის დარღვევათა ახსნისათვის ქართველურ ენებში: ჟურნ. „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1984, № 2, გვ. 130—144 (რეზიუმე რუს. ენაზე).

32. რამდენიმე საერთო-ქართველური ფუძისათვის ქართულსა და მეგრულ-ლაზურში, II: კრებ. „აჭარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა“, V, თბ., 1986, გვ. 3—16 (რეზიუმე რუს. ენაზე).

33. Zur Erklärung der Sibilanten-Entsprechungen in kartveli-

სენსიტიუიტი სპრეჩენ: ჯეიტიშრიტი ფონეტიკი, სპრეჩენსენსიტიუიტი და კომუნიკაციონსენსიტიუიტი, ბერლინი, ბდი. 39 (1986), ჰი. 3. ს. 357—362 (ჯეიტიშრიტი სენსიტიუიტი სპრეჩენი).

34. დავიცივათ „ვეფხისტიყაოსნის“ ტექსტილოგიური კვლევა უსაფუძელი შემოტევისაგანი: ჟურნი. „მაცნი“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1988, № 2, გვ. 147—154; მცირეოდენი შემოკლებით: გავ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1988. V. VIII.

35. კითხვითნაწილაკიანი ზმნური ფორმათა წარმოების ერთგვარობისათვის ქართულის მთის კილოებსა და ლაზურში (თეზისები): X რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნი. სესია, თელავი, 1988, გვ. 92—93.

36. შოთა რუსთველი, ვეფხისტიყაოსანი (მთავარი რედაქცია: ა. ბარამიძე, გ. წერეთელი, ს. ცაიშვილი, გ. კარტოზია, ი. აბაშიძე, ი. აბულაძე, ი. გიგინეიშვილი, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, შ. ძიძიგური). თბ, 1988, 256 გვ.

37. ქართ. ჭბ: ზანი. წკვ ბგერათშესატყვისობისათვის: კრებ. „ეტიმოლოგიური ძიებანი“, თბ., 1990, გვ. 39—42 (რეზიუმე რუს. ენაზე).

38. ცალმორფემიანი ფუძედრეკად ზმნათა უღვლილებისათვის ლაზურში: კრებ. „აქარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა“, VII, თბ., 1990, გვ. 113—124 (რეზიუმე რუს. ენაზე).

39. ვ და ჭ ფონემები ზანურში (თეზისები): კავკასიოლოგია I საერთაშორისო სიმპოზიუმი, თბ, 1991, გვ. 17—18.

40. О двух рефлексах общекартвельской глоттализированной аффрикаты заднего ряда в сванском: Сб. „Историческая лингвистика и типология“, М., 1991, с 111—114.

41. ერთი ზმნის სინტაქსური თავისებურებისათვის „ვეფხისტიყაოსანში“: ჟურნი. „მაცნი“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1992, № 2, გვ. 62—70 (რეზიუმე რუს. ენაზე).

42. შედარების ერთი თავისებურება „ვეფხისტიყაოსანში“: ჟურნი. „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1992, № 5, 6, გვ. 104—112.

43. „ვეფხისტიყაოსნის“ ლექსიკიდან. სიმარცხე: ჟურნი. „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1993, № 1, გვ. 204—212.

44. „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის საკითხები: ჟურნი. „მაცნი“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1993, № 3—4, გვ. 187—194 (რეზიუმე რუს. ენაზე).

45. ლაზური ტექსტები, II, თბ., 1993, 408 გვ.

შინაარსი: ნაწილი პირველი—ხოფური, ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული პროზაული ტექსტები (გვ. 3—226), ნაწილი მეორე—ლექსები, გამოცანები, ანდაზები (გვ. 227—299), დამატება—პროზაული ტექსტები და ლექსები (გვ. 300—340), ტექსტების პასპორტი, მთქმელები (გვ. 341—352), ლაზეთის ტოპონიმია (გვ. 353—367), ბოლოსიტყვაობა (გვ. 368—370), ლაზურის ენობრივი თავისებურებანი (გვ. 371—404).

46. დღემდე გამოვლილი გზა [„ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის დამდგენი კომისიის მუშაობის შესახებ]: გაზ. „კავკასიონი“, 1994. 2. XI.

47. კავკასილოგთა მეშვიდე კოლოკვიუმი (გ. თოფურიასთან ერთად): გაზ. „კავკასიონი“, 1994. 5. X.

48. О происхождении мергельского союза ini (Тезисы): *Sevent Caucasian Colloquium, Abstracts, Marburg, 1994, p. 12.*

49. და კავშირის თავისებური ხმარებისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ (თეზისები): შოთა რუსთაველის სახ. ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტის საიუბილეო სამეცნ. კონფერენცია, თბ., 1995, გვ. 29.

50. „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის საკითხები, II, თბ., 1995 (იბეჭდება).

გიორგი არაბული

სტუმარმასპინძლობის ეტიკეტი „მეფხისტყაოსნის“ ერთი ეპიზოდის მიხედვით

ავთანდილი ბაღდადელ ვაჭართა ქარავენთან ერთად მივიდა ზღვა-თა სამეფოს მთავარ ქალაქში, გულანშაროში. ვაჭართა ხომალდი ნაესადგურში შევიდა, რომელიც მშვენიერი ბაღის კიდეს ებჯინებოდა, ბაღის იქით კი ქალაქი იწყებოდა. ვაჭრებმა საქონლის გადმოტვირთვა დაიწყეს. ავთანდილი, წინასწარი შეთანხმების მიხედვით, თავს ქარავენის უფროსად აცხადებდა, ნამდვილ ვინაობას მალავდა:

„ავთანდილ ტანსა ჭუბანი ჩაიცენა, დაჟდა სკამითა;
...იგი ყმა ვაჭრობს, თავადობს და თავსა მალავს ამითა“.
(სტროფი 1058, „ვტ“ 1988 წ. კომისიის გამოცემა).

ავთანდილი გაესაუბრა კაცს, რომელიც აქაური ვაჭართა უხუცესის მებაღე გამოდგა. მან უთხრა, რომ გულანშარო დიდი და მდიდარი ქალაქია, აქ მოდიან სხვადასხვა ქვეყნის ვაჭრები, რათა სარფიანად ივაჭრონ და სარგებელი ნახონ. ამავე მებაღემ მოახსენა შემდეგი: ეს ბაღიც და მგზავრთა სადგომიც (ქარვასლა) ვაჭართა უხუცესის, უსენის, საკუთრებაა. ის მიიღებს ახლად მოსულ ვაჭრებს, პირველმა მანვე უნდა ნახოს მოტანილი საქონელი:

„რა შემოვლენ ღიდვაჭარნი, მას ნახვენ და ძღვენსა სძღვნიან,
უჩვენებენ, რაცა ჰქონდეს, სხვაგან ლარსა ვერ გახსნიან;
უტურფესთა სეფედ დასხმენ, ფასსა მუნვე დაუთვლიან,
მათ მაშინვე ააზატებს, ვითა სწადდეს, დაპყდიან“ (1065).

საუკეთესო საქონელს მეფისთვის გადასდებენ, მხოლოდ ამის შემდეგ მისცემს ვაჭართა უხუცესი თავისუფლად ვაჭრობის ნებას.

მაგრამ ამეჟამად უსენი ქალაქში არ არისო, — უთხრა მებაღემ. თქვენ მისი მეუღლე ფატმან ზათუნი გიმასპინძლებთ; მე ვაცნობებ თქვენს მობრძანებას, ის კაცს გაახლებს და ქალაქში, თავის სახლში მიგიწვევსო.

ასეც მოხდა. მებაღემ აცნობა ფატმანს ბაღდადელი ვაჭრების მოსვლა და თან საგანგებოდ აქო ვაჭართა თავადის (ავთანდილის) გარეგნობა.

„ფატმან ხათუნს გაეხარნეს, გააგება მონა ათი, მოუჯაზმნა ქარვანსრანი, დააყენა ბარგი შათი“, (1070),

თვით ავთანდილი კი თავის სსახლეში მიიწვია როგორც საპატიო სტუმარი.

ვაჭრულად შემოსილი ჭაბუკი ქალაქში შევიდა, სადაც მნახველნი მისი მშვენიერებით გაკვირდნენ („ზოგნი ნდომით შეკფრფინვიდეს, ზოგნი იყენეს სულწასრულად“).

„ფატმან, ცოლი უსენისი, გაეგება კართა წინა, მხიარულმან უსალამა, სიხარული დაიჩინა; ერთმანერთი მოიკითხეს, შევიდეს და დასხდეს შინა; ფატმან ხათუნს მოსლვა მისი, შე-ვით-ვატყვე, არ ეწყინა“. (1072),

პოემის ავტორი უფრო ახლოს გვაცნობს ვაჭართა უხუცესის მე-ულღესს, რათა მკითხველმა იცოდეს, თუ ვისი სტუმარია ავთანდილი:

„ფატმან ხათუნ თელად მარჯვე, არყმაწვილი, მაგრა მუმელი, ნაკეთად კარგი, შავგრემანი, პირმსუქანი, არ პირმხელი, მუტრიბობა და მომღერალთა მოყვარული, ღვინის მსმელი; დიო ეღვა სსალუქო დასაბურაე-ჩასაცმელი“. (1073),

ვგონებ, რიგითი მკითხველისთვისაც აქ ყველაფერი გასაგებია, ორიოდღე ლიტყვის: მუმელისა და სასალუქოს გარდა. დ. ჩუბინაშვილის განმარტებით, „მუმელი“ არის მქნელი; ყმაწვილსავით მხიარული, მოლაღვე. ვუკ. ბერიძე ასე განმარტავს: მუმელი—ზმა ლიტყვის მიმღეობა, მოქმედი. გადატ. მხიარული. ცოცხალი. „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური გამოცემის მთავარმა რედაქციამ მუმელის შესატყვისად „მომხიბლავი“ მიიღო (იხ. ილ. აბულაძე, აკად. მოამბე, I, 1960). „სასალუქო“ მოსახდენს. საკობტაოს, საკეკლუცოს ნიშნავს.

ამ განმარტებების ნიუანსურ განსხვავებათა მიუხედავად, დახასიათება ხატოვანი და ამავე დროს კონკრეტული გამოდის: ფატმანი კარგი აღნაგობის, შესახედავად მოსაწონი, შავგრემანი, პირმსუქანი, ახალგაზრდობის ასაკს გადაცილებული, მაგრამ ცოცხალი (მკვირცხელი) ქალბატონია. მას მხიარულება, გართობა და გემრიელი სასმელსაქმელი უყვარს, მრავლად აქვს საკობტაო, საკეკლუციო ჩასაცმელ-დასახურავი.

იმ საღამოს ფატმან ხათუნმა ავთანდილს კარგად უმასპინძლა. იგი თვითონაც კმაყოფილი იყო ასეთი საპატიო და მშვენიერი ვაჭ-

კაცის სტუმრობით. ავთანდილმაც მისი საკადრისი ძღვენი მიაჩნდა და ვახშმის შემდეგ დასაძინებლად წავიდა (იგულისხმება, ქარვასლა-ში დაბრუნდა, სადაც „მისი“ ვაჭრები იყვნენ).

ეს იყო ავთანდილის პირველი შეხვედრა ანუ ოფიციალური ვიზიტი ვაჭართა უხუცესის მეუღლესთან. მეორე დღეს ფატმანს აჩვენა მოტანილი საქონელი. საუკეთესოდან ზოგი რამ მეფისთვის გადააწყვეს (შესაბამისი ფასიც აიღო). ამის შემდეგ ვაჭრებმა დაიწყეს ჩვეულებრივი საქმიანობა.

ფატმანისთვის კი ის დღე ჩვეულებრივი არ იყო; მან მოსვენება დაკარგა. ავთანდილი მისთვის არ იყო რიგითი სტუმარი, იმ ვაჭართაგანი, ზედიზედ რომ მოდიოდნენ ამ ქალაქში.

„ფატმან ხათუნს ავთანდილის გულსა ნდომა შეუვიდა, სიყვარული მერისმეტი მოემატა, ცეცხლებს სწვიდა. დამალვასა ეცდებოდა, მაგრა ჰირთა ვერ მალვიდა, იტყვის: „რა ვქმნა, რა მერაგების“, აწვიმებდა, ცრემლთა ღვრიდა“. (1078),

ფიქრობდა: რომ ვუთხრა (სიყვარული გავუშხილო), ვაი თუ ეწყინოს და ჩემი ნახვაც არ იკადროს, არადა მისგან შორს ყოფნა როგორ მოვიტოვებო. ბოლოს წერილი დაწერა და მსახურის ხელით გაუგზავნა, სადაც მაღალფარდოვან ხოტბასთან ერთად სწერდა: ჩემი სიტყვებზე ან სიკვდილი შენ ხელთ არის, დროზე მიშველე, თორემ უშენოდ გაძლება არ შემოძლიაო.

ავთანდილი არ ელოდა ასეთ გამოწვევას, არც ჰქონდა ფატმანთან აშკარა სურვილი. ამას მოწმობს მისი სიტყვები: „რა უთქვამს, რა მოუჩმახავს, რა წიგნი მოუწერა!“ (1086). მან ფატმანის სურვილი და ქტევა საძრახისად მიიჩნია (1087), მაგრამ მერე ეს თქვა:

„ღიაცა ვინცა უყვარს, გაეჭვის და მისცემს გულსა, აუგი და მოყვინება არად შესწონს ყოლა კრულსა; რაცა იცის, გაუცხადებს, ზეაშიადსა უთხრობს სრულსა, მიჯობს, მივწყვე, ვანდა სადმე ვსცნობ საქმესა დამალულსა“. (1089),

„ისი ღიაცი აქა ზის, კაცთა მნახავი მრავალთა, მოსადგურე და მოყვარე მგზავრთა, ყოველგნით მავალთა“. (1088),

მისგან იქნებ ჩემი საქმისთვის სასარგებლო რამე შევიტყუო, ამ მიზნით მისწერა: მეც მიყვარხარ და შევხვდეთ, როცა ინებებო.

ბოეტი წერს:

„ფატმანისსა ვერ გიამბობ, მოემატა რა სიამე
მოუწერა: „კმარის, რაცა უშენომან ცრემლი ელაგე, ...
მომისწრაფე შეყრა შენი, რა შეღამდეს, მოდი ღამე!“ (1092)

ავთანდილიც, ამ მიწვევის თანახმად, წავიდა ფატმანთან შეღამების შემდეგ, რამეთუ დღისით მისი მისვლა ვაჭართა ჟხუცესის სახლში მოქალაქეთათვის შეუმჩნეველი ვერ დარჩებოდა.

თბრობა ისე მიდის, რომ ეს მიწერ-მოწერა შეიძლება ხდებოდეს გულანშაროში მისვლის მეორე დღეს ან რამდენიმე დღის შემდეგ. დროს ხანგრძლივობის ზუსტად მანიშნებელი რაიმე ფაქტი ან მოქმედება აღნიშნული არაა.

ერთი რამ ცხადია, — იმ პირველი ოფიციალური ვიზიტის შემდეგ ავთანდილი ფატმანის სახლში არ ყოფილა (მეორე დღეს მათ ქარვასლაში ნახეს ერთმანეთი). ახლა მეორედ მიდის მასთან, უკვე ინტიმურ პაემანზე, სადაც არაერთი სიურპრიზი ელის.

ესაა ამბის ლოგიკური განვითარება და ასეც იქნებოდა გადმოცემული პოემის ავტორის მიერ. მაგრამ მოვლენათა მოტივირებულ ურთიერთკავშირსა და თბრობის ბუნებრივ მდინარებას თავდაყირა აყენებს ერთი სტროფი, რომელიც წინ უსწრებს თავს „ფატმანისაგან ავთანდილის გამიჯნურება“. იმ სტროფის შემდეგ, სადაც ნათქვამია, რომ ოფიციალური სტუმრობის მეორე დღეს ავთანდილმა სავაჭრო საქონელი აჩვენა ფატმანს, ხელნაწერებსა და გამოცემებში კითხვულობთ:

„ყმა ვაჭრულად იმოსების, არ ჩაიცვამს არას მისსა.
ზოგჯერ უხმის ფატმან მისსა, ზოგჯერ იყვის ფატმანისსა;
ერთგან სხლიან, უბნობლიან საუბარსა არა მქისსა;
ფატმანს ჰკლვიდა უმისობა, რამინისი ვითა ვისსა“. (1076)

ავთანდილი რომ ვაჭრულად შეიმოსა, ზემოთ უკვე თქმულია. ეს გულანშაროს მისვლამდე ჰქონდა გადაწყვეტილი:

„თვით თავადია ჩენი-თქვა, ნუ მიხმობთ ჰაბუჯობასა,
მე სავაჭროსა დაიწყებ, ჩავიცვამ ჭუბაჩობასა“. (1054)

ნავსადგურში შესვლისას უკვე

„ავთანდილ ტანსა ჭუბანი ჩაიცვანა, დაჯდა სკამითა;...
იგი ყმა ვაჭრობს, თავადობს და თავსა შალავს ამითა“. (1058)

ამრიგად, ცნობა, რომ „ყმა ვაჭრულად იმოსების“ მოძველებულია და მისი გამეორება საკირო ალარაა; პირიქით, ზედმეტიც კი ჩანს. მეორე და მესამე სტრიქონები კი აუცილებლად შეაცბუნებს მკითხველს:

„ზოგჯერ უხმის ფატმან მისსა, ზოგჯერ იყვის ფატმანისსა;
ერთად სხლიან, უბნობლიან საუბარსა არა მქისსა“.

შინაარსს დავაკვირდეთ. ამ სტრიქონების მიხედვით, ინტიმური ურთიერთობის წამომწყები ავთანდილი ჩანს: თურმე ის უნებოდა (მიიწვევდა ქარვასლაში) ფატმანს (როცა მოიხურებდა), ზოგჯერ კი თვითონ მიდიოდა მასთან; ერთად ისხდნენ ზოლზე და სასიამოვნოდ, ტკბილად საუბრობდნენ. (არა მქისი ამ კონტექსტში რბილს, მშვიდს, სასიამოვნოს ნიშნავს). ვგონებ, აზრი სწორად გადმოვეცი,—საქმის ინიციატორი ავთანდილი იყო, გვეუბნება ამის დამწერი და ანგარიშში ჩასაგდებად არ თვლის იმას, რაც წინმდგომ და მომდევნო სტროფებშია მოთხრობილი. არც უცდია როგორმე აეხსნა: რა უფლებით ან რა საბაბით პატივებდა ქალაქის ერთ-ერთ ცნობილ ქალბატონს თავისთან, ან მის სახლში ზედიზედ სიარულის რა საბაბი ჰქონდა წინაღობით ჩამოხუთულ უცხოელ „ვაჭარს“?

ავთანდილი ოფიციალური საქმის გარეშე დღისით ვერ მივიღოდა ფატმანთან. არც გრძნობდა ჯერ მასთან სიახლოვის საჭიროებას: მის, როგორც ქალის, მიმართ განსაკუთრებული სიმპათია არ ჰქონდა. მაშინაც კი, როდესაც ფატმანისაგან აღსარებითა და მუდარით სავსე წერილი მიიღო, ეს გაიფიქრა:

„ყვავი ვარსა რას აქნევს, ანუ რა მისი ფერია!...“

უმსგავსო საქმე ყოველი მოკლეა, მით ოხერია.

რა უთქვამს, რა მოუჩმხაავს, რა წიგნი მოუწერია!“ (1086)

ესე იგი, ფატმანის წერილის მიღებამდე ავთანდილს არც ოფიციალური (კომერციული) და არც ინტიმური საქმე ჰქონია მასთან. უსაქმოდ მისვლა-მოსვლა კი მაღალ საზოგადოებაში კარგ ტონად არასოდეს ითვლებოდა.

ახლა ფატმანის მდგომარეობა წარმოვიდგინოთ. როგორც ვიცით, იგი პირველი ნახვისთანავე სიმპათიურად განეწყო ავთანდილის მიმართ, „მხიარულმან უსალამა, სიხარული დაიჩინა“ (1072) და ეს სიხარულის დაჩენა მასპინძლის მხოლოდ ზრდილობიანი უესტი არ იყო, არამედ გულწრფელი აღტაცების ნიშანი, უჩვეულო სილამაზის მქონე ჭაბუკის სტუმრობის გამო. იქვე მსუბუქი იუმორით შენიშნავს პოეტი: „ფატმან ხათუნს მოსლვა მისი, შე-ვით-ვატყვე, არ ეწყინა“. გაცნობისა და საუბრის შემდეგ ეს განწყობა უფრო გაძლიერდა, რასაც ავტორი ყურადღების გარეშე არ ტოვებს: „ფატმანს მისი მასპინძლობა უღირს, ღმერთო, არ დაკარგა“. (1074).

ამის შემდეგ ფატმანს დიახაც უნდოდა ავთანდილთან შეხვედრა, მაგრამ ბევრი მიზეზი უშლიდა ხელს. ჯერ ერთი, — არ იცოდა, ავთანდილი როგორ შეხვედებოდა მის სააშვიკო აღტყინებას.

მეორე, — ავთანდილი თანახმაც რომ ყოფილიყო, დღისით მისი ზმირი სტუმრობა ვაჭართა უხუცესის სახლში არასასურველ მითქმამოთქმას გამოიწვევდა. ცხადია, ფატმანი არ ისურვებდა, რომ მისი სატრფიალო თავგადასავლები მთელ ქალაქს სცოდნოდა. სწორედ ამიტომ შეუთვალა მეორე წერილით ავთანდილს: რა შელამდეს, მოდი ღამეო.

მესამე, — მისი მეუღლე, უსენი, იმეამად ქალაქში არ იყო, მაგრამ ეს ამბავი თუ გახმაურდებოდა, აუცილებლად მივიდოდა მის ყურამდეც. ფატმანს კი არც ოჯახში სურდა სასკანდალო მდგომარეობის შექმნა.

და ბოლოს, — ყველაზე მეტად ფატმანს მისი საყვარლის — ჭაშნაგირისა ეშინოდა. ავთანდილთან აშიკობა, ქმრის გარდა, ჭაშნაგირის ღალატით იქნებოდა, რასაც ეს უკანასკნელი არ აპატიებდა. მან ფატმანის ისეთი „დანაშაული“ იცოდა, რომ მისი გამხელა მთელი სახლის აკლებასა და, შესაძლოა, ოჯახის წევრთა სიკვდილსაც გამოიწვევდა.

აი, ამ მიზეზთა გამო ავთანდილის სიარული ფატმანის სახლში შეუძლებელი იყო.

ვერც ქარვასლაში ფატმანის სტუმრობა უშველიდა საქმეს; მათი ინტიმური პაემანი არც აქ დარჩებოდა შეუმჩნეველი. ყოველ შემთხვევაში, ჭაშნაგირს არაფერი დაემალებოდა.

ამიტომ ეპიზოდისათვის სრულიად შეუფერებელი და აზრობრივად საპირისპიროა ცნობა, თითქოს ავთანდილმა „ზოგჯერ უხმის ფატმან მისსა, ზოგჯერ იყვის ფატმანისსა“.

ყოველივე ზემოთქმულის მიუხედავად, დაეუშვათ, ასეთი რამ მაინც ხდებოდა; ვთქვათ, ღამით ნახულობდნენ ერთმანეთს და „ერთად სხდიან, უბნობდიან საუბარსა არა მქისსა“.

თუ ასე იყო, რა უშლიდა ფატმანს პირდაპირ გაემხილა გულის წამლები ჭაბუკისათვის საკუთარი გრძობები და განცდები? რაღა საჭირო იყო საგანგებო წერილის მიწერა? ის არ იყო ისეთი მორცხვი ქალი, რომ პირადად ვერ ეთქვა, რაც სურდა და რაც წერილით შეატყობინა.

მაგრამ ჯერ არც ღამის პაემანები ყოფილა. ეს რომ ყოფილიყო, ფატმანი აღარ მისწერდა: „კმარის, რაცა უშენომან ცრემლი ვლაშქ, ... მომიხწრაფე შეყრა შენი, რა შეღამდეს მოდი ღამე!“ (1092).

საქმე ისაა, რომ ამ სტროფში მოცემული ინფორმაცია მათი შეხვედრების შესახებ ყალბია. როგორც ვთქვი, ავთანდილს არ ჰქონ-

და არავითარი საბაზი და არც სურვილი ფაქტმანის მიპატივებისა და ის არ ყოფილა სატროფილო ურთიერთობის დამწყები. მათი სისტემატური შეხვედრები შეუძლებელი იყო ზემოთ დასახელებული ობიექტური მიზეზებით, ზნეობრივი მოტივებითა და მაღალ საზოგადოებაში არსებული სტუმარმასპინძლობის ელემენტარული წესების გათვალისწინებით.

იმის გარდა, რომ ამ სტროფის შინაარსი ეწინააღმდეგება ეპიზოდის საერთო აზრს, თვით სტროფში სტრიქონებს შორისაც არ არის ლოგიკური თანხმობა. მივუბრუნდეთ მესამე და მეოთხე სტრიქონებს:

„ერთგან სხლიან, უზნობლიან საუბარსა არა მქისსა;
ფაქმანს ჰკლვიდა უმისობა, რამინისი ვითა ვისსა“.

უმისობა ნიშნავს მისგან (აქ: ავთანდილისგან) შორს ყოფნას, მასთან განშორებას, მის ვერ ნახვას. შედარებისათვის მოტანილია ვისისა და რამინის ცხოვრების ის პერიოდი, როდესაც რამინი ერაცში წავიდა, ვისის სიყვარული დაივიწყა და სხვა ქალი შეირთო. ვისი მეტყმეტად მტკივნეულად განიცდიდა რამინის ღალატს და საყვედურით საესე წერილებს სწერდა.

ვისის მართლაც ჰქონდა მწუხარების მიზეზი. მაგრამ რა სჭირდა ფაქმანს? თუკი ავთანდილი გვერდით ეჭდა, რატომღა კლავდა „უმისობა“?

აქ ორიდან ერთ-ერთი უნდა იყოს: ავთანდილს და ფაქმანს ან მიმოსვლა (პაემანები) არ ჰქონიათ, ან ფაქმანის მწუხარება უადგილოა, გამოგონილია, ლოგიკურად გაუმართლებელია.

როგორ გაჩნდა ამდენი უაზრო ლაყაბი ერთ სტროფში? შეუძლებელია ასეთი რამ პოემის ავტორის შოთა რუსთველის დაწერილი იყოს, მის მიმბაძველებს კი უფრო უარესი კუროზებიც მოსდით.

ამ სტროფის ავტორიც ვინმე ინტერპოლატორი უნდა იყოს. მან იცის პოემის შინაარსი. მის ნათქვამში ზოგი ფაქტობრივი ცნობა მართალიცაა. მაგალითად, ავთანდილი ვაჭრულად იმოსებო, — სწორია; ასევე ზოგადად სიმართლეს შეეფერება, რომ ფაქმან უავთანდილობა (მისი ვერ ნახვა, მისგან შორს ყოფნა) კლავდა. „ერთად სხლიან“. — ესაც იყო ოდესღაც, ოდონდ არა ამ კონტექსტში. ისინი ერთად ისხდნენ სუფრასთან, ავთანდილის პირველი ვიზიტის დროს და შემდეგაც, როდესაც ფაქმანმა ღამით მიიწვია პაემანზე.

მაგრამ ამის დამწერმა რეალურ ვითარებას ანუ მოქმედებათა აუცილებელ მოტივირებას ანგარიში არ გაუწია, როცა ინტიმურ ურ-

თიერთობათა დამწყებად ავთანდილი წარმოგვიდგინა და მას ფატ-
მანთან წარამარა სიზბილი დააკისრა.

ეს სტროფი ჩვეულებრივი კომპილაციაა, სადაც ინტერპოლატო-
რი ავროვებს სხვადასხვა ეპიზოდებიდან აღებულ ცნობებს, მათ შე-
საერთებლად, ერთმანეთთან მისაბმელად აქა-იქა საკუთარი ფანტა-
ზიის ნაყოფსაც ურთავს (მაგ, „ზოგჯერ უხმის ფატმან მისსა...“) და
ოდნავაც არ ენაღვლება, რომ მისი „შემოქმედება“ მოვლენათა მი-
ზეზ-შედევობრივ კავშირს არღვევს და ამით პოეტურ თხზულებას
აზიანებს.

რუსთველის მოუღწეველ თხზულებათა შესახებ

საბუთიანია გავრცელებული მოსაზრება, რომ შეუძლებელია რუსთველი ყოფილიყო მარტოოდენ მხოლოდ „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი. სხვას რომ ყველაფერს თავი დავანებოთ, ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს პოემის პროლოგი. პროლოგის მე-10 სტროფში პირდაპირ გაცხადებულია (იხ. პირველი ტაეპი): „ჩემი აწ ცანით ყოველმან, მას ვაქებ, ვინცა მიქია“. ეს საგულვებელი ნაწარმოები კი არსად ჩანს.

ალექსანდრე ცაგარელმა ჯერ კიდევ 1873 წელს აღნიშნა, რომ ანტონ კათალიკოსის „ლრაბატიკაში“ მალაღფარდოვანი სტილის ნიმუშად დამოწმებულია ფრაგმენტი თამარის ისტორიიდან, რომელიც მიეწერება შოთა რუსთველსო („ქართული ენის გრამატიკული ლიტერატურის შესახებ“, რუსულ ენაზე, პეტერბურგი, გვ. 99). თვითონ ცაგარელს ეს ცნობა სარწმუნოდ არ მიაჩნდა ნაწევეტს სტილის რიტორიკულობის გამო, მაშინ როდესაც „ვეფხისტყაოსნის“ სტილი, პირიქით, სადააო.

ეს საკითხი სპეციალურად განიხილა ილია აბულაძემ (ცნობა შოთა რუსთაველის ისტორიული თხზულების შესახებ, „ენიმეის მოამბე“, 1938, III, გვ. 201—207). აი ჩვენთვის საინტერესო ტექსტები:

„არა მოაკლდა შთაზიდვასა შინა საბლისასა, არამედ შეტად დამდაბლებულმან გონიერისა გონებისაგან იყოვლისფერა გარემოდ, რათა მოქცევი თუსი მარტიობით იხილვოს გუარსჳ შინა ანაგისასა შეუყოფელად ენებათა“.

ციტირებული ფრაგმენტი მოყვანილია „წერილთაგან შოთასთა, რომელ აღწერა ცხოვრებაჲ მეფის თამარისა“.

ილია აბულაძემ გაარკვია, რომ საანალიზო ტექსტი არ არის არც მარიამ დედოფლისეულ ქართლის ცხოვრებაში“ (ე. ი. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, — ა. ბ.) და არც თამარის მეორე ის-

ტორიაში. ანტონისეული ცნობა შემოუნახავსო მხოლოდ „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეულ რედაქციას. ილია აბულაძე სამართლიანად თვლის, რომ მაღალფარდოვანი სტილს მომიზეზებით შეუძლებელია შოთა რუსთველის ავტორობის უარყოფა. მართლაც, ერთი და იმავე ავტორის სხვადასხვა ხასიათის სხვადასხვა ნაწარმოებში გამოსარიცხავი არ არის სტილის ნაირფეროვნება. ამის მაგალითია სულხან-საბა ორბელიანი (მღრ. „სიბრძნე სიცრუისას“, „სწავლანისა“ და „ქილილა და დამანას“ საბასეული რედაქციის სტილები).

მიხეილ წერეთელი და ივანე ლოლაშვილი თითქმის ერთდროულად და ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად თვლიან, რომ რუსთველი უნდა ყოფილიყო „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი¹.

ისტორიკოსი კოტე გრიგოლია სავსებით სანდოდ მიიჩნევს ანტონისეულ ცნობას. ის წერს: „არ არსებობს არავითარი საფუძველი ანტონის ლიტერატურული ცნობის სინამდვილეში დასაეკვებლად“, რუსთველი „თავისი დროის მემატანე-ისტორიკოსიც ყოფილა“. ოლონდ, მკვლევარის დაკვირვების თანახმად, შეუძლებელია რუსთველს მიეკუთვნოს თამარის პირველი („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“) ან მეორე ისტორია („ცხოვრება თამარისი“). კ. გრიგოლიას ვარაუდით, არსებობდა ჩვენ დრომდის მოუღწეველი რომელიღაც სხვა საისტორიო თხზულება, რომლის ფრაგმენტი-ღა გადაჩენილა. ეს ფრაგმენტი შემოუნახავს „ქართლის ცხოვრების“ სწავლულ კაცთა (ანუ ვახტანგისეულ) რედაქციას სწორედ შოთა რუსთველის იმ უცნობი საისტორიო ნაწარმოების გადმონაშთად თვლის მკვლევარი ზემოთ დამოწმებულ და სადაოდ ქცეულ ტექსტს (კ. გრიგოლია, თამარის მეორე ისტორიკოსის ვინაობისა და მისი თხზულების დათარიღებისათვის“, თუშ, 108, 1964, გვ. 363—364; მისივე, შოთა რუსთაველის ისტორიოგრაფიულ მოღვაწეობაზე, გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 7. VIII. 70).

შოთა რუსთველს მიეწერება ერთი ოთხტაეპიანი ზალხური შაირი-აფორიზმი:

ფილოსოფოსნი შემოკრბეს, ამაზედ ჰქონდათ ცილობა;
პატრონი ყმასა რითა სჯობს და ჰქუას გამოცილობა,
ათასად გვარი დაფასდა, ათიათასად ზრდილობა,
თუ კაცი კაცად არ ვარგა, რას არგებს გვარიშვილობა?

1 მ. წერეთლის წერილი დაბეჭდილია პარიზის ეურნალში „რევუ დე ქართველოლოგი“, VIII—IX. № 34—35, 1960 წ. ივ. ლოლაშვილმა საძიებელ საყიფხს მიუძღვნა მონოგრაფია—„რუსთველი და თამარის ისტორიკოსთა ვინაობის პრობლემა“. თბილისი, 1961.

დაბეჭდებით შეიძლება ითქვას, რომ ეს შაირი-აფორიზმი ძველი წარმოშობისაა და მას ზეგაელენა მოუხდენია ლულხან-საბასე-ული რედაქციის „ქილილა და დამანას“ ერთ ლექსზე, რომელიც მხოლოდ „შორეულად ემყარება ამ ძეგლის („ქილილა და დამანას“) ვახტანგისეული თარგმანის პყარედს:

კაცი თუ ვარგა, რად უნდა მისის მოდგმისა ცილობა?
თუ თვით არ ვარგა, რას არგებს მამა-პაპათა შეილობა?
რა მარგალიტი დაბერდეს. შეუმტრდეს ფასთა წილობა.
რაცა არა ჩანს, რას ვაქებ? რაცა ჩანს, მიყვარს ზრდილობა.

სრულიად უდაოა ხალხურისა და სულხან-საბა ორბელიანის შაირების იდეური, შინაარსობრივ-აზრობრივი, ენობრივ-ფრაზეოლოგიური და ლექსიკური დიდი სიახლოვე, ოთხი ტაეპიდან ერთნაირია სამი სარიტმო სიტყვა და თვითონ რიტმები (ცილობა, ზრდილობა, შეილობა).

ერთ სხვა შემთხვევაშიც სულხან-საბას ლექსს აღუბეჭდავს ხალხური შაირის სოციალური აქცენტი და სპეციფიკური ლექსიკა (გვარის მოტივი და შეილობა):

დიღთა შეილობას რად მოჰყვებ? ცუღია გვართა ზომანი!²

საანალიზო ხალხური შაირ-აფორიზმის წარმოშობის საკითხს შერმადინ ონიანმა მიუძღვნა ჭერ საგაზეთო წერილობ, შემდეგ კი სპეციალური მონოგრაფია, რომელიც ცალკე წიგნად გამოქვეყნდა³. შ. ონიანმა გამოიძია, რომ „ფილოსოფოსნი შემოყრბეს“ ცნობილი ყოფილა XV—XVI საუკუნეთა მიჯნაზე მოღვაწე პოეტ სერაპიონ საბაშვილისათვის („როსტომიანის“ ერთი დიდი ნაწილის გამლექსავისათვის). „როსტომიანის“ შესავალშივე (სტროფი 1083) საბაშვილი წერს:

„ბრძენნი ვინცა ხართ, გასინჯეთ. სკაიდ ზემი ღნაპიობა:
მიბრძანეთ, ფილასოფოსნი, განა სჯობს გვარსა
ზრდილობა?!

თქვენ შემახვეწეთ უფალსა, არ მყოს ქვეისა მცირობა,
გამოჩინდების ლექსზედა აწ ზემი გულმახვილობა.

დამოწმებული ლექსის მეორე ტაეპით პოეტი საბაშვილი ერთგვარი პოლემიკური კილოთი პირდაპირ ეპაექრება ხალხურ შაირს და უარყოფს იმის დებულებას ზრდილობის უპირატესობის შესახებ ჩა-

² აღ. ბარამიძე. ნარკვევები, VI, 1975, გვ. 167—168.

³ ლიტერატურული გაზეთი (I. 3. 57).

⁴ ეკუთვნის თუ არა რუსთველს ლექსი «ფილოსოფოსნი შემოყრბეს». ამენიერება. თბილისი, 1976, 105 გვ. (ახლავს რეზიუმე რუსულ ენაზე).

მომავლობით გვარიშვილობასთან შედარებით. („მიბრძანეთ, ფილასოფოსნო, განა სჯობს გვარსა ზრდილობა!“). საეკვო არ არის, რომ სერაპიონ საბაშვილი უთუოდ იცნობდა ხალხურ შაირს და, მაშასადამე, იგი დაფიქსირებულია XV—XVI საუკუნეთა მიჯნის ლიტერატურული ძეგლით, რაც აშკარად ცხადყოფს ხალხური შაირის დიდ ხანდაზმულობას. შერქადინ ონიანი ძალიან შორს მიდის, ამ შაირის წარმოშობის თარიღი მას ქართული კულტურის კლასიკურ ხანამდის დაჰყავს და მის ავტორად თვლის თვითონ შოთა რუსთველს.

კი, ხალხურად მისაჩნევ შაირსა და რუსთველის „ვეფხისტყაოსანს“ აქვთ საერთო დამახასიათებელი მსოფლმხედველობრივი შტრიხები — ჰუმანისტური სულისკვეთება, ადამიანის ეთიკურ-მორალურ ღირსებათა თავისთავადობის აღიარება (მიუხედავად მისი გვარიშვილობისა); ადამიანის ზრდილობისა და ჭკუა-გონების დიდი დაფასება და მისთანანი. მაგრამ, ჩემი ფიქრით, სრულიად შეუძლებელია რუსთველის კალამს მივაკუთვნოთ ხალხური შაირის მეორე ტაეპით გამჟღავნებული ზოგადი ხასიათის დებულება „პატრონი ყმასა რითა სჯობს“. როგორც კარგად ცნობილია, რუსთველი აიდეალებს საზოგადოებრივი ცხოვრების პატრონყმურ სტრუქტურას. ქალ-ვაჟის ზნეფაქიზი სიყვარულის ყველაზე დიდი აპოლოგეტი მსოფლიო პოეზიაში (კონსტანტინე ბალმონტი) მაინც საჭიროდ თვლის ხაზგასმით აღინიშნოს: „სჯობან ყოვლთა მოყვარულთა პატრონ-ყმანი მოყვარულნი“. რუსთველის კონცეფციით, სოციალურ ურთიერთობაში პატრონს თავისი ადგილი აქვს მიჩენილი, ყმას—თავისი. უწინარეს ყოვლისა ყმას მოეთხოვება პატრონის მიმართ თავდაუზოგავი ერთგული სამსახური. პატრონის რიდი, მოკრძალება, თავყენისცემაში გადაზრდილი პატივისცემა ყმის მოვალეობათა კოდექსის შეურყეველი მხარეები (რა თქმა უნდა, სამაგიერო მოვალეობანი ეყისრება პატრონსაც). უზენაესი პატრონი (მეფე) „ვეფხისტყაოსნის“ ლეთისსწორ არსებად არის დასახული და მეფე-პატრონისთვის თავის გაწირვა საღეთო საშადლო საქმედ არის მიჩნეული („ხამს მეფეთა ერთგულობა, ყოფა გემართებს ყმასა ყმურად“, „ვინცა მოკვდეს მეფეთათვის, სულნი მათი ზეცად რბიან“ და სხვ.). მსგავსი სოციალური დოქტრინის მიმდევარი პოეტი ვერასგზით ვერ დაუპირისპირებდა ერთმანეთს პატრონსა და ყმას და უნივერსალური მნიშვნელობით ვერ იტყოდა, „პატრონი ყმასა რითა სჯობსო“. ამიტომაც ჩვენ გამოარიცხულად ვთვლით რუსთველის მიჩნევას ხალხური შაირის ავტორად, რამდენადაც მაცდური უნდა იყოს ასეთი ვარაუდი.

DAVID BARRETT
(Oxford)

VEPXISTĀAOSANI: A FEW NOTES AND QUERIES

I This impressive quatrain is based on the Creation story in the Book of Genesis.

B: zegardmo arsni, “the higher creatures”, i.e. living beings as opposed to rocks and oceans.

Sulita hq̄vna, “endowed them with”, “caused them to have”, life, spirit, soul. Cf. Genesis ii.7: “da šekmna ġmertman kaci ... da štabera p̄irsa missa suli sicocxlisa., da ikmna kaci sulad cxovelad”.

C: čven, kacta ... (as a specific example of the zegardmo arsni). Cf. Genesis I.26: “da tkva ġmertman, vkmnet kaci xatebisa- ebr čuenisa da msgavsebisa- ebr da mtavrobdes tevzta zġwisata da mprinvelta cisata da p̄iruṭquta da mqecta da qovelta kve čarmavalta kueqanasa zeda. Da šekmna ġmertman kaci saxed twisad da xatad ġmrtisa šekmna igi ...”

D: misgan ars qovli xelmcipe. The conclusion follows naturally: every one of us is a king, “with an image derived from Him”. Misgan: “consequently, thus, because of that” (or simply “through Him”, “by His agency”).

The word saxe is taken up and developed in the next quatrain. The usual interpretation of this quatrain (taking zegardmo as an adverb and line D as a sort of feeble compliment to the ruling house) weakens it considerably, quite apart from introducing two tautologies and one untruth (not all arsni were given breath of life).

2 God is addressed as the creator of the abstract and eternal saxe ("form", Greek eidos) to which every tani (physical embodiment) conforms. These are philosophical terms, but the word tani, like the English word body, carries a strong suggestion of the human body. The poet prays for the strength to resist temptation ("to trample upon Satan"), and that his desires, like those of the true midjnuri, may be for "that which is to last until death", i.e. for the saxe and not for the tani: in this way the burden of his sins (fleshly desires) will be lightened.

D: casatanisa (like gasatanisa in C) is substantival: "a lightening of sins, (a lightning) of what I have to carry thither".

3 I agree with Ingoroqva that this quatrain, with its eccentric vocabulary and phrasing, is probably spurious. In any case, if it was meant as a compliment to Tamar's consort, it cannot have pleased him very much! The tone is perfunctory, if not downright cynical. For mčvretelni in the sense of "fans", admirers, compare quatrain 463 (etc.) and 479 (mčvretni).

4 Vakebde seems to be the preferred reading, and avoids the clash between the plural vakebdet and the singular appositive creml-datxeuli. But the question of Rustavelian usage with regard to the agreement of appositives seems to need further study. (When a clash occurs, many commentators appear to content themselves with a verdict of "poetic licence for the sake of the rhyme"). In the next line, ar avad gamorčeuli is an anacoluthon whichever way it is taken: does this Nominative Singular participle refer to the (triply indicated) Nominative Plural kebani, or to me, which as subject of vtkveni must be a Narrative Singular? Personally I would vote for me (which, after all, has the same form as a Nominative Singular,

* The quatrains are numbered as in the translation by Marjory Wardrop (MW), who followed Karičušvili's edition of 1903.

and also refers to the same person -- if vakebde is right -- as creml-datxeuli in the preceding line).

Compare, in the very next quatrain, leksebisa tkbilisa (where we have an “-eb” plural with a singular adjective), and the problem raised in quatrain 7 C (see comment below).

The correct reading of line C may never be established with any certainty. I am inclined to accept melnad vixmare gišris tba, kalmad me nai rxexuli -- omitting the useless da but including a fairly useless me. (Nai has two syllables.) I am very doubtful about Ingoroqva’s suggestion that the me is reflexive and stands for čemi tavi: if there are parallels for such a use of the pronoun, I should like to see them. Moreover, an emphatic me, with a pause after it, has already been used once in this quatrain. Here, if the reading is correct, me must be unemphatic (as the metre seems to demand) and merely a delayed subject for vixmare. In any case, why should the poet use himself as a pen (an awkward feat!) or describe himself as a gracefully swaying reed? (But compare 942 C,D.)

xexuli: in Biblical Georgian xeva meant “to cut” and saxeveli was a penknife. Here the laxvari is xexuli, whittled or sharpened to a point, just like the reed used by the poet as a pen. (Compare 13 C, leksta grdzelta tkma da xeva.)

5 Mibrdzanes, matda: royal plural for Tamar? Plural for Tamar and her consort? Plural for impersonal court officials? We can’t know. The main point is that the poet has been commanded to write verses of praise.

B,C: By listing so many items that have to be praised, the poet introduces a note of irony: “eyebrows, lashes, all that kind of thing, you know”. (Compare Shakespeare, *Twelfth Night*, Act I, Scene 5, Olivia’s ironical “inventory” of her own features.)

D: Natadze says that a small leaden anvil was used for diamond-cutting. Presumably the implication is that the poet was reluctant to undertake the task, but was eventually persuaded.

6 This quatrain presents several problems:

a) The rhyming is faulty: aneba/oneba/eneba/oneba.

b) In ‘low šairi’ (the type of line with a 3-syllable rhyme) there should be no word-break after the fourth syllable, but in line B there is a break after momec.

c) Who is the person addressed in the 2nd person singular in line B? (Almost certainly the Deity: cf. the omission of the word “God” -- in a context of prayer -- in 10 C.)

d) Why should Tariel need “our” help? Doubtless there is some kind of poetical convention involved here. There is also the possibility that there is a reference to the poem itself, which seems originally to have been known as “Tariel” (compare 1576 D).

e) What are the “three hero-luminaries”, and why do they tend to be “enslaved to each other”? Is this, perhaps, an astrological reference -- to three “hero-planets”, which need to be in conjunction, to be governed by one another, at the birth of Tariel (or rather, of the poem so named)?

Are these three luminaries, perhaps, the very ones which influence the qualities listed in line A: ena, guli, xelovaneba? (For šcirš, “are characterised by”, cf. 23 D.)

Most commentators seem to understand line D as a reference to the “three heroes” of the poem, but this goes against the sense of the rest of the quatrain.

7 Dabadebit: “since the Creation”. (Nataдзе.)

Gul-laxvar-sobili: the problem of appositional agreement is even more worrying here than in 4 B, ar avad gamorčeuļi (see comment above), since the case-ending -man of “Rustvelman” is actually present. Most commentators assume that the Nominative singular participle looks back to the subject of davsdje, thus treating Rustvelman gavlekse as a sort of parenthesis. But gavlekse is transitive, and requires a Nominative object. May I suggest that perhaps gul-laxvar-sobili is an elegant “tmesis” for laxvari gulsobili (a spear thrust into the heart)? It would thus be the object of gavlekse, with the Nominatives of line D in apposition to it. For the idea of the poem itself as “a spear piercing the heart of the listener”, compare 4 D.

Mistvis: “piercing the heart (with pity) for him” (compare Tarielistvis in line A), rather than gavlekse mistvis (“composed for him”).

On the other hand, sobili could certainly mean “pierced by”, as can be deduced from 566 A, me laxvar-dausobelsa, and 1349 D, laxvarta sobilni.

8 (MW 15) The text of line A is very doubtful, and a number of different readings have been favoured: ama dari, amad dari, even alamdari (“a standard-bearer”). Various possible meanings for amadari have been suggested. (There is also a word amagdari, meaning “one who performs a useful service”, but I haven’t seen this suggested.)

A second problem is the relationship between the words xelobita (line A) and vxelob (line B). Is this a pun, with xelobita in the sense of “by profession” or “because it is my job”, and vxelob meaning “I am mad”? Or do both these lines refer to madness? (In earlier Georgian there would have been a difference in spelling: xeloba, in the sense of “profession”, would have been spelt with a different initial letter from xeloba, “madness”, “to be mad”. But by the time of the earliest surviving Rustaveli manuscripts, this difference had disappeared.)

Dari means “equal, comparable, similar”. So far I have found it used only with a Genitive. But if it could also be used with -ad (with a nuance of purpose), I would be inclined to accept amad dari as the correct reading here, and extract from the line some such sense as: “I, Rustaveli, am undertaking the task because, as a madman, I am ideally suited to it” (compare “ar avad gamorčeuli” in 4 B). The next line then goes on, quite logically, to explain the nature of his madness. The poet may well have intended the meaning of xelobita to remain ambiguous until made clear by line B!

Momces: the implied subject is “He”, i.e. God (compare 10/17C). “Let Him grant me either a cure, or earth to be buried in.”

9 (MW 16) Many of the existing mss. lack quatrains 1-8, and begin with this one, which breaks the continuity of theme between quatrains 8 and 10.

However, since to some extent it duplicates quatrain 7, its author would seem to have been either (a) the author of quatrain 7, or (b) someone familiar with quatrain 7.

It seems possible that these two alternative “preambles” may have been written for different occasions: no. 7 for a reading or recitation of the poem (“Come, let us sit”), no. 9 as a formal presentation and request for approval.

Whatever its textual background, this quatrain, with its clear statement as to the source of the poem, has given rise to much discussion, coloured sometimes by nationalistic feelings -- the idea of a Persian original being felt as an affront to Georgian national pride. Thus we are told that kartulad natargmanebi does not mean “translated into Georgian” but “told in Georgian”, and that sparsuli ambavi does not mean “Persian tale”, but “tale in the Persian style” (this is accepted by Bowra: Inspiration and Poetry, p. 56).

It must be admitted that no Persian or Georgian tale which could have served as a source has yet been discovered.

Margaliti oboli: “orphan pearl”, i.e. a stray, isolated pearl, not mounted or set in a necklace.

Saococmanebi: “causing hesitation”, hence “risky”, “daunting”.

Dammartos: Optative-Subjunctive, “may she give me leave”. (MW, wrongly, “willed me to do it”.) Nebis, in the phrase nebis dartva, “to give authorization”, seems originally to have been the Genitive of nebi (“palm of the hand”) rather than that of neba (“permission”): but the ultimate meaning is the same.

10 (MW 17) A: The sentence is both Conditional (-mca with the Indicative) and, as Natadze suggests, Interrogative: “Could any eyes, blinded by the sight of her, ever wish to see again?” (No, because anything they saw afterwards would be inferior.)

B: We return here to the theme of the midjnuri, first touched upon in quatrain 2: his duty is to roam in the wilderness (velta rbena), enduring the pangs of physical desire (xorcta dacva) as best he can, while he teaches himself to achieve a spiritual kind of love.

C: Kmaris is Present Indicative: “it is enough”, i.e. the cry of the tortured prisoner, “Stop, I can bear it no longer”.

I have been assured by Georgians that miadjct, vin! Can be understood as meaning “Pray for me, somebody!” but this seems to me to lack dignity. I still feel that vin is more likely to stand for some unemphatic conjunction (vina, vinaitan?) meaning simply “as”, “because”, “since”. “Pray to God for me -- for the flesh has suffered enough -- that He will give relief to the soul”.

Lxena may still carry some echo of its Biblical meaning of “forgiveness”. Sulta: presumably attracted into the plural by xorcta, “the flesh”, where the plural is normal.

D: The final line of this obviously impressive quatrain has unfortunately become so garbled that no sense can now be made of it. Vlena is the accepted reading for the concluding rhyme. Whatever sainta perta meant, it can hardly have had anything to do with “the three heroes”, who are completely irrelevant to the theme of the quatrain.

11 (MW 18) A scathing reply to a critic, who is advised to confine his remarks to some subject about which he actually knows something. The poet, as a midjnuri, is not prepared to accept criticism on the subject of midjnuroba, on which he himself is the expert.

The background to this quatrain must remain a matter of speculation.

Dasdjerdes da mas ubnobdes: “let him content himself with that, and discourse on that”, i.e. confine his discourse to that, and not trespass into other people’s fields.

Uqvardes da gamoscobdes: the “logical subject” of uqvardes remains in the mind, despite being in the Dative Case, as the subject of the second verb as well. There are many parallels for this type of anacoluthon. “Let the midjnuri love midjnuroba and (let him be the one to) recognise it in others.”

MW’s wild mistranslation of line D is surprising. Marr (Appendix to MW, p.263) comes closer, but clearly misunderstands the situation (“Neither have others the right to censure love in him”.) The text says merely: “Let him neither be criticised by anyone, nor criticise others.” There is no particular reason to assume that the poet has been criticised for being a midjnuri: it seems far more likely that he has been accused of being a bad midjnuri and breaking the rules, e.g. by dropping

a hint as to the identity of his beloved.

This quatrain is followed by a series of interpolated quatrains on the subject of poetry (12-17): with 18 and 19 we return to the subject of the poet as lover.

12 (MW 19) I have little comment to add to my tentative translation of this quatrain. The argument of 12-15 seems to be: “The šairi is excellent for pithy aphorisms, but the real criterion for a poet is his staying power, his ability to go on hitting the mark time and time again, over a long stretch of composition.”

13 (MW 20) This point (about staying-power) seems to have been of 14 (MW 21) such importance to the writer that he has attempted two versions of the same quatrain. They are both pretty good, but the second manages to say more in the same space, e.g. by reducing the “polo” simile, which takes up a whole line in 13, to a neat 2-word metaphor (scemdes čogansa). But then -- we have to lose the horse-simile of 13 A, which can ill be spared. In the end, the writer seems to have decided to keep both versions.

A question so far unresolved is the meaning of kartulsa, kartuli in quatrain 14. In this context, where the author is concerned with the qualities required of a good poet, it would clearly be wrong to suppose that he is thinking specifically of the difficulties faced by a translator. But at a time when the poetry of all the great courts was written in Persian, to attempt an epic in Georgian may well have been regarded as a risky undertaking. Could Georgian, with its comparative lack of established poetic conventions, and its still largely untested vocabulary, ever be adequate to the task? If we consider that this is what the author probably had in mind, there seems to be no need to water down the meaning of kartuli, as some commentators have tried to do. The poet’s task, demanding all his skill and staying power, was to find a Georgian way of expressing all that he wanted to say, to produce a Georgian poem that could stand up to competition from any quarter.

As for the “polo-stick”, I wonder whether Rustaveli was present at the Georgian court in 1192, when the Shirvanshah and his son-in-law Amir Mirman, on the run from Abu Bkr, were sumptuously entertained

by Queen Tamar. "Iqo sixaruli da zma mgosanta da mošaita": for one whole week there were entertainments daily, presents were exchanged, there was hunting and polo, "romlisatwisca ismoda keba twit Amir-Mirmanisi da didebulta da hulamta mista, vita: 'Eraqsa, Adarbadagansa da Erans amatebrni moburtalni ar darčomilan.'" (Kartlis Cxovreba, vol. 2, 1959, pp. 66-67.)

15 (MW 22) Descends to a rather lower level of criticism.

16 (MW 23) These two quatrains, perhaps added in the margin with
17 (MW 24) reference to quatrain 12 ("Šairoba p̄irveladve ..."), now crop up unexpectedly, defining a "second" and a "third" (type of) poetry, and concluding with a re-statement of 13 (C,D), that misses the point entirely. They seem hardly worth much detailed attention, but of course it would be nice to know the original reading of 16 A, and whether it ever made syntactical sense. I feel that some such concept as "načil-mošaireta", "part-poets", "demi-poets", is required, though it is for the Georgian experts to decide whether such a compound would have been possible. (Tentative reading: Meore leksi, cotai, ars načil-mošaireta, "the second /type of/ poem, the short one, is that of demi-poets".)

Ar dzal-udz: there is no referent in the Dative Case, so we have to decide between "it cannot" and "they cannot" (the plural -t̄ was not yet in common use). I would choose "it" (meore leksi), because "it" is compared to a bow in the following line. But in any case we move into the plural, "they" being the "boy hunters", in line D. Akvst, in the text used by MW, is replaced by akvs in modern editions.

18 (MW 25) Beridze, in his commentary, places no. 19 before the
19 (MW 26) interpolated quatrains on mošairoba, i.e. immediately after no. 11. One could, of course, speculate endlessly on the background to some of these "prologue" quatrains (many of which, obviously began life as marginal comments, criticisms, paraphrases or imitations), and develop theories as to which of them, if any, were written by Rustaveli himself. The temptation to put forward one's own suggestions is almost irresistible. Might I suggest, therefore, that no. 18 (which, incidentally,

has two triple rhymes, thus breaking the rules of “high Šairi”) is in fact the hostile comment to which 11 and 19, taken together, constitute the reply? The argument then runs roughly as follows:

(18) You are supposed to be praising a lady whose midjnuri you claim to be: yet your poem has two heroines, so you are clearly breaking the rules of midjnuroba. Anyway, which of the two is your lady-love?

(11) You know nothing about the rules of midjnuroba, so don't attempt to lecture a genuine midjnuri on the subject.

(19) As you say, a poet should praise only one lady-love, and the lady I praise is naturally the same lady whom I have praised before. As for her name, my lips are sealed, but you will find it below, in a disguised form, if you look.

On 18 B, Ingoroqva comments that the use of the word ašikoba (implying flirtation rather than genuine love) reinforces his conviction that this quatrain was not written by Rustaveli.

In 19 D modern editors read šeparvit (“in disguise”) in preference to šepkvevit, which makes little sense in the context (= “gushing forth”, “erupting”).

The repetition of the rhyme-word mikia (in exactly the same sense both times) is a little worrying, but most editors appear to accept it, and claim that it is not unique in Rustaveli. Others suspect an elaborate pun in line A (“vin cam ikia”), while others again read ikia (“it is there”) for mikia in line D.

20 (MW 27) From this point onwards the Prologue consists of a series of quatrains on the subject of midjnuroba -- perhaps a conflation of two separate sets of verses on this subject, plus one or two additions which may have crept into the text as a later stage.

Vtkva: Fut./Opt., “I will speak of”, “let me speak of”.

Tomi: Gk. genos, “race, genus”.

Gvari: Gk. eidos, “form, species”, also the Platonic “idea”.

The poet may well have been as vague as we are as to what these Platonic terms actually meant, but the general idea seems to be that midjnuroba, in the highest sense of the word, is an abstract concept, beyond the comprehension of ordinary mortals.

Cf. Quatrain 27, which also speaks of “pirveli midjnuroba”, but in more specific terms. Note also the clear parallel with quatrain 12, which starts off the set of verses on šairoba (12-17) in a similar vein.

21. (MW 28) Seems to follow on quite naturally from no. 20.

C: Ingoroqva’s text (like that used by MW) reads vtkven (Aorist, “I spoke of”), whereas Natadze and the Jubilee editors have vtkvne (Fut.-Optative, “I shall speak of”). In either case the reference seems to be to the poem itself.

D: hbadzven: is the subject xorcni, xelobani kvenani, or an impersonal “they”, “people”?

mart masve: “precisely that (i.e. mas ertsas midjnurobasas) is what they imitate, when ...” (?)

(The exact force of mart, like that of the Greek ge, is often hard to determine. Natadze’s note on this word, at the beginning of his school edition of the poem, is interesting but inadequate. Masve means “that very same thing”.)

MW’s text had odes (“at any time”), a reading accepted also by the Jubilee editors and by Ingoroqva, but Natadze reads oden (“only”).

For “fainting at a distance”, compare 27 C.

22 (MW 29) The author of this quatrain betrays, in addition to his interest in etymology, a fondness for the word šmagi, which crops up again in no. 29. (Rustaveli’s usual word for “mad”, in the sense of “made mad by love”, is xeli. When he uses šmagi it sounds rather colloquial, as in the wonderful string of epithets hurled by King Rostevan at the unfortunate vizier in 741 C.)

23 (MW 8) Siqme: not “youth” (MW’s rendering) but the qualities of a qma, a “verray parfit, gentil knight”.

Mocaleoba: only a “gentleman of leisure” would be free to carry out the whole duty of a midjnuri.

Šcirs: “is characterized by”, “has” (these qualities as his characteristics). (Cf. 6 D.)

24 (MW 9) This quatrain, though metrically quite acceptable, is ludicrously low in content: it merely says the same thing three times.

25 (MW 10) Another list of the qualities desirable in a midjnuri (cf. 23), this time emphasizing his duties. The author, however, lets himself down badly in the final line, with his pompous use of the 1st person (mdzuls) and his contemptuous vocabulary. I suspect that we meet him again in quatrain 30.

26 (MW 11) The simile of the “incompetent youngster” has a parallel in 16 C.

27 (MW 12) D: The Jubilee editors and Ingoroqva read mepetagan, as did the text used by MW. Natadze’s moqvrísagan (a conjecture, or based on ms. evidence?) certainly simplifies matters.

28 (MW 13) iperebdes: I await expert Georgian guidance as to the possible nuances of this verb. In this context it seems clearly intended as a near-synonym of ačndes, and Karičavšvili, in his glossary to the poem (1903) gave the meaning *gamočena, gamočveneba* (“reveal”). But was this merely a deduction from the present passage?

In Modern Georgian the word seems usually to mean “to adapt oneself to”, “to get used to”, and hence “to take for granted”. Here, the word arasada (“nowhere”) suggests that the reference is to behaviour rather than mental attitude, in which case the meaning might be something like “imply by one’s demeanour” -- which would also fit 1229 C and 1236 D, as well as 30 A with its clear reference to the present quatrain.

The fact that in Modern Georgian the passive epereba can mean “caress, flatter, utter endearments to”, should, I think, be regarded as irrelevant.

29 (MW 14) A: The text used by MW had gaamžgavnos, which does not rhyme. Modern editions emend to gaamčivnos, “bewails”, “complains about”. (Cf. beditad “hais” zmides; in the preceding quatrain.)

ra hgava, tu ... ar: “is it too much to ask of a man, not to give pain ...?” (Lit. “what does it matter to him?”, “what trouble does it cause him?”)

30 This irritating quatrain, with its tortuous logic, its ambiguities of gender and grammar, and its sententious conclusion, is . presumably a comment on, or expansion of, quatrain 28 (MW 13), from which it borrows the word iperebs (see comment above). If it was meant to tease, it has certainly succeeded. Much mental energy, and much paper, has been expended on efforts to unravel the argument and/or emend the text. The ambiguities, I feel sure, are too numerous to be accidental. Perhaps it is best to leave individual readers to wrestle with them, and work out their own “solutions”.

An additional complication is introduced by the existence of variant readings:

a) mkvdari for mkvdarsa in line B (making the repeated mistvis refer to two different people);

b) rac ar sdzulsa for raca sdzulsa in line C (perhaps a copyist’s attempt to make the argument sound more logical).

Avsa kacsā určevnia ...: perhaps an echo of 738 D.

31 A clear statement of the midjnuri’s duty to withdraw from the world, like a hermit. (Gacra implies a retreat into solitude).

A: emartlebis, “is justified in weeping”, is right to do so. (Despite MW, I think this must refer to the man and not to the woman: the next line confirms this.)

Strophenstruktur und Textkohäsion bei Rustaveli

1. Das Problem

Eines der Hauptprobleme der Textlinguistik ist die Frage: Was macht einen Text kohärent? Diese Frage ist eigentlich schon immer eine der Voraussetzungen für die sorgfältige Lektüre literarischer Texte gewesen, und sie stellt sich dauernd bei der typisch philologischen Tätigkeit der Textemendation: Ein Mangel an Sinnkontinuität gilt als ein gutes Argument dafür, daß der betreffende Text verdorben ist, und die Wiederherstellung von Kontinuität ist ein entscheidender Schritt zum Verständnis eines Textes. Der vorliegende Aufsatz soll allerdings nicht zur Rustvelologie in diesem Sinne beitragen. Das Entscheidende hat hier bereits die in der Zeitschrift *Macne* (Enisa da literatura seria 1974-88) dokumentierte Textdiskussion der georgischen Fachleute geleistet, die der Jubilar protokolliert und wesentlich mitbestimmt hat. Ich will vielmehr auf eine eher oberflächliche Ebene der Textgestaltung eingehen, die schon beim bloßen Blick auf die sprachlichen Mittel sichtbar wird. Insbesondere interessiert mich die kleinräumige Komposition, die Struktur von Rustavelis Strophen, ihre innere Fragmentierung, ihre Unabhängigkeit voneinander und ihre Kohärenz innerhalb längerer Abschnitte. Ich möchte zu erwägen geben, ob in der verwirrenden Fülle verschiedener Formen nicht doch ein allgemeines Prinzip steckt, das sich von dem unterscheidet, was wenigstens ich aus europäischer Literatur kenne. Als Beispiele habe ich hauptsächlich zwei Abschnitte ausgewählt: einen erzählenden Abschnitt, nämlich die berühmte Episode "Wie der König der Araber den Ritter im Pantherfell sah", und einen nicht-erzählenden Abschnitt, nämlich "Avtandils Vermächtnis an König Rostevan, als er sich wegstahl".

2. Die Stellung der Aphorismen in Rustavelis Strophen

Im Jahre 1919 hielt Nikolaj Marr eine Vorlesung über "kaukasische Dichtung und ihre technischen Grundlagen" (Marr 1966: 13-14), in der er u.a. darauf hinwies, daß die jeweils vierte Zeile der Rustavelistrophe nicht nur durch den

Gebrauch eines "überschüssigen" einleitenden *da* 'und' hervorgehoben ist, sondern daß sie auch die bevorzugte Stelle von Sprichwörtern, Maximen, Aphorismen und dergleichen ist, d.h. von Einheiten, die, grammatisch gesehen, durch ihren generischen Charakter zu erkennen sind. Ein Beispiel:

- (1) 121 აეთანდილს შიხვდა მოსმენა საქმისა სანატრელისა,
ადგა და კაბა ჩაიცვა, მჯობი ყოვლისა ჭრელისა;
უსარის შეურა ვარდისა, არ ერთგან შეუურელისა.
და ამოა ჭვრეტა ტურფისა, სიხლე საყვარელისა!

Avtandil wurde zuteil, die ersehnte Sache zu hören,
Er stand auf und zog ein Gewand an, sein bestes, buntestes;
Er freut sich, die Rose zu treffen, die nie allein getroffene.

Und *Angenehm ist das Schauen der Schönen, die Nähe der Geliebten.*

Der generische Teil kann sich über mehr als eine Zeile erstrecken, wie z.B. in den beiden Strophen 793 und 798 (georgischer Text in (12)):

- (2) Nichts wird dir Schwernehmen nützen, nutzloses Vergießen von Tränen;
Das von oben Kommende wird nicht ungeschehen vorbeigehen;
Es ist ein Gesetz, daß ein Mann Leiden aushält, Leiden erträgt,
Und *Kein Körper kann der Vorsehung entgehen.*

- (3) *Den Tod kann kein enger Weg festhalten, kein felsiger;*
Von ihm wird jeder gleich gemacht, der Schwache und der Beherzte;
Schließlich vereinigt die Erde zusammen den Jüngling und den
Silberhaarigen.

Und *Besser als ein tadelhaftes Leben ist ein ruhmreicher Tod!*

Manche generischen Sätze erscheinen allerdings nicht am Ende der Strophe, sondern z.B. in der ersten Zeile der Strophe 796 (georgischer Text in (12)):

- (4) *Nicht-Vergessen des Freundes macht nie Schaden,*
Ich tadle den schamlosen Mann, den falschen und verräterischen!
Ich kann nicht falsch zu ihm sein, ich kann dem sonnengleichen König
nichts antun.
Und *Was ist schlimmer als ein hochmütiger Mann, der zu spät losgeht (um zu helfen).*

Das Verhältnis der generischen Sätze in Endstellung und Nicht-Endstellung scheint etwa 3 : 2 zu sein. Marrs Intuition war also bis zu einem gewissen Grade richtig. Es gibt aber einen funktionalen Unterschied zwischen Endstellung und Nicht-Endstellung: Generische Sätze in Nicht-Endstellung sind Maximen, die die Prämissen eines praktischen Schlusses darstellen. 796 kann in der Tat folgendermaßen rekonstruiert werden:

- (5) **Prämisse (generisch):** Es bringt niemals Schaden, einen Freund nicht zu vergessen.
Prämissen (generisch): [Ich meine:] Ein Mann ist zu tadeln, wenn er kein Schamgefühl hat und falsch und verräterisch ist.
[(implizit, nicht-generisch) Ich wäre ein solcher Mann, wenn ich Tarel nicht hülfe].
Konklusion (nicht-generisch): [Also] kann ich meinen Freund nicht enttäuschen [und muß ihm helfen]; ich kann dem König [Tarel] nicht schaden.
Kommentar (generisch): Was ist schlimmer als ein hochmütiger Mann, der zu spät hilft?

Dieser funktionale Unterschied findet seine Entsprechung in der unterschiedlichen Einbettung dieser generischen Sätze: Soweit ich sehe, sind generische Sätze in Nicht-Endstellung immer in direkte Rede eingebettet, während solche in Endstellung in dieser Beziehung neutral sind (Boedcr 1990). Und schließlich paßt diese Verteilung zu einem weiteren Merkmal der letzten Zeile: Sie ist die bevorzugte Stelle auktorialer Bemerkungen, die nicht sprichwörtlich zu sein brauchen, sondern sich auf das im vorhergehenden Teil der Strophe erzählte Ereignis beziehen. Diese auktorialen Bemerkungen sind Kommentare, mit den Worten von Sargis Caišvili (1974: 64): "eine Art Schlußfolgerung aus dem Gedankengang der vorhergehenden Zeilen". Ein Beispiel ist:

- (6) 119 ესე თქვა და სიხარულით თამაშობა აღიდადა;
მგოსანი და მუშაითი უხმეს, პოვეს რაცა სადა;
ღია გასცა საბოძვარი, ყველა დარბაზს შემოსადა;
და მისი მსგავსი სიუხვითა ღმერთობან სხვაშეცა ჰა დაჰადა!

Dies sagte er, und mit Freude vermehrte er das Vergnügen,
Den Sänger und den Gaukler rief man, so viele man irgend fand;
Viel gab er Geschenke, alle lud er zu Hofe;

Und Was seinesgleichen an Großzügigkeit wird Gott anderes schaffen !

Der Autor kann sogar seinen Hörer ansprechen, etwa in:

- (7) 1538 ორთავე ხელი მოჰკიდეს და დასვეს ტახტსა თავისსა.
გვერდსა დაუსვეს ავთანდილ, სურვილსა მოეკლა ვისსა:
უნახავსა და ნახულსა სჯობს ყოველსა სანახავისსა,
და ნუ ეჭვ მიჯნურთა მათებრთა ნუცა თუ რამინს და ვისსა.

Beide nahmen sie bei der Hand und setzten sie auf den Thron,
Avtandil zur Seite setzten sie diejenige, nach der er in Sehnsucht
erstorben war;
Sie ist besser als das Ungesehene und Gesehene, als alles, was zu sehen
ist,

Und Denke nicht, (es gebe noch andere) Liebende wie sie, auch nicht Ramin
und Wis.

An anderen Stellen ist nicht zu entscheiden, ob die letzte Zeile dem Autor oder dem Protagonisten gehört:

- (8) 1336 ავთანდილ უჭვრეტს ტარელს, უსულოდ ქვემდებარესა,
შეუბრინდა, შევლად მიმართა მას, ტკბილად მოუბარესა,
ვერა ვერ არგო დამწვარსა, სრულად ცეცხლნადებარესა;
და მისთა ნიშანთა სიცოცხლე მართ მისი მიიბარესა.

Avtandil schaut auf Tariel, den seellos daliegenden,
Er flog hinzu, macht sich, um zu helfen, an ihn heran, den süß
redenden,
Gar nicht konnte er dem Tiefbetrübten ("Verbrannten") helfen, dem
ins Feuer Gelegten;

Und Hatten ihre (sc. Nestan-Daredschans) Zeichen sein Leben an sich
genommen?

Die spezifische Bedeutung der letzten Zeile ist eine Erscheinung, die sich auch in anderen Epen findet, so z.B. im mittelhochdeutschen Nibelungenlied, das um 1200 geschrieben worden ist, also ungefähr zur gleichen Zeit wie Rustawelis Epos, und das ebenfalls aus reimenden Quartetten besteht. Wie gelegentlich beobachtet worden ist, enthält die letzte Zeile der Nibelungenstrophen oft eine Prophezeiung über das tragische Ende der Ereignisse und gibt dem ganzen

Epos eine besondere Spannung und düstere Stimmung, so z.B. in der zweiten Strophe:

- (9) Es wuohs in Burgonden ein vil edel magedin,
daz in allen landen niht schœners mohte sîn,
Kriemhilt geheizen: si wart ein scœne wîp.
dar umbe muosen degene vil verliesen den lîp.

(‘Es erwuchs in Burgunden ein edles Mägdelein, / daß in allen Landen kein schöneres mochte sein: / Kriemhild war sie geheißē; sie ward ein schönes Weib. / Um sie mußten der Degen viel verlieren Leben und Leib.’ Übersetzung F. Genzmer)

3. Die Struktur der Strophe

Wir kommen zu dem Schluß, daß es in Rustavelis Strophen - und vielleicht in epischen Strophen überhaupt - eine starke Tendenz gibt, der letzten Zeile besonderes Gewicht zu verleihen. Nun enthalten von den 1573 Strophen, die die Akademische Ausgabe als echt anerkennt, nur etwa 150 Strophen Aphorismen, und selbst wenn wir andere auktoriale Kommentare und dergleichen hinzunehmen, gehört nur ein kleiner Teil der Strophen zu diesem Typ. Aber wenn man sich irgendeinen Abschnitt ansieht, so zeigt sich, daß jede Strophe vom Standpunkt der textuellen Funktion aus zweigeteilt und der Einschnitt zwischen der letzten Zeile und den anderen Zeilen der weitaus häufigste ist. Betrachten wir zum Beispiel eine erzählende Episode, nämlich König Rostevans und Avtandils Begegnung mit dem in der Wildnis weinenden Tariel. (Die Linien auf der linken Seite des georgischen Textes verbinden Zeilen, die lexematisch-semantisch miteinander verknüpft sind; die sich wiederholenden Lexeme sind unterstrichen. Ich komme darauf gleich zurück.)

- 83 ნახეს, უცხო მოუძე ვინმე ჯდა შტირალი წყლისა პირსა,
მაჳი ცხენი სადავითა ჰეჳა ლომსა და ვითა გმირსა,
სშირად ესხა მარგალიტი ლაგამ-აზჯარ-უნაგირსა.
 და ცრემლსა ვარდი დაეთრთვილა, გულსა მდუმარად ანატირსა.
- 84 მას ტანსა კაბა ემოსა გარეთმა ვეფხის ტყავისა,
ვეფხის ტყავისა ქუდივე იყო სარქმელი თავისა,
სელთა ნაჭუდი მათრახი ჰქონდა უსხოსი მკლავისა;
 და ნახეს და ნახეა მოუნდა უცხოსა სანახავისა.
- 85 წავიდა მონა საუბრად მის ყმისა გულმდღარისად,
თაყნაშოგდებით შტირლისა, არ ჰჭრეტით მოლიწღარისად, —
მუნვე წვიმს წვიმა ბროლისა, ჰგია გიშრისა ღარი სად, —
 და ახლოს მივიდა, მოსცაღდა სიტყვისა თქმად აღარისად.
- 86 ეება ჰკადრა საუბარი, მონა მეტად მეუზარდა,
დიდხან უჭვრეტს გაკვირვებით, ოუცა გული უმაგარდა;
მოახსენა: "გიბრძანებსო", ახლოს მიდგა, დუწყენარდა.
 და იგი ტირს და არა ესმის მისგან, გაუშეშვარდა.
- 87 მის მონისა არა ესმა სიტყვა, არცა ნაუბარი,
მო ლაქართა ზახილისა იყო ერთობ უგრძობობარი,
უცხოდ რამე ამოსკვნოდა გული ცუცხლთა ნადებარი,
 და ცრემლსა სისხლი ერეოდა, გასდის, ვითა ნაგუბარი.
- 88 სხვაგან ქნის მისი გონება მისმან თავისა წონამან.
ესე შეფისა ბრძანება ერთხელ კვლა ჰკადრა მონამან.
არცა დააგლო ტირილი, არცა რა გაიგონა მან,
 და არცა გახლიჩნა ბაგენი, თავი ვარდისა კონამან.

83 Sie sahen, ein fremder Ritter saß weinend am Ufer des Wassers,
 Ein schwarzes Pferd hielt er am Zügel wie ein Löwe und Held,
 Reich mit Perlen besetzt waren Zaum, Rüstung (und) Sattel.

Und Die Rosen (d.h. Wangen) bereiften sich mit Tränen, vom siedenden
Herzen emporgeweint.

84 Sein Körper war mit einem Gewand bekleidet aus nach außen
 gekehrtem Pantherfell,
 Von Pantherfell war auch die Kappe als Bedeckung des Hauptes,
 In den Händen hatte er eine geschmiedete Peitsche, dicker als ein Arm;
 Und Sie sahen ihn und wollten sehen das fremdartige Sehenswerte.

85 Es ging ein Knappe hin, zu reden mit dem herzsiedenden Ritter,

- Dem mit hängendem Haupt weinenden, nicht mit Schauen
herblickenden, -
Ebendort regnet ein Regen von Kristall, wo eine Rinne von Gagat sich
erstreckt, -
Und Nah ging er (sc. der Knappe) hin, es war ihm unmöglich, irgendein
Wort zu sagen.
- 86 Er wagt es nicht, ihn anzureden, der Knappe war sehr verstört über
ihn,
Lange Zeit schaut er ihn an mit Staunen, obwohl ihm das Herz stark
wurde (d.h.: obwohl er Mut faßte);
Er berichtete: "Er (sc. der König) befiehlt dich zu sich", nahe trat er
zu ihm hin, richtete sich zurückhaltend an ihn,
Und Jener weint und hört nichts von ihm, nahm ihn nicht zur Kenntnis.
- 87 Jenes Knappen Wort hörte er nicht, noch was er geredet hatte,
Dem Rufen des Heeres gegenüber war er gänzlich unempfindlich,
Fremdartig stöhnte sein Herz empor, das ins Feuer gelegte,
Und Mit der Träne mischte sich Blut, es fließt dahin wie gestautes (Wasser).
- 88 Anderswohin drängte (?) das Gewicht seines Hauptes (?) (seine)
Gedanken ("Wahrnehmen").
Diesen Befehl des Königs wagte der Knappe ihm (gegenüber) einmal
zu wieder(holen),
Weder hielt er inne mit Weinen, noch nahm er etwas wahr,
Und Noch öffnete er die Lippen, der Rosenstrauß (d.h.: der Mund) (öffnete)
sich (?) ("sein) Haupt") nicht.

In 83 haben wir eine dreiteilige Struktur, wo die erste und die letzte Zeile durch die Wörter für "weinen" (*mīrali*, *cremlisa*, *anaṛsa*) lexikalisch kohäsiv sind und so den mittleren Zeilen gegenüberstehen, die Tariels kriegerische Attribute beschreiben. 84 nimmt in den ersten drei Zeilen die Beschreibung dessen auf, was die Leute sehen, wohingegen die vierte Zeile sich darauf bezieht, daß sie es sehen und daß sie es sehen wollen. Andererseits ist "sehen" ein kohäsives Mittel, das die vierte Zeile von 84 mit der ersten Zeile von 83 verbindet (*naxes*, *naṅva*, *sanaxaviṣa*; *naxes*). Ähnlich stehen in 85 die erste und letzte Zeile den mittleren Zeilen gegenüber als "Handlung des Boten" und

"Beschreibung von Tariels Weinen". In 86 setzt sich die Handlung des Boten in den ersten drei Zeilen fort, während die letzte Zeile wieder auf Tariels Weinen und seine Reaktionslosigkeit zurückkommt. 87 handelt in den ersten zwei Zeilen weiter von Tariels Reaktionslosigkeit, während die zweite Hälfte der Strophe sein Verhalten beschreibt: sein Stöhnen und Weinen. Die erste Zeile von 88 handelt von Tariels Geistesabwesenheit und nimmt dadurch die erste Hälfte von 87 wieder auf. In der zweiten Zeile wiederholt der Bote seinen Versuch, Tarel anzusprechen, während der Rest der Strophe wiederum dessen Weinen und Sprachlosigkeit beschreibt. Eine Einteilung der Rustavelistrophe in zwei oder drei Segmente ungleicher Größe scheint also die Regel zu sein, und dies gilt wahrscheinlich auch für andere Epen. Diese Segmentierung in textuell verschiedene Teile verhindert eine Monotonie der Ketten homogener Zustände oder Ereignisse, die für narrative Texte typisch sind.

Mit Lotman (1972) betrachte ich dies als den speziellen Fall einer allgemeinen Tendenz textueller Gliederung. Die Gliederung der Strophe wiederholt so Oppositionen höherer Ebene wie "These" und "Antithese", "Rahmen" und "Ereignisse", "Komplikation" und "Lösung", "plot" und "evaluation", "Geschichte" und "*fabula docet*", "Prämissen" und "Konklusion" - Oppositionen, die seit der Antike bekannt sind. Sie haben Gegenstücke auf einer niedrigeren Beschreibungsebene, nämlich linguistische Gegensatzpaare, wie z.B. "topic" und "comment", "alte" und "neue Information" auf der Satzebene.

4. Die Fragmentierung der Strophe

Die genannten Oppositionen der traditionellen Rhetorik beruhen allerdings hauptsächlich auf Dichotomien, und es ist eine offene Frage, ob alle Strophen Rustavelis zweiteilig sind. Aber selbst wenn man zeigen könnte, daß jede Strophe eine binäre Struktur hat, bliebe das Problem, diese Struktur funktional zu interpretieren. Nun möchte ich die Möglichkeit einer solchen Interpretation über eine bloße Segmentierung hinaus keineswegs bestreiten, und die innere Kohärenz der Strophe kann nicht auf eine lockere Assoziation reduziert werden. Aber schon die Schwierigkeit, Verbindungen zwischen den Zeilen herzustellen, sagt etwas über die innere Kohärenz von Rustavelis Strophen. Konjunktionen, die gewöhnlich eine Rekonstruktion der Kohärenz erleichtern, fehlen bei Rustaveli fast ganz, wie schon N. Marr scharfsinnig beobachtet hat (1966: 37). Im Gegensatz zu N. Marr glaube ich allerdings nicht, daß dies ein volkstümliches Element ist, das Rustaveli einfach aus der Folklore "geerbt"

hat. Es ist Teil eines kunstvollen literarischen Verfahrens, das Rustaveli bewußt eingesetzt hat. Man betrachte etwa folgendes Beispiel aus Avtandils Testament (795), wo ich die fehlenden Satzkonnektoren in Klammern gesetzt habe:

- (11) König, erschlage mich, [wenn] einer mir diesen Ratschlag übelnimmt.
König, [dagegen] wird Euch mein Weggehen vielleicht traurig machen.
[Aber] ich kann ihm gegenüber nicht falsch sein, [d.h.] ich kann ihm
keine feige Sache antun,
[Denn (?)] er wird mich von Angesicht zu Angesicht beschämen, [wenn]
wir werden beide in die Ewigkeit eingehen werden.

Sogar die Konjunktion "und" (die doch durchaus "volkstümlich" ist), findet sich sehr selten als Satzverbindung. Andererseits steht "und" aber, wie gesagt, immer am Anfang der letzten Zeile der Strophe, wo ihr Auftreten vom semantischen Standpunkt aus kaum immer gerechtfertigt ist. Der poetische Gebrauch überlagert gänzlich den Gebrauch als Satzkonnektor. All dies vermittelt den Eindruck einer semantischen Fragmentierung innerhalb der Strophe, und die Kohärenz der "Fragmente" kann nur durch eine aufwendige Rekonstruktion erarbeitet werden.

5. Textuelle Kohäsion

Diese interne Fragmentierung der Strophen steht in scharfem Kontrast zu den Verbindungen zwischen den Strophen. Die zahlreichen Verbindungen zwischen benachbarten und weiter voneinander entfernten Strophen sind leicht zu entdecken. Dazu braucht man nur identische oder synonyme Lexeme miteinander zu verbinden. Diese semantische oder sogar lexematische Wiederholung bildet ein dichtes Gewebe verschiedener Inhaltselemente oder Gedanken, die in verschiedenen Konfigurationen auftauchen. Der Iranist Wolfgang Lentz (1952; 1955) hat einen ähnlichen Typ der Textkomposition in altiranischen Texten und in moderner persischer Prosa nachgewiesen, und bereits Goethe hat ihn in seinem *West-östlichen Divan* zu schätzen gewußt (Lentz 1958). Damit will ich nicht sagen, daß Rustaveli einfach spezifisch persische Kompositionsregeln befolgt hat; aber einige Eigenschaften der Komposition, weniger solche des Sujets, meint Rustaveli vielleicht selbst, wenn er sagt, er habe "diese persische Geschichte" (9,1 *ese ambavi Sparsuli*) gefunden.

Betrachten wir einige Beispiele. Obwohl die Episode, in der König Rostevan den Mann im Pantherfell sieht, ein narrativer Teil des Epos ist und folglich eine lineare Kette von Ereignissen erfordert, sind in diese Kette mehrere Motive eingefügt, die immer wiederkehren und am besten an der lexematischen Wiederholung zu erkennen sind. Das "Sehen" von 83,1 ist, wie gesagt, in 84,4 wiederholt. "Weinen" kommt in 83,1; 83,4; 85,2, 86,4; 88,3 vor; die durch Kollokation zugehörigen Tränen, erscheinen in 83,4; 87,4 und in einer metaphorischen Form, als Regen, in 85,3. Das (wörtliche) "Sieden" von Tariels Herz in 83,4 wird in 85,2 wiederholt, die "Fremdheit" seiner Erscheinung in 83,1 kehrt in 84,4 und 87,3 wieder. Eine vollständige Liste der kohäsiven Verbindungen würde natürlich viele andere Lexeme umfassen, die nicht durch morphologische, sondern nur semantische Teilidentität miteinander verknüpft sind. Man könnte meinen, dieses Kompositionsmuster sei durch die Kontinuität der handelnden Personen und die Wiederholung in den Ereignissen selbst bedingt. Aber wenn man sich nicht-narrative Abschnitte wie Avtandils Vermächtnis anschaut, wird das Kompositionsprinzip noch deutlicher. Wie schon in (10) ist Wiederholung eines Lexems oder einer deutlich identischen Wurzel durch Unterstreichung gekennzeichnet. Ausgenommen sind Fälle von Wiederholung in der gleichen Zeile (Figura etymologica, wie z.B. in 786,2, oder dergleichen). In Klammern stehen die Vorerwähnungen. Das "und" vor den jeweils letzten Zeile der Strophen ist in der Übersetzung um der besseren Übersichtlichkeit willen weggelassen.

- (12) 786 დაჯდა წერად ანდრეშისა, საბრალოსა საუბრისად:
 აქე, შეფელო, გავიპარვი მეზად ჩემგან საუბრისად;
 ვერ დავდგები შეუყურელად ჩემთა ცეცხლთა მომდებრისად;
 და შეშინდევ და წამატანე მოწყალება ღმრთაეპრისად.
- 787 გიცი, ბოლოდ არ დამიგმობ ამა ჩემსა გაზრასულსა.
 აქცი ბრძენი ვერ გასწირავს მოყვარესა მოყვარულსა;
 შე სიტყვასა ერთსა გაადრება, პლატონისგან სწავლათქმულსა:
 და «სიძრუე და ორპირობა აუნებს სორცსა, შერმე სულსა».
- 788 ჩათგან თავია სიძრუე ყოვლისა უბადობისა,
 შე რად გავწირო მოყვარე, მმა უმტკიცესი მშობისა?
 არა ვიქ, ცოდნა რას მარტებს ფილოსოფოსთა ბრძნობისა!
 და მით ვისწავლებით, მოგვეცეს შერთვა ზესთ მწყობრთა წყობისა.

- 789 წავიციოთხავს, სიყვარულსა მოციქულნი რაგვარ წერენ?
 ვით იტყვიან, ვით აქებენ? ცან, ცნობანი მიაფებენ.
«სიყვარული აღგვაძაღლებს», ვით ეყვანნი, ამას ეღერენ.
 და შენ არ ჯერ ხარ, უსწავლელნი კაცნი ვითმცა შევაჯერენ!
- 790 ვინ დამბადა, შეძლებაცა მანვე მომცა პლევად მტერთად;
 ვინ არს ძალი უხილავი შემწედ ყოვლთა მიწიერთად,
 ვინ საზღვარსა დაუსაზღვრებს, ზის—უცვლადი ღმერთი—ღმერთად,—
 და იგი გაქსდის წამისყოფით ერთსა ასად, ასსა ერთად.
- 791 რაცა ღმერთსა არა სწადდეს, არა საქმე არ იქნებობს.
 მზისა შუქთა ვერმჭვრეტელი ია ხმების, ვარდი ჭნების;
 თვალთა ტურბა საჭვრეტელი უცხოდ რადმე ემკვინების;
 და მე ვით გავსძლო უმისობა, ან სიცოცხლე ვით შეთნების!
- 792 რაზომცა სწურები, შემინდევ შეცვლა თქვენისა მცნებისა.
ძალი არ მქონდა ტყვექმნილსა მე მაგისისა თნებისა;
აწ წასლვა იყო წამალი ჩემთა სახმილთა გზნებისა,
 და სადა გინდ ვიყო, რა მგამა, ყოფამცა მქონდა ნებისა!
- 793 არას გარგებს სიმამილი, უსარგებლო ცრემლთა დენა;
 არ გარდავა გარდუვალად მომავალი საქმე ზენა;
 წესი არის მამაციისა მოჭირებება, ჭირთა თმენა,
 და არვის ძალუც ხორციელსა განგებისა გარდავლენა.
- 794 რაცა ღმერთსა გაუგია თავსა ჩემსა გარდასავლად,
 გარდამხდეს და შემოვიტე, აღარ დამონეს გული ავლად;
 თქვენვე გნახნე მხიარულნი ღიღებით და ღვლაძმარვლად;
 და მას რა ვარგო, ღიღებად და კმარის ესე ჩემად ღაჟლად.
- 795 მეფყო, ესე თათბირი, მომკალ, ვინ დამიწუნოსა!
მეფყო, ნუოუ წასლვამან თქვენ ჩემმან დაგაჭმუნოსა,
ვირ ვიცრუები, ვირ უხამ საქმესა საბაპუნოსა,
 და პირისპირ მარცხვენს: თრნივე მივალთ მას საუეუნოსა.
- 796 არდავიწყება მოყვრისა აროდეს გვიზამს ზიანსა;
 ვკვამო კაცსა უაუგოსა, ცრუსა და ღალატიანსა!
ვირ ვიცრუები, ვირ უხამ მას ხელმწიფესა მზიანსა.
 და რა უარეა მამაცსა სულდიდსა, წასლვაგვიანსა!
- 797 რა უარეა მამაცსა ომშიგან პირის მხმეჭელსა,
შემდრკალსა, შემინებულსა და სიკვდილისა მეჭველსა!
კაცი ჯაბანი რითა სჯობს ღიაცნა ქსლისა მხეჭველსა?
 და სჯობს სახელისა მოხვეჭა ყოველსა მოსახვეჭელსა!

798 ვერ დაიჭირავს სიკვდილსა გზა ვიწრო, ვერცა კლდოვანი;
მისგან გასწორდეს ყოველი, სუსტი და ძალგულოვანი;
ბოლოდ შეყარნეს მიწამან ერთგან მოყმე და მსცოვანი.
და სჯობს სიცოცხლესა ნაზრახსა სიკვდილი სახელოვანი

799 მერმე ვიშიშვი, შეეფო, თქვენად კადრებად ამისად:
სცთების და სცთების, სიკვდილსა ვინ არ მოელის წამისად;
მოვა შემყრელი ყოველთა ერთგან დღისა და დამისად,
და თუ ვერა გზანე ცოცხალმან, სიცოცხლე გქონდეს ეამისად.

a 786 Er setzte sich hin, um ein Vermächtnis zu schreiben, ein jammervoll zu
erzählendes:

O König, ich stehle mich heimlich weg, zu suchen den von mir zu
Suchenden;
Ich kann nicht bleiben, ohne mit dem zusammengekommen zu sein,
der mein Feuer gelegt hat (d.h.: der Feuer in mir gelegt hat);
Vergib mir und gib mir ein Erbarmen ähnlich dem göttlichen.

b 787 Ich weiß, am Ende wirst du diese meine Absicht nicht tadeln.
Ein weiser Mensch kann den geliebten Freund ("der einem lieb ist /
lieb zu einem ist") nicht opfern;
Ich wage ein Wort zu dir (zu sagen), das von Plato als Lehre gesagt
worden ist:
"Falschheit und Doppelzüngigkeit schadet dem Körper ("Fleisch"),
dann (auch) der Seele".

c 788 Denn die Falschheit (b4) ist der Ursprung aller Schlechtigkeit,
Warum soll ich den Freund (b2) opfern (b2), den Bruder, (der mir in
festester Brüderlichkeit (verbunden ist)?
Ich werde es nicht tun, was nützt mir (sonst) das Wissen (b1) der
Weisheit (b2) der Philosophen!
Dazu werden wir gelehrt (b3), (damit) uns die Vereinigung mit der
Ordnung der höchsten ("oberen") Ordner gegeben werde.

d 789 Hast du gelesen, was die Apostel über die Liebe (b2, c2) schreiben?
Wie sprechen sie darüber, wie loben sie sie? Erkenne ("wisse" b1, c3)
es, passe (deine) Erkenntnisse ("Wissen" b1, c3) daran an.

"Die Liebe (b2, c2, d1)erhöht uns", wie Schellen, (so) lassen sie es
erklingen.
(Wenn) du nicht glaubst, wie soll ich ungelehrte (b3, c4) Menschen
(b2) glauben machen!

e 790 Der mich erschuf, er hat mir auch die Kraft gegeben (c4), den Feind
zu besiegen;
Welcher die unsichtbare Kraft (e1) ist als Helfer aller irdischen
(Wesen),
Welcher ihnen die Grenze setzt ("begrenzt"), er thront ("sitzt") -
unsterblicher Gott - als Gott, -
Er macht im Augenblick Eines zu Hundert, Hundert zu Einem.

f 791 Was Gott (e3) nicht will, die Sache wird nicht werden.
Das Veilchen, das das Licht der Sonne nicht schauen kann, verdorrt,
die Rose verwelkt;
Das Schöne, das zu schauen (f2) ist, verträgt sich als etwas
Fremdartiges mit den Augen (?);
Wie soll ich (das Leben) ohne ihn aushalten ("Kraft (e1-2) dazu
haben"), oder wie soll mir das Leben erträglich sein!

g 792 Wie sehr du dich auch darüber ärgern magst, vergib mir (a4) die
Nicht-Befolgung Eures Gebots.
Ich Gefangener hatte nicht die Kraft (e1-2, f4) solches zu ertragen
(f4) (?);
Nun wegzugehen war das Heilmittel gegen das Entzünden meines
Feuers.
Wo auch immer ich sein mag, was kümmert es mich, (wenn) ich (nur)
das Tun (meines) Willens habe!

h 793 Nichts wird dir Schwernehmen nützen (c3), nutzloses (c3) Vergießen
von Tränen;
Das von oben (c4) Kommende wird nicht ungeschehen
("unhinübergegangen") vorbeigehen ("hinübergehen");
Es ist ein Gesetz, daß ein Mann Leiden aushält, Leiden erträgt,
Nichts Körperliches ("Fleisch") kann ("hat die Kraft (e1-2, f4, g2), der
Vorsehung zu entgehen ("hinübergehen (h2) zu lassen"?).

- i 794 Was Gott (e3, f1) mir vorgesehen hat zu geschehen
 ("Hinüberzugehendes" h2, 4),
 Das möge mir widerfahren ("hinüber-" h2, 4; i1) und ich zurück-
 kehren, mein Herz mir nicht Asche (d.h. mit Trauer erfüllt) werden;
 Möge ich Euch froh von Ruhm und viel Reichtum habend sehen;
 Worin ich ihm zum Nutzen (c3, h1) gereiche, dies ist genug zu meinem
Ruhm (i3) und Reichtum (i3).
- j 795 König (a2), erschlage mich, nimmt einer mir diesen Ratschlag übel (?)
König (a2), wird Euch etwa mein Weggehen (g3) traurig machen?
Ich kann ihm gegenüber nicht falsch (b4) sein, ich kann ihm keine
 feige Sache (f1) antun,
 Von Angesicht zu Angesicht wird er mich beschämen: Wir werden beide
 in die Ewigkeit eingehen.
- k 796 Nicht-Vergessen des Freundes (b2, c2, d1) macht ("tut" j3) nie
 Schaden,
 Ich tadle den schamlosen Menschen (b2, d4), den falschen (b4) und
 verräterischen!
Ich kann ihm gegenüber nicht falsch (j3; b4, k2) sein, ich kann
 dem sonnengleichen (f2) König nichts antun (j3,
 k1).
Was ist schlimmer als ein hochmütiger Mann (h3), der zu spät
weggeht (g3, j2) (um zu helfen).
- l 797 Was ist schlimmer (k4) als ein Mann (h3, k4), der im Krieg das
 Gesicht verzerrt,
 Erschrocken ist, sich fürchtet und (immer) an den Tod ("Sterben" e3)
 denkt!
 Wodurch ist ein ängstlicher Mensch (b2, d4, k2) besser als eine Frau,
 die mit dem Faden webt?
Besser als (l3) alles zu Erwerbende ist es, einen Namen zu erwerben.
- m 798 Den Tod ("Sterben" e3, l2) kann kein enger Weg festhalten, kein
 felsiger,
 Von ihm wird jeder gleich gemacht, der Schwache und der Beherzte
 ("Kraft" e1-2, f4, g2, h4) und Herz (i2) habende");

Am Ende (b1) vereinigt (a2) die Erde (e2) zusammen den Jüngling
und den Silberhaarigen.

Besser als (l3-4) ein tadelhaftes Leben (f4) ist ein ruhmreicher
("namhafter" l4) Tod ("Sterben" e3, l2, m1)!

n 799 Sodann fürchte (l2) ich mich, König (a2, j1-2), Euch dieses (sagen) zu
wagen:

Es täuscht sich und es täuscht sich, wer den Tod (e3, l2, m1, 4) nicht
minütlich erwartet;

Er wird kommen, der zusammen (m3) Vereinigende (a2, m3), tags
und nachts,

Wenn ich dich nicht lebend (f4, m4) sehen (i3) werde, mögest du ein
langes Leben (f4, m4) haben.

Frei von der Notwendigkeit, eine zeitliche Abfolge ikonisch abzubilden, kann Rustaveli seinem assoziativen Plan folgen, wie er will, und seine Gedanken wie die Ranken eines persischen Teppichs darstellen, um ein Bild zu benutzen, das Lentz für die von ihm so genannte "thematische Polyphonie" vorschlägt: Wenn man den Teppich von oben nach unten "liest", findet man die Ranke in verschiedenen Konfigurationen. Um nur einige Beispiele aus Avtandils Vermächtnis zu erwähnen: Die Bitte um des Königs Vergebung in 786,4 ist in 792,1 und 803,4 (*šemindev*) wiederholt; die Vorstellung, daß man von den Worten weiser Männer lernt, hat man in 787,3; 788,4 und 789,4; das Verwerfliche, einem Freund gegenüber "falsch" (*cru*) zu sein, in 795,3 und 796,3 (cf. 787,4); in 791,4 und 792,2 die Erklärung, sich ohne den Freund nicht des Lebens freuen (*ineba*) zu können (*gazleba, zala*); das Verhalten eines tapferen Mannes (*mamaci*) kommt in 793,3; 796,4 und 797,1 vor; die Möglichkeit, den König wiederzusehen, findet sich in 794,3 und 799,4 (*gnax(n)e*). Ähnlich wird die Hälfte von 795,3 in 796,3 wiederholt (*ver vecruebi, ver uzam*), und 797,4 und 798,4 sind parallel (*sžobs...*: besser ein ehrenhafter Tod als ein Leben in Schande). Der Tod als Gleichmacher kommt in 798,3 und 799,3 vor, usw. usw.

6. Textuelle Kontinuität und Diskontinuität

Zerstört nun diese "thematische Polyphonie" die Einheit der Strophe? Ich meine nicht. Zunächst einmal sind ein Reim von zwei oder drei Silben in allen

vier Zeilen der Strophe und die Einheitlichkeit des *šairi* ein sehr starkes Bindeglied, das der Einheit der Kohärenz entspricht, auch wenn diese Einheit weniger offensichtlich ist, als wir nach dem Standard europäischer Literatur erwarten. Zweitens wird die "Fragmentierung" der Strophe auch durch das strikte Verbot eines inhaltlichen Enjambements ausgeglichen. Enjambement auf der Satzebene ist sogar zwischen Zeilen derselben Strophe "verboten", aber auch Enjambement auf der Ebene der Textstruktur zwischen Strophen. Keine Beschreibung oder Erzählung kann von einer Strophe zur anderen fortgesetzt werden. Es gibt immer einen Wechsel von Beschreibung zu Erzählung, von auktorialer Bemerkung zu nicht-auktorialem Text, von der Handlung eines Agens zu der eines anderen, usw. Ich habe diesen Wechsel schon bei der Analyse unseres narrativen Beispiels erwähnt: Die Beschreibung von Tariels Äußerem in 83 wechselt über zur Erzählung seines Weinens in der letzten Zeile, und nach dieser Unterbrechung kann die Beschreibung in der nächsten Strophe fortgesetzt werden. Die Erzählung von Tariels Unfähigkeit, die Stimme seiner Besucher wahrzunehmen, findet sich in der ersten Hälfte von 87 und in der ersten Zeile von 88 und wird von zwei Zeilen über Tariels Stöhnen und Weinen unterbrochen. Die generischen Sätze, von denen zuerst die Rede war, sind selbstverständlich gute Beispiele für einen Wechsel von einer textuellen Funktion zur anderen. Daß Rustaveli wirklich versucht, Enjambement zu vermeiden und jeder Strophe ihre Eigenständigkeit zu geben, zeigt sich auch in einem speziellen Verfahren, das sowohl in narrativen als auch in nicht-narrativen Abschnitten vorkommt. Es besteht darin, eine modifizierte Form der letzten Zeile der vorhergehenden Strophe als erste Zeile der nächsten zu wiederholen, z.B.:

- (13) 85,4 Nah ging er hin, es war ihm unmöglich, irgendein Wort zu sagen.
86,1 Er wagt es nicht, ihn anzureden...
- 86,4 Jener weint und hört nichts von ihm, nahm ihn nicht zur Kenntnis.
87,1 Jenes Knappen Wort hörte er nicht, noch was er geredet hatte.
- 95,4 Er (sc. Tariel) erfaßte, daß der König kam, um ihm zu folgen.
96,1 Als er erkannte: "Der König ist gekommen", ...
- 787,4 "Falschheit und Doppelzüngigkeit schadet dem Körper, dann der Seele".

788,1 Denn die Falschheit ist der Ursprung aller Schlechtigkeit...

793,4 Nichts Körperliches kann der Vorsehung entgehen.

794,1 Was Gott mir vorgesehen hat zu geschehen,...

796,4 Was ist schlimmer als ein hochmütiger Mann, der zu spät
weggeht, um zu helfen.

797,1 Was ist schlimmer als ein Mann, der im Krieg das Gesicht
verzerrt...

Diese Art der Wiederholung erlaubt Rustaveli Kontinuität und Diskontinuität im Text zur gleichen Zeit. Er setzt seinen Text fort, insofern er weiter über dasselbe Thema spricht. Er unterbricht ihn, insofern die Entwicklung des Themas nicht voranschreitet, wenn die letzte Zeile wiederholt wird. Dies garantiert die Unabhängigkeit jeder Strophe.

Die Frage, warum gerade die letzte Zeile bevorzugter Ort von Aphorismen und auktorialen Bemerkungen ist, ist nicht allein mit dem Hinweis auf literarische Traditionen zu beantworten. Äußerungen dieser Art sind in Alltagsgesprächen typische Formen, einen Gesprächsgegenstand oder ein Gespräch überhaupt zu beenden ("Ja, so ist das nun einmal"; "opening up closings" bei Schegloff - Sacks 1973). Das für größere Formen wie Gespräche und Erzählungen verwendete Verfahren wird also auf die kleinere Form, die Strophe, projiziert; auf diese Weise wird der Strophe neben der formalen auch eine inhaltliche Geschlossenheit verliehen.

7. Ergebnis

Wir haben also ein subtiles Gleichgewicht zwischen zwei divergenten Tendenzen. Auf der einen Seite gibt es eine Tendenz, die Einheit und Unabhängigkeit der Strophe zu betonen, nämlich durch Reim und durch Verfahren wie das der Unterbrechung struktureller Monotonie am Ende der Strophe oder das der Wiederholung der letzten Zeile in modifizierter Form. Ein Gegengewicht dazu bildet die Tendenz zur Fragmentierung der Strophe; es bereitet Schwierigkeiten, die Kohärenz der Strophensegmente einzuschätzen, während es leicht ist, die vertikalen Verbindungen zwischen den Segmenten verschiedener benachbarter oder voneinander entfernterer Strophen zu erkennen. Dies vermittelt den Eindruck einer "thematischen Polyphonie" in jeder Strophe und

einer starken Kohärenz innerhalb längerer Abschnitte, in denen verschiedene Themen entwickelt und in verschiedene Konfigurationen gestellt werden.

Anmerkung

Eine frühere Fassung dieses Aufsatzes habe ich auf dem *Vth Caucasian Colloquium* der Societas Caucasologica Europaea (London, 25.-30.VI. 1990) und beim *International Shota Rustaveli Symposium: History, Insight, Poetry* (Universität Turku, Finnland, 11.-12.IV.1991) vorgetragen. - An vielen Stellen habe ich von N. Natazes (und A. Činčaraulis) Kommentar (1974) profitiert sowie von den Formulierungen der Prosaübersetzung von R. Neukomm (1974), besonders aber von den eingangs erwähnten Besprechungen der Rustavelikommission (wo mir allerdings die Strophen 1-165 fehlen...). Die Verantwortung für Übersetzungsfehler liegt selbstverständlich bei mir!

Literatur

- Boeder, Winfried 1990: "Zum textuellen Bau der Strophe bei Šota Rustaveli". In: *Lingua restituta Orientalis*. Festgabe für Julius Aßfalg. Herausgegeben von Regine Schulz und Manfred Görg (= Ägypten und Altes Testament. Studien zur Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments 20). Wiesbaden, pp. 45-51
- Caišvili, Sargis 1974: *Šota Rustaveli - Davit Guramišvili*. Narķvevebi 3veli Kartuli liķaŗuris istoriidan (Sakartvelos SSR Mecnierebata Akademia. Vepxišqaoonis akademiuri tekstis damdgeni komisia). Tbilisi: Mecniereba
- Lentz, Wolfgang 1952: "Beobachtungen über den gedanklichen Aufbau einiger zeitgenössischer persischer Prosastücke", *Der Islam* 30: 166-208
- Lentz, Wolfgang 1955: *Yasna 28*. Kommentierte Übersetzung und Kompositionsanalyse (= Akademie der Wissenschaften und Literatur in Mainz. Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse 1954,16, pp. 919-1009). Wiesbaden
- Lentz, Wolfgang [1958]: *Goethes Noten und Abhandlungen zum West-östlichen Divan* (= Veröffentlichung der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften Hamburg). Hamburg: J.J. Augustin

- Lotman, Jurij M. 1972: *Analiz poëtičeskogo teksta*. Leningrad [deutsch: *Die Analyse des poetischen Textes* herausgegeben, eingeleitet und übersetzt von Rainer Grübel. Kronberg/Is.: Scriptor]
- Marr, Nikolaj J. 1966: "Kavkazskaja poëzija i eë tehničeskie osnovy", in: *Voprosy Vepchistkaosani i Visramiani*. Podgotovka sbornika k pečati, issledovanie, kommentarii i primečanija I.V. Megrelidze (= Rustvelologiuri ziebani 9)(Sakartvelos SSR Mecnierebata Aġademia, Œota Rustavelis saxelobis Kartuli liġeraġuris isġoriis inŒiġuġi). Tbilisi: Mecniereba, pp. 13-41
- Neukomm, R. 1974: Schota Rustaweli: *Der Mann im Pantherfell*. Aus dem Georgischen übertragen von Ruth Neukomm (= Manesse Bibliothek der Weltliteratur). Zürich: Manesse
- Rustaveli, Œota 1974: *VepxiŒġaosani*. Sasġolo gamocema. Ţeksġi gamosacemad moamzada, Œesavali, ganmaġebani da ġomentari daurto N.Nataġem (red. Aleksi Ćinġarauli). Tbilisi: Ganatleba
- Rustaveli, Œota 1988: *VepxiŒġaosani* (Sakartvelos SSR Mecnierebata Aġademia, Œota Rustavelis saxelobis Kartuli liġeraġuris isġoriis inŒiġuġi; "VepxiŒġaosnis" ġeksġis aġademiuri damdgeni ġomisija). Tbilisi: Mecniereba
- Schegloff, Emmanuel - Harvey Sacks 1973: "Opening up closings", *Semiotica* 8: 289-327

თამაზ ბაგრატიონი

„მწიგნობრობა ქართული“

«ესე ფარნავაზ იყო პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსისა ნათესავთაგანი. ამან განაერთო ენა ქართული და არღარა იზრახებოდა სხვა ენა ქართლსა შინა თვინიერ ქართულისა და ამან შექმნა მწიგნობრობა ქართული».

XI საუკუნის ისტორიკოსის ლეონტი მროველის ეს ცნობა დიდ კამათს იწვევს თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში. მას მაინცადამაინც დიდი რწმენით არ ეკიდებოდა ახალი ქართული ისტორიოგრაფიის ფუძემდებელი და ქართული დამწერლობათმცოდნეობის ფაქტიური შემქმნელი ივანე ჯავახიშვილი და ფარნავაზის მიერ ქართული მწიგნობრობის შექმნას ლეგენდად მიიჩნევდა.

ჩვეულებრივ ითვლება, რომ „ქართულ მწიგნობრობაში“ ძველქართული „ასომთავრული“ ანბანის შემოღება იგულისხმება ძვ. წელთაღრიცხვის მე-3 საუკუნეში. მაგრამ არსაიდან ჩანს, რომ ლეონტი მროველი ფარნავაზის მიერ შექმნილ „ქართულ მწიგნობრობაში“ უცილობლად ძველქართულ „ასომთავრულ“ დამწერლობას გულისხმობდა, იმ ქართულ დამწერლობას, რომლითაც შესრულებული უძველესი ეპიგრაფიკული ძეგლები მე-5 საუკუნით, ე. ი. აღრექრისტიანული ხანით, თარიღდება. ჩვენში წარმოებული ინტენსიური არქეოლოგიური ძიების შედეგად აღმოჩნდა მრავალი ეპიგრაფიკული ძეგლი ქრისტიანობამდელი ხანისა, მაგრამ მათ შორის—არც ერთი ქართული „ასომთავრულით“ შესრულებული. ეს წარწერები ძირითადად ბერძნულ და არამეულ ენებზეა ნაწერი.

უკვე ამ მეტად მეტყველი ფაქტიდან შეიძლება გარკვეული დასკვნების გამოტანა და იმ ვარაუდის წამოყენება, რომ ძველქართული „ასომთავრული“ ქრისტიანული ხანის ეროვნული დამწერლობაა, შექმნილი ქართლში ქრისტიანობის ოფიციალურ საარწმუნოებად გა-

მოცხადების შემდეგ, ისევე როგორც ეს მოხდა სხვადასხვა დროს სათანადო ქვეყნებში კოპტური, გოთური, ძველი სომხური და ძველი სლავური დამწერლობების შემთხვევაში, რომლებიც თავსდებიან ბერძნულზე დამყარებულ ადრექრისტიანულ დამწერლობათა საერთო ტიპოლოგიურ ჯგუფში.

ძველი ქართული „ასომთავრული“ დამწერლობის სპეციალური სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური შესწავლა ავლენს მის უტყუარ კავშირს ძველ ბერძნულ ანბანურ დამწერლობასთან, რომელსაც იგი ემყარება და რომელიც უნდა ყოფილიყო გამოყენებული პროტოტიპად, ისევე როგორც დამწერლობათა ზემოხსენებული ტიპოლოგიური ჯგუფის შემთხვევაში, ქართული „ასომთავრული“ დამწერლობის შექმნის პროცესში.

ძველი ქართული „ასომთავრული“ ანბანის ქრისტიანულ დამწერლობად მიჩნევა განსაზღვრავს მისი შექმნის ხანას მე-4 საუკუნის დასასრულით ან მე-5 საუკუნის დასაწყისით.

ძველი ქართული „ასომთავრული“ დამწერლობის სრული „ჩამონაკვთილობა“ და სავსებით ჩამოყალიბებული გრაფიკული ხასიათი, რაც უკვე უძველეს ისტორიულად დადასტურებულ ქართულ წარწერებში შეინიშნება, მოწმობს სწორედ ამ დამწერლობის შექმნას ერთდროული შემოქმედებითი აქტის შედეგად.

დამწერლობის შექმნა გულისხმობს მთლიანი წერილობითი სისტემის ჩამოყალიბებას, რომელსაც გარკვეული აზრით დასრულებული ხასიათი აქვს. რაც უფრო სრულყოფილია ახლად შექმნილი დამწერლობა, რაც უფრო ადეკვატურად ასახავს იგი ენის ბგერით მხარეს, მით უფრო ნაკლები დამატებები და შესწორებები შეაქვთ მასში, მით უფრო სტაბილურია იგი თავისი ხასიათით.

სწორედ ამგვარი სრულყოფილება ახასიათებს ასომთავრულ დამწერლობას და მისი სავსებით ჩამოყალიბებული ხასიათი უკვე მე-5 საუკუნის წარწერებში არ გულისხმობს აუცილებლობით ამ კონკრეტული წერითი სისტემის ხანგრძლივ ისტორიას.

ძველი ქართული „ასომთავრული“ დამწერლობის შექმნა ქრისტიანობის ხანაში, როდესაც უნდა დაწყებულიყო ეროვნული ანბანით „საღმრთო წერილის“ ქართულ ენაზე გადმოღება, ადვილად გასაგებს ხდის იმ წერილობითი და ლიტერატურული ტრადიციების არსებობასაც, რაც ჩვენ ქართული ენისათვის უკვე მე-5 საუკუნის ბოლოს უნდა ვივარაუდოთ.

ქრისტიანობა იმთავითვე იყო მწიგნობრული რელიგია და ხალხი,

რომელიც ამ სარწმუნოებას ეზიარებოდა, საკუთარ მწიგნობრობას ქმნიდა და ივითარებდა. ამასთანავე, განსხვავებით დასავლური ქრისტიანობისაგან, აღმოსავლური ქრისტიანობა ხელს უწყობდა მწიგნობრობისა და მწერლობის განვითარებას საკუთარ ეროვნულ ენაზე, ეროვნული ენისათვის ახალი დამწერლობის შექმნას და ნათარგმნი თუ ორიგინალური ძეგლების შეთხზვას. ასე მოხდა ეს ქრისტიანული კობტური, გოთური, ძველი სომხური და ძველი სლავური დამწერლობების შექმნის შემთხვევაში.

ენათა თანასწორუფლებიანობის იდეას ღმერთის წინაშე აღმოსავლურ-ქრისტიანული ეკლესიის დოქტრინაში, რამაც წარმოშვა თავდაპირველად აღმოსავლურ-ქრისტიანულ სამყაროში მთელი რიგი ახალი დამწერლობები და დასაბამი მისცა წერილობით ფიქსირებული ქრისტიანული ლიტერატურის შექმნას ეროვნულ ენებზე, მოჰყვა ამ ენათა სოციალური ფუნქციისა და მნიშვნელობის ზრდა, ეროვნული ენისა და დამწერლობის გადაქცევა ხალხთა ეროვნული იდენტიფიკაციისა და კულტურული თვითდამკვიდრების ერთ-ერთ ძირითად საშუალებად.

ახლად გაქრისტიანებული ერების ენათა ბერძნულ ენასთან თანასწორუფლებიანობის პრინციპი თანდათან ეროვნულ ენათა პრიმატისა და თვისობრივი აღმატებულობის იდეით იცვლება, რაც, მაგალითად, ქართველს—იოანე ზოსიმეს—ქართული ენის „ქებასა და დიდებას“ ათქმევინებს და აცხადებინებს, რომ „მეორედ მოსვლის“ ეამს „ყოველსა ენასა ღმერთმან ამხილოს ამით ენითა“. ანდა სომეხს—ვარდან არეველცის—სომხურ ენას წარმოადგენინებს როგორც „გვირგვინს“. ყოველთა ენათა ქვეყანასა ზედა“. ყოველივე ეს ერთი და იმავე ტენდენციის გამოვლინებაა აღმოსავლურ-ქრისტიანულ სამყაროში—მშობლიური ენის განდიდებისა და აღზევებისა ამ ეპოქაში გაბატონებული ბერძნული ენის საპირისპიროდ. ამ წარმოდგენების თანახმად, მშობლიური ენა ბერძნულის თანასწორი და ტოლი ენაა, „ესე არიან ორნი დანი“. ამგვარი პარტიკულარისტული ტენდენციები ალბათ მნიშვნელოვნად უფრო ადრე დაიწყო აღმოსავლურ-ქრისტიანულ სამყაროში, რითაც უნდა აიხსნებოდეს სწორედ ასეთი სწრაფვა ადრექრისტიანულ ეპოქაში, ახლად შექმნილ დამწერლობაში ბერძნული წერითი ნიშნების ნაცვლად სრულიად ორიგინალური და ხელოვნურად შეთხზული წერითი სიმბოლოების გამოყენების საშუალებით დაფარულიყო ეროვნული ანბანის ბერძნულზე დამოკიდებულება და ბერძნულისაგან წარმომავლობა.

ძველი ქართული „ასომთავრული“ ანბანის ქრისტიანული ეპოქის დამწერლობად მიიჩნევა, რომელიც შეიქმნა ბერძნული წერითი სისტემის საფუძველზე გარკვეული პირის ორიგინალური შემოქმედების შედეგად, ბუნებრივად სვამს კითხვას ქართული ანბანის შემქმნელის ვინაობის შესახებ: ვინ იყო ის პიროვნება, რომელმაც თანადროული ბერძნული ანბანური დამწერლობის საფუძველზე სრულიად ორიგინალური მონუმენტური სტილის მრგლოვანი დამწერლობა შექმნა?

ისტორიამ შემოგვიჩინა ქრისტიანული გოთური, სომხური და სლავური ანბანების შემქმნელთა სახელები. ესენია: ვ უ ლ ფ ი ლ ა, მ ე ს რ ო ბ მ ა შ თ ო ც ი და კ ო ნ ს ტ ა ნ ტ ი ნ ე-კ ი რ ი ლ ე. მაგრამ ჩვენ დღემდე არ ვიცით დანამდვილებით სახელი ძველი ქართული „ასომთავრული“ დამწერლობის შემქმნელისა.

სომხური ისტორიული წყაროები ძველი ქართული ანბანის შექმნას (სომხურთან და კავკასიის ალბანურ დამწერლობასთან ერთად) იმავე მესრობ მ ა შ თ ო ც ს მიაწერენ. მაგრამ ამავე ცნობების მიხედვით ირკვევა, რომ მესრობ მ ა შ თ ო ც მ თ ვ ი თ არ ი ც ო დ ა ქ ა რ თ უ ლ ი, რ ა ც ს რ უ ლ ი ა დ გ ა მ ო რ ი ც ხ ა ვ ს შ ე ს ა ძ ლ ე ბ ლ ო ბ ა ს მ ის მ ი ე რ ქ ა რ თ უ ლ ი ა ნ ბ ა ნ ის შექმნისას.

ახალი დამწერლობის შექმნა ახალი გრაფიკული სიმბოლოების გამოგონება-შეთხზვას კი არ ნიშნავს მხოლოდ; იგი გულისხმობს უწინარეს ყოვლისა ენის ღრმა ლინგვისტური ანალიზის ჩატარებას, გაბმული მეტყველებისა და სიტყვების დანაწევრებას ცალკეულ ბგერით ერთეულებად, რომლებიც უნდა გამოიხატოს სათანადო გრაფიკული ნიშნებით. ეს არის სწორედ ახალი დამწერლობის შექმნის პროცესში ლოგიკურად პირველი და ძირითადი ეტაპი, რასაც არსებითად ემყარება მთელი შემდგომი პროცედურა ბგერათა გრაფიკული გამოხატვისა და მათი ანბანთრიგში გაწყობისა. ყოველივე ეს შეუძლებელს ხდის კონკრეტული ენისათვის დამწერლობის შექმნას ისეთი პირის მიერ, რომელიც ამ ენას ღრმად არ არის დაუფლებული, რომელსაც წინაშე არ ამ ენის თავისებური ლინგვისტური ანალიზი არ ჩაუტარებია.

მესრობ მ ა შ თ ო ც ვ ე რ ც „ინსტრუქტორად“ ან „კონსულტანტად“ ვივარაუდებთ ძველი ქართული ასომთავრული ანბანის შექმნის საქმეში, რამდენადაც ძველი ქართული დამწერლობა ძველი სომხურისაგან განსხვავებულ სტრუქტურულ პრინციპებს ემყარება. ძველი ქართული დამწერლობის როგორც ნიშანთრიგი, ისე ნიშანთა გრაფიკული მახასიათებლები პროტოტიპი ბერძნული სისტემისადმი დამოკიდებულების თვალსაზრისით სომხურისაგან არსებითად განსხვავებულ სუ-

რათს გვიჩვენებს, რაც თავისთავად გამორიცხავს ძველი სომხური დამწერლობის შემქმნელის მონაწილეობას ქართული ანბანის შედგენაში თუნდაც „კონსულტანტის“ როლში, რომელიც უზიარებს ახალი დამწერლობის შექმნის თავის გამოცდილებასა და ზოგად პრინციპებს.

პროტოტიპ ბერძნულ სისტემასთან დამოკიდებულების თვალსაზრისით ძველი ქართული ასომთავრული დამწერლობა ტიპოლოგიურად უფრო ახლოსაა ქრისტიანული დამწერლობის უძველეს ნიმუშებთან—კოპტურთან და გოთურთან; ნიშანთრიგის თვალსაზრისით ქართულ დამწერლობაში იგივე პრინციპებია განხორციელებული, რაც კოპტურსა და გოთურში, საიბრისპიროდ ძველი სომხური დამწერლობისა, რომელიც განსხვავებულ პრინციპებზეა აგებული.

კოპტურისა და გოთურის მსგავსად, ძველი ქართულის ანალოგიური პრინციპები გატარებულა ძველ სლავურ დამწერლობაშიც, რომელიც ძველი ქართული გავლენის უტყუარ ნიშნებს ავლენს ანბანთრიგის თვალსაზრისით.

მაგრამ თუ ძველქართული „ასომთავრული“ ადრექრისტიანული ხანის ქართული დამწერლობაა, შექმნილი არა უადრეს ახ. წელთაღრიცხვის მეოთხე საუკუნისა, რას უნდა მიუთითებდეს ლეონტი მროველის ცნობა ფარნავაზის მიერ „ქართული მწიგნობრობის“ შექმნის შესახებ ძვ. წელთაღრიცხვის მე-3 საუკუნეში?

ფარნავაზის დროინდელი ან უფრო გვიანდელი წარმართული საქართველოსათვის „მწიგნობრობა ქართული“ უნდა ნიშნავდეს ალბათ ამ დროს ქართული „წერის“ შემოღებას სპეციფიკური სახით, ე. ი. ქართული ტექსტის „ჩაწერას“ რომელიმე იმ დროს გავრცელებული ენისა და დამწერლობის, მაგალითად, არამეულის, საშუალებით და ამგვარად ჩაწერილი ტექსტის წაკითხვას კვლავ საწყის, ამ შემთხვევაში ქართულ, ენაზე.

„წერის“ ეს მეთოდი, რომელსაც ცნობილი ბრიტანელი ირანისტი ილია გერშევიჩი „ალოგლოტოგრაფიას“, ანუ „სხვა-ენაზე-წერას“ უწოდებს, ფართოდ იყო გავრცელებული ძველ ირანულ სამყაროში.

წერის, „მწიგნობრობის“ ამგვარი წესის დროს ტექსტი ან შეტყობინება, რომელსაც გარკვეულ ენაზე კარნახობენ, მაგალითად, ძველ სპარსულზე, ითარგმნება სინქრონულად სპეციალისტ-ჩამწერის მიერ და ჩაიწერება დამწერლობის მქონე სხვა რომელიმე ენაზე, ამ შემთხვევაში ელამურად, და წაკითხება ან ამოკითხება ადრესატის მიერ სპეციალისტ-თარგმანის დახმარებით არა ელამურად, არამედ თავდაპირველ ენაზე, რომელზედაც ნაკარნახევი იყო ეს ტექსტი ან შეტ-

ყობინება, ე. ი. ძველ სპარსულად. ელამური ენა და დამწერლობა გომოდიან ამ შემთხვევაში „შუამავალი ენის“ როლში, რომლის საშუალებითაც ხდება ზეპირად ძველსპარსულად შედგენილი თავდაპირველი ტექსტისა ან შეტყობინების კოდირება. საკუთრივ ძველსპარსული სოლისებრი დამწერლობა მხოლოდ უფრო მოგვიანებით იქნა შემოღებული ძველსპარსული ტექსტის უშუალოდ წერილობითი ფიქსაციისათვის.

საშუალო სპარსული ეპოქისათვის ამგვარ „შუამავალ ენად“ უკვე არა ელამური, არამედ იმ ზანად ფართოდ გავრცელებული არამეული ენა გვევლინება „კონსონანტურ-სილაბური“ დამწერლობით. „ელამოგრაფია“, რაც ძველსპარსული „მწიგნობრობისათვის“ იყო დამახასიათებელი, საშუალო სპარსულ ეპოქაში „არამეოგრაფიით“ იცვლება, რასაც შემდგომში საშუალო სპარსული წერისათვის დამახასიათებელ არამეულ იდეოგრაფიამდე მივყავართ.

ილია გერშევიჩის მოხდენილი შედარების მიხედვით, ზეპირი ტექსტის „ჩაწერის“ ასეთი მეთოდი იგივეა, რაც მეტყველების „ჩაწერა“ თანამედროვე მაგნიტოფონის ფირზე. ზეპირად ნაკარნახევი სპარსული ტექსტის არამეულად ან ელამურად სპეციალისტ-ჩამწერი და ამავე ტექსტის სპარსულადვე ამომკითხველი ემსგავსება თანამედროვე „ჩამწერ“ აპარატურას იმ განსხვავებით, რომ პირველ შემთხვევაში ასეთი აპარატურის „მექანიზმი“ ელამური (ან არამეული) ენა, მეორე შემთხვევაში კი—ელექტრონული მოწყობილობა. ალოგლოტოგრაფიული წერა, როგორც ჩანს, ფართოდ იყო გავრცელებული მახლობელ აღმოსავლეთში, რითაც უნდა აიხსნებოდეს სხვადასხვა ეპოქაში ცალკეული ენების (ელამურის, არამეულის...) განსაკუთრებული ხმარება მთელ ამ რეგიონში.

ამასთანავე ადგილობრივ ენებზე დამწერლობის არქონა და „წერის“ ალოგლოტოგრაფიული წესი, ე. ი. წერა-კითხვის ფაქტიური ცოდნა მხოლოდ სპეციალისტ-თარჯიმანთა ვიწრო წრის მიერ, არ ნიშნავდა სხვათა „გაუნათლებლობას“ ან ქვეყანაში ლიტერატურული ტრადიციების უქონლობას. ასეთი დაშვება იქნებოდა ჩვენი დღევანდელი წარმოდგენების გადატანა ძველ ეპოქებზე, როდესაც „ალოგლოტოგრაფია“ და წერა-კითხვა საზოგადოდ ვიწრო, შესაძლებელია, არც თუ ისე პრესტიჟულ სპეციალობას წარმოადგენდა (როგორც, მაგალითად, საწერ მანქანაზე ბეჭდვა ან სტენოგრაფია ჩვენს ეპოქაში) და არ განსაზღვრავდა ადამიანის განათლების დონეს. საზოგადოების „განათლებულობა“ განისაზღვრებოდა საზოგადოდ იმ ცოდნის მარა-

გით, რომელიც ზეპირად, ზეპირსიტყვიერების გზით თაობიდან თაობაზე გადაიციემა.

ქრისტიანობამდე აღმეორეკავასიაშიც წერის ერთ-ერთი ძირითადი მეთოდი, როგორც ჩანს, „ალოგლოტოგრაფია“ უნდა ყოფილიყო, რითაც აიხსნება აქ არამეულ წარწერათა განსაკუთრებული გავრცელება. წარმართულ იბერიასა და სომხეთში ტექსტები საკუთარ, ადგილობრივ ენებზე აღბათ სწორედ ალოგლოტოგრაფიის წესით არამეულად იწერებოდა, რაც გასაგებს ზღის ცნობას ქართლში მეფე ფარნავაზის დროს „ქართული მწიგნობრობის“ შემოღების შესახებ. „ქართული მწიგნობრობა“ შეიძლება, მაშასადამე, გავიგოთ როგორც „ქართული ალოგლოტოგრაფია“ არამეულის საფუძველზე, რომელზედაც წერამ ამ ეპოქის ამიერკავასიაში სპეციფიკური, გიორგი წერეთლის მიერ „არმაზულ არამეულად“ წოდებული, სახეობა მიიღო. მაშასადამე, ტექსტს კარნახობდნენ ქართულად, იგი სინქრონულად ითარგმნებოდა და ჩაიწერებოდა სპეციალისტ-ჩამწერის მიერ არამეულად და ამოიკითხებოდა ქართულადვე. ეს უნდა ყოფილიყო ქართული ტექსტის ჩაწერის წესი არამეული ენისა და დამწერლობის შუამავლობით.

ქრისტიანულ ქართულ სახელმწიფოში „მწიგნობრობის“ არსებობა თუნდაც რომ მხოლოდ არამეული „ალოგლოტოგრაფიის“ სახით ვივარაუდოთ, ესეც მნიშვნელოვნად შეუწყობდა ხელს მშობლიურ ენაზე ლიტერატურული ტრადიციების სწრაფ განვითარებას.

ამასთანავე გასათვალისწინებელია შესაძლებლობა წარმართულ ქართულ სამყაროში ლიტერატურული ტრადიციების არსებობისა ზეპირსიტყვიერების სახით. ცნობილია, რომ ლიტერატურა და ლიტერატურული ენის ჩამოყალიბება ამა თუ იმ კულტურაში არ იწყება აუცილებლად ენის წერილობით ფიქსაციასთან ერთად, ამ ენაზე დამწერლობის გაჩენასთან ერთად. ლიტერატურული ტრადიციები და ლიტერატურული ენა შესაძლებელია არსებობდეს ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე ზეპირსიტყვიერების სახით ამ ენაზე სპეციფიკური დამწერლობის არსებობის გარეშეც.

წერის შემოღება მხოლოდ გრაფიკულ ფიქსაციას ახდენს ამგვარი ტრადიციებისა და ხელს უწყობს ლიტერატურული ენის შემდგომ განმტკიცებასა და განვითარებას. ასე, მაგალითად, ძველი ინდური ლიტერატურული ძეგლები—ვედური ჰიმნები—ხანგრძლივი დროის განმავლობაში მხოლოდ ზეპირად გადაიციემა და ვრცელდებოდა; პომეროსის პოემები შეიქმნა მნიშვნელოვნად უფრო ადრე, ვიდრე მათი წერილობითი ფიქსაცია და ჩაწერა განხორციელდა; ეგვიპე შეეხება

სხვადასხვა ევროპულ ლიტერატურულ ტრადიციებს და სხვ.

ზეპირსიტყვიერების ამგვარ ტრადიციებს აძლიერებდა აგრეთვე ახლად გაქრისტიანებულ აღმოსავლურ სამყაროში (მათ შორის ალბათ სანქართველოშიც) საღმრთო წიგნების გადმოღების ისეთი წესი, რასაც „ალოგლოტოპია“ ანუ „სხვა-ენაზე-თქმა“ შეიძლება ეწოდოს, როდესაც მოსახლეობაში მშობლიურ ენაზე ქადაგება ხდებოდა რელიგიური ტექსტების (ძველი და განსაკუთრებით ახალი აღთქმის) უშუალოდ ზეპირად გადმოღება-თარგმანების საშუალებით. ასეთ ვითარებაში იხვეწებოდა და მდიდრდებოდა ლექსიკურად და ტერმინოლოგიურად თვით ის ენაც, რომელზედაც ქადაგებდნენ და ზეპირად გადმოსცემდნენ კანონიკურ რელიგიურ ტექსტებს. ამასაც უნდა შეექმნა წინაპირობა იმისა, რომ ქართული ენა განვითარებულ და დიხვეწილ ლიტერატურულ ენად ჩამოყალიბებულიყო საკუთრივ ქართული ქრისტიანული დამწერლობის შექმნისა და ენის წერილობითი ფიქსაციის დროისათვის.

ქრისტიანობას მნიშვნელოვნად უნდა შეეწყო ხელი შემდგომში ლიტერატურული ტრადიციების სწრაფი განვითარებისათვისაც; სწორედ ამ სარწმუნოების საფუძველზე იქმნება ახალი ქართული კულტურა და მწიგნობრობა, ყალიბდება ქართველთა ეროვნული ერთიანობის შეგნება, რასაც არაერთგზის გადაურჩენია ქართველობა თავისი ისტორიული არსებობას მანძილზე ჰარული ეროვნული გადაგვარებისაგან.

ქრისტიანული რწმენა იმხანად, როგორც მშობლიური ენა და კულტურა დღეს, იყო მძლავრი ფაქტორი ეროვნული თვითშეგნებისა და თვითდამკვიდრებისა. სარწმუნოება იმ ეპოქაში და განსაკუთრებით ქრისტიანული სარწმუნოება თავისი მოწამებრივი იდეოლოგიით ხდება ძირითადი ფაქტორი ადრექრისტიანულ ხანაში ეროვნული და ეთნიკური იდენტიფიკაციისა.

თანამედროვე კულტურულ სამყაროში ქართველობა განიხილება სწორედ როგორც ქრისტიანული ცივილიზაციის წარმომადგენელი ერი, რომლის კულტურა ახლებურად გარდაიქმნა და აღორძინდა ქრისტიანობის საფუძველზე, რომლის ეროვნული დამწერლობა და, მათგან დასაწყისად, „ახალი მწიგნობრობა“ ქრისტიანობის—იმ დროისათვის ახალი რწმენისა და იდეოლოგიის—საფუძველზე შეიქმნა.

სწორედ ქრისტიანობის საშუალებით ეზიარა ისტორიულად ქართველობა მისდროინდელ ჯერ აღმოსავლურ და შემდგომში დასავლურ საეკლესიო ცივილიზაციას და თავად შეიტანა თავისი წვლილი ამ ცივილიზაციაში.

ეტიმოლოგიური ვარაუდები

ჩ ი ნ ჩ ა ხ ვ ი

„ჩინჩახვის“ ეტიმოლოგიას მიუძღვნა საგანგებო წერილი მკვლევარმა ალექსი ჭინჭარაულმა (წერილი ჯერ გამოუქვეყნებელია). ავტორისათვის, ისევე როგორც ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონისათვის, ამოსავალი ფორმაა „ჩინჩახვი“, ხოლო „ჩინჩახვი“ მისგანაა ნაწარმოები. ქეგლ-ში იკითხება: „ჩინჩახვი (ჩინჩახვისა) 1. ფრინველის საყლაპავი მილის გაფართოებული ნაწილი, სადაც საკვები ღებება (კუჭში ჩასვლამდე),— ჩ ი ნ ჩ ა ხ ვ ი“. ეს უკანასკნელი კი ასეა წარმოდგენილი: „ჩინჩახვი (ჩინჩახვისა) იგივეა, რაც ჩ ი ნ ჩ ა ხ ვ ი“¹.

აღ. ჭინჭარაულს სავსებით სამართლიანად მიაჩნია „ჩინჩახვი“ კომპოზიტად. ამ კომპოზიტის მეორე კომპონენტი ჩახვი (ჩაკვ) ძველ ქართულ ძეგლებშიც დასტურდება და ცოცხალ დიალექტებშიც და ნიშნავს „პარკს“ (საბა), „თოფრას“ (ნ. ჩუბ.). რაც შეეხება კომპოზიტის პირველ წევრს, მკვლევარი ასეთ მოსაზრებას გამოთქვამს: „ჩინჩახვი ძველი ქართული ენის ლექსიკონებში არა ჩანს, იგი ხალხურ მეტყველებას შემოუნახავს. ამ კომპოზიტის პირველი კომპონენტი უნდა იყოს სიტყვა ჩიტო-ს მრავლობითი რიცხვის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა ჩიტთ: ჩიტთ + ჩაკვი — ჩინჩაკვი („ჩიტთა ჩაკვი ანუ პარკი“). ასეთ ახსნას ფონეტიკური დაბრკოლება არა აქვს: კომპოზიტის კომპონენტთა შესაყარზე ერთად მოხვედრილან ჰომოგენური თანხმოვნები ტთჩ. ამათგან ტ და თ დაკარგულან, ჩ კი დარჩენილა: ჩიტთ-ჩახვი — ჩინჩახვი. ნ-ს გაჩენაც წინაენისმიერ თანხმოვანთა წინ ქართულში ჩვეულებრივი მოვლენაა“.

ავტორს უხვად მოჰყავს როგორც ამ უკანასკნელი მოსაზრების საილუსტრაციო მაგალითები (წმინდა — წმინდა, ზმიადი — ხმიანდი), ისე ძი-

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII, თბ., 1964.

რითადი დებულების დამადასტურებელი „ჩიტ“ კომპონენტიანი კომპოზიტები (ჩიტთოფა—ჩიტოფა=საჩიტე თოფი; ჩიტთლელვა—ჩიტლელვა=გარეული ლელვი და სხვ.). ამის შემდეგ ალ. ჭინჭარაული ასკვნის: „ფრინველებს ჩახვი ანუ პარკი (ჩიტთჩახვი—ჩინჩახვი) აქვთ. იგი ყელისძირშია მოთავსებული. ყელისძირში ადამიანებსაც აქვთ ჩინჩახვივით გამობერილი ადგილი და მას ხვანჩი („ფარისებრი ხრტილის წინა ნაწილი“, ქეგლ) ეწოდება. ცხადია, ხვანჩი მიღებულია ჩახვიდან მეტათეზისით: ჩაგუ—კუაჩი—კუანჩი (ნ ჩ-ს წინ ისევია გაჩენილი, როგორც ჩინჩახვ-ში—ჩინჩახვი). არც ამ უკანასკნელთან ანალოგია გამოსარიცხი“.

ასეთი გახლავთ ალ. ჭინჭარაულის ვარაუდი. მაგრამ აღმოჩნდა, რომ არსებობს გაცილებით ადრე გამოთქმული განსხვავებული მოსაზრება ამ სიტყვასთან დაკავშირებით. იგი ეკუთვნის ცნობილ ქართველ ირანისტს იუსტინე აბულაძეს.

ამ ნახევარი საუკუნის წინ შესანიშნავმა ქართველმა მკვლევარმა და ექიმმა ლ. კოტეტიშვილმა გამოაქვეყნა ძველი ქართული სამკურნალო ტრაქტატების მთელი სერია. ერთ-ერთ მათგანში, ქანანელის „უსწორო კარაბადინში“, რომელსაც მკვლევარნი XI ს. ათარიღებენ, დასტურდება ჩვენთვის საინტერესო სიტყვა „ჩინჩახვი“: „... და მოიღე ხიარი შამბარი თხუთმეტი დრამი და იმა წამლებისა წვენშიგან ქათმის ჩინჩახუით დატყლიფეთ მანამდის, სანამდის წვენი გამოვიდოდეს“². ტექსტს დართული აქვს იუსტ. აბულაძის მიერ შედგენილი ლექსიკონი, რომელშიც ამ სიტყვის შემდეგი განმარტებაა წარმოდგენილი: „ჩინჩახვი ჩინჩახვი (ქართ. სპ. სპ. ჩინა „ფრინველის საკვები“ და ჩახუი „პარკი, ტომარა, ტომსიკა“) შდრ. სპ. ჩინაღან“—იგ. მნიშვნ³. აქ ფაქტიურად მოცემულია „ჩინჩახვის“ ეტიმოლოგია: იუსტ. აბულაძის მიხედვით, იგი ქართულ-სპარსული კომპოზიტია, რომლის პირველი კომპონენტია სპარსული სიტყვა „ჩინა//ჩინე“ („ფრინველის საკვები“), ხოლო მეორე ნაწილია ქართული სიტყვა

² ქანანელი, უსწორო კარაბადინი, ტექსტი დაამუშავა. და წინასიტყვაობა დაურთო ექ. ლ. კოტეტიშვილმა, თბ., 1940, გვ. 58, 28.

³ უსწორო კარაბადინი... გვ. 529 („ჩინაღან“ ალბათ კორექტურული შეცდომაა. სპარსული გრძელი „ი“ ქართულში „ი“-დ ან „ე“-დ გადმოდის. ასე რომ, უნდა იყოს „ჩინაღან“. რაც შეეხება „პაიპავას“, იგი გადმოიცემა როგორც „ა“-თი, ისევე და უფრო სწორად „ე“-თი („ჩინა||ჩინე“). ამავე ლექსიკონში „ხიარე შამბარი“ ახსნილია სპ. „ხიარე ჩანბარ“-ით (ვანსაკუთრებული ჯიშის გრძლის და წვრილი კიტრი). ხოლო „ქათმის ჩინჩახვი“ განმარტებულია როგორც „ციცხვივით ქურკელი“; რაც კონტრექსტისმიერი ჩინს: „...ქათმის ჩინჩახუით დატყლიფეთ“.

„ჩახვი“ („პარკი, ტომარა, ტომსიკა“). აქედან გამომდინარე, მთელი კომპოზიტი ნიშნავს „პარკს ფრინველის საკვებისათვის“. შემთხვევით არ იმოწმებს მკვლევარი ანალოგიურად ნაწარმოებ სპარსულ სიტყვას „ჩინადანს“, რომელიც სიტყვასიტყვით ნიშნავს „სამარცვლეს, ფრინველის საკვების შესანახს“, ხოლო მთავარი მნიშვნელობაა მისი — „ჩინჩახვი“.

ვფიქრობ, იუსტ. აბულაძისეული ეტიმოლოგია უფრო ახლოა ქვეშარტებასთან. დავიწყეთ იმით, რომ სპარსული განმარტებითი და ორენოვანი ლექსიკონების მიხედვით „ჩინე“ ნიშნავს „მარცვალს, მარცვლელს, საკენკა“, რომელსაც ფრინველს მახეში უყრიან მოსატყუებლად; ბელეს, მახეს“⁴. აქედან სათავეს აღმნიშვნელი სუფიქსის „დან“-ის დამატებითაა ნაწარმოები ახალი სიტყვა — „ჩინედან“ — ჩინჩახვი ვინ (У ПТИЦ)⁵. თუ გავითვალისწინებთ, რომ „ჩინე“ უკავშირდება „ჩი დან“ ზმნას“ (აწმყო დროის ფუძე „ჩინ“ — კრეფა, კენკვა, მოსავლის აღება), სარწმუნო ხდება ვარაუდი ქართული „ჩინჩახვის“ პირველი კომპონენტის („ჩინ“) სპარსული „ჩინედანის“ „ჩინე||ჩინ“-თან დაკავშირებისა⁶.

ცხადია, ეს ვარაუდი, პირველ ყოვლისა, გულისხმობს, რომ ამ სიტყვის თავდაპირველ ფორმად ნარიანი ვარიანტია საგულეზელი. ზემოთ აღინიშნა, რომ ერთ-ერთ ადრინდელ ძეგლში „უსწორო კარაბადინში“ სწორედ ასეთი ფორმით გვხვდება ჩვენთვის საინტერესო სიტყვა „ჩინჩახვი“. აღსანიშნავია, რომ თითქმის ამავე ეპოქის ძეგლებში („ბალავარიანი“ და „ეკუსთა დღეთაჲ“) სწორედ ამ ნარიანი ფორმიდან ნაწარმოები ფონეტიკურად სახეცვლილი ვარიანტები „ინჩაჟვი“ და „იკუანჩი“-ა დადასტურებული.

4 XI ს. განმარტებით ლექსიკონში („ლულათე ფურს“) — ჩინე-ს მხოლოდ ბელის მნიშვნელობით ვხვდებით. XIV ს. ლექსიკონში („სიპაჰლ-ფურს“) გვაქვს „ჩინ“, რომელიც განმარტებულია როგორც „ჩინანდე“ (მყენაეი). XVII ს. განმარტებით ლექსიკონებში („ბორჰანე ყათე“, „მაჰმა ულ-ფურს“) უკვე შეტანილია „ჩინედან“ და განმარტებულია როგორც არაბ. „ჰოუსალე“ — ჩინჩახვი. ასევეა იგი წარმოდგენილი ნაფისის და ტაჯიკურ განმარტებით, აგრეთვე ჟონსონის, იაგელოს, ლაფაროვის, რუბინჩიკის ორენოვან ლექსიკონებში.

5 ანალოგიურადაა ნაწარმოები „ჩაიდანი“, „შანდალი“ (სპ. შამე — სანთელი + დან = შამდან — სასანთლი), „ჩემოდანი“ (სპ. ჯამე — ტანსამოსი + დან = ჯამედან — ტანსაცმლის შესანახი ოთახი, ზანდუკი, ყუთი) და სხვ.

6 დავით ჩუბინაშვილის „სამეცნიერ ლექსიკონში“ (პეტერბურგი, 1840), რომელშიც ხშირადაა მითითებული ამა თუ იმ ქართული სიტყვის აღმოსავლური წარმომავლობა. „ჩინჩახეთან“ დაკავშირებით არაფერია თქმული.

„ბალავარიანში“ ორივე ეს ვარიანტი გვხვდება ერთსა და იმავე არაქში „მებალე და ჩიტი“, ოლონდ პირველი მათგანი გვაქვს მოკლე რედაქციაში („სიბრძნე ბალავარისი“, XIV ს. ნუსხა), მეორე— ვრცელში („ცხოვრება იოდასაფისი“, XI ს. ნუსხა): ა) „...არს ი ქ უ ა ნ- ჩ ს ა შინა ჩემსა მარგალიტი ვითარცა კუერცხი სირაქლემისაჲ“. ბ) „... ჩემსა ი ნ ჩ ა კ უ ს ა იღვა მარგალიტი სირაქლემისა კუერცხისა ოდენი“⁷. „ინჩაჟუიჩჟუანჩი“ ტექსტ-დართულ ლექსიკონში გამმართვე- ბულია როგორც „ჩინჩახვი“. ანალოგურადაა განმარტებული ეს ფორმები ილ. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონში“ (1973), რომელშიც საილუსტრაციო მასალად „ბალავარიანის“ ზემოაღნიშ- ნული ადგილის გარდა მითითებულია, როგორც ითქვა, ბასილი კესა- რიელის „ექუსთა დღეთაჲ“...

ამ უკანასკნელში მოცემულია სხეულის ნაწილთა ფუნქციის და- ხასიათება: „და რომელთა-იგი საკმელად აქუან კბილნი უსუსურნი, უქმნა მათ მრავალი ჭურჭელი სამალავად საკმლისა, და რავდენ პირ- ველითგანვე ვერ დააწულილს საზრდელი თვისი, მისცა მას ღმერთ- მან, რადთა კულად აღმოიღოს, რომელი-იგი შთაუნთქამნ, ვადრემ- დის დაღბეს იგი აღმოცხნითა მით და იქმნეს საზრდელი საკმარ. ამისთვის არა ცუდად იქმნა ცხოველთათვის, რომელთა აქუს სტომაქებ და ი ქ უ ა ნ ჩ ე ბ და ქუსეტებ, ყოველივე აღმასრულებელად საკმრისა თვისისა“⁸. ამ გამოცემის ლექსიკონშიც „იკუანჩი“ განმარტებულია როგორც „ჩინჩახვი“.

აქვე შევნიშნავ, რომ „ბალავარიანის“ ჩვენამდე მოღწეულ უძვე- ლეს არაბულ ტექსტში „ჩინჩახვის“ შესატყვისად იკითხება „პოუ- სალე“ (რუსული თარგმანით—„ჰონ“)⁹, ხოლო სხვადასხვა სპარსულ ვერსიებში იხმარება იგივე „პოუსალე“ (არაბ. ჩინჩახვი), „სინე“ (სპ. მკერდი) და ჩვენთვის ნაცნობი „ჩინედან“ (სპ. ჩინჩახვი)¹⁰.

7 ბალავარიანის ქართული რედაქციები, გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ილია აბულაძემ, ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1957, გვ. 58.

8 უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ექუსთა დღეთაჲსა“ და გრი- გოლ ნოსელის თარგმანებისა „კაცისა აგებულებისათვის“, X—XIII სს-ის ხელნა- წერთა მიხედვით გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ილია აბულა- ძემ, თბ., 1964, გვ. 131.

9 არაბული შესატყვისის დ. ჟიპარეს გამოცემის მიხედვით დააზუსტა ნანი წა- ქაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ. რუსული თარგმანი იხ. Повесть о Вар- лааме и Иосафе, перевод с арабского В. Р. Розен а, под редакцией и с введением И. Ю. Крачковского, М.-Л., 1947, с. 69.

10 ა. გვახარია, „ბალავარიანის“ სპარსული ვერსიები, თბ., 1985, გვ. 146.

იკუანჩილინიჩაკვ განხილულია ი. ქერქაძის მონოგრაფიაში¹¹. აქვეა მითითებული, რომ ჩინჩახვის მნიშვნელობით მეგრულში დასტურდება „ჩიყვაყვი“, ხოლო ზვანურში გვაქვს „კვიჩჩაბ“ (ბზ.) და „ზვანჩ“ (ლშზ.). ვფიქრობ, აქაც ჩინჩახვის ფონეტიკურ სახესწავობასთან გვაქვს საქმე, ისევე როგორც „ზვანჩი—ფარისებრი ხრტილის წინა ნაწილი“ (ქეგლ) „იკუანჩისაგან“ უნდა იყოს მიღებული.

ამრიგად, ამ უძველესი წყაროების მიხედვით დასტურდება როგორც „ჩინჩახვი“, ისე მისი ფონეტიკური ვარიაციები „ინჩაჟუ|იკუანჩი“, რომელიც დახასიათებულია როგორც სხეულის ნაწილი, სადაც ლბება საკვები (ამ შემთხვევაში მარცვალი), მსგავსად კუჭისა (სტომაქი) და ნაწლავისა (ქუსეტი). როგორც ვხედავთ, სამივე შემთხვევაში „ნარი“ თავის ადგილზეა. ამდენად, ვფიქრობ, საქმე გვაქვს არა მის განვითარებასთან, არამედ დაკარგვასთან უფრო გვიანდელ ფორმაში „ჩინჩახვი“¹². როგორც „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის დამდგენი კომისიის მასალებიდან ირკვევა, იგი მხოლოდ XVIII საუკუნეიდან გვხვდება (ბესიკას „მზეკაბუკ ორბელიანზედ“): „ჩაგრეხილმან, ჩაბანდულმან, ჩიჩახვიჩიჩვიჩიჩანა მან...“¹³.

რაც შეეხება „ჩინჩახვაბ“ მეორე კომპონენტს, იგი თითქოს ექვს არ იწვევს: „ჩახვი“ („ჩაკვ“, „ჩაკუ“) ქართულ ლექსიკონებში ნიშნავს „პარკს, თოფრას, ტომარას, ქისას“. უკვე ილ. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონში“ შეტანილია ეს სიტყვა (ჩაკუ ტომარაკი) და მოყვანილია კონტექსტი ბიბლიიდან („ალიღეს კიდობანი იგი... და ტილო იგი ჩაკვ“, I მფ., 6, 15). გვხვდება ეს სიტყვა „ქართლის ცხოვრებაში“: „ალიღო სამნი ლოდნი და შთასხნა ჩაკუთა რასმე“ (ჯუანშ.. 210, 5). უფრო ხშირად გვხვდება იგი მოგვიანო ხანის ძეგლებში, მაგალითად, „სამეურნალო წიგნში“¹⁴, საბასთან, ეახტანგ მეექვსესთან. აღსანიშნავია, რომ „ქილილა და დამანას“ საბასეული რედაქციის „ჩახვს“ („ერთი ჩახვი ვერცხლი“) შეესატყვისება ვახ-

11 ი. ქერქაძე, ცხოველების აღმნიშვნელი ლექსიკა ძველ ქართულში, თბ., 1974, გვ. 119.

12 შლრ. ივ. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის XII—XVIII სს. I. თბ., 1964, გვ. 128 (მაგ., მინდორი—მიდორი; ქარვანსრები—ქარვასლები და სხვ.),

13 ბესიკი, აღ. ბარამიძისა და ვ. თოფურიას რედაქციით, თბ., 1962, გვ. 97.

14 სამეურნალო წიგნი (კარაბაღინი), მ. სააკაშვილის რედ., თბ., 1950; სამეურნალო წიგნი (კარაბაღინი), მ. შენგელიას რედ., თბ., 1978 (ორივე გამოცემის ლექსიკონში წარმოდგენილია „ჩაკუის“ საბასეული განმარტება—„პარკი“).

ტანგისეული თარგმანის „ზანდუკი“¹⁵. თუმცა ორიგინალურ ლექსებში ვახტანგი „ჩახვსაც“ ხმარობს: „ჩ ა ხ ვ ი გამოხსნა, სინჯევედა, ხედვედნენ, ოქროს მთვლელია“. გამოცემას დართულ ლექსიკონში, რომელიც ილია აბულაძეს ეკუთვნის, ანალოგიური ახსნა გვაქვს: „ტყავის ქისა, საფულე“¹⁶. საინტერესოა აგრეთვე ქეგლ-ის განმარტება: „ჩახვი 1) იგივეა, რაც ჩიჩახვი, 2) ძვ. ტყავის ქისა“.

იუსტ. აბულაძის მითითება „ქართ. სპ.“ გულისხმობდა, რომ კომპოზიტი „ჩინჩახვი“ შედგება ორი ნაწილისაგან: სპარსული „ჩინე“— „ჩინა“ და ქართული „ჩახვი“, რაც შეესაბამება სპარსულ „ჩინედანს“. მაგრამ ხომ არა აქვს ამ „ჩახვსაც“ რაიმე სავარაუდო კავშირი სპარსულთან?

სპარსული „ჩახ“ („ჩახ“) აღნიშნავს როგორც „შეტაკებას, შეჯახებას, ბრძოლას“. ისე „ხმლის ქარქაშს, ბუდეს“. განარტებით ლექსიკონებში მის სინონიმად მოყვანილია არაბ. „ლალაქ“ („ქარქაში; ბუდე; სათავსი; შალითა“). ხომ არ არსებობდა „ჩინედანის“ პარალელურად კომპოზიტი „ჩინეჩახ“ („საკენცის ბუდის, სათავსის“ მნიშვნელობით)? ფონეტიკურად უფრო ახლოს დგას მეორე სიტყვა „ჩახუ“ („ჩახუ“), რომელიც ნიშნავს „კანის გაგანიერებას, მოშვებას“ მნიშვნელობის სიახლოვის თვალსაზრისით კი ძალზე საინტერესოა „ჩახ“ ძირიდან ნაწარმოები „ჩახმახ“, რომლის პირველი მნიშვნელობაა XIV ს. ავტორის ნახჩევანის ლექსიკონის მიხედვით „ტყავის ქისა“, შემდეგ კი „კვესი“, რომელსაც ამ ქისით ატარებდნენ.

ქართული ლექსიკონის ეტიმოლოგიური შესწავლისათვის საინტერესოა ამ ძირიდან მიღებული სხვა სიტყვები: „ჩახჩახ“ („ჩახჩახ“) — „ხმლის ზმალზე დარტყმის ხმა“. მათგან ნაწარმოებია ზმნები „ჩახიდან“ („ჩახიდან“): „ბრძოლა, დატაკება, დაჯახება, მცდელობა, კამათი“.

თუ ამ მასალას შევეუდარებთ ქეგლ-ის ზოგიერთ მაგალითს, აშკარად ჩანს არა მარტო ტიპოლოგიური, არამედ კონტაქტური დაკავშირების საფუძველი. ყოველ შემთხვევაში, ხმაბაძვითი დამთხვევით ავსნით თუ სავარაუდო სესხებით, მსგავსება აშკარაა: „ჩახა ხმაბაძვ. გალესილი იარაღის დარტყმის ხმა, ჩახანი; ჩახა-ჩუხი ხმაბაძვ. ჩეხის ხმა || ჩხარუნი, ჩახანი; ჩახი-ჩუხი იგივეა, რაც ჩახა-ჩუხი; ჩახ-ი ჩახა-

¹⁵ ს. ე. ლანჩანისა და ორბელიანის, თხზულება. ტ. II, აღ. ბარამიძისა და ე. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1962, გვ. 377.

¹⁶ ვახტანგ შეეჭვსე, ლექსები და პოემები, აღ. ბარამიძის რედაქციით, თბ., 1975, გვ. 189.

ნი, ჯახუნი||შეჯახება, შეხლა-შემოხლა; ჯახანი რისამე მორტყმის, რამეზე ხეთქების ხმა—ჯახუნი; ჯახა-ჯუხი ზედიზედ, მრავალჯერ განმეორებული ჯახუნი; ჯახება სახელი აჯახებს ზმნის მოქმედებისა; ჯახ-ჯახი იხ. ჯახა-ჯუხი“. ამ უკანასკნელთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ გაგვანსენდეს არა მარტო სპარსული „ჯახაჯახი“, არამედ მისი ვარიანტი—„ჯახახაჯი“ (იმავე მნიშვნელობით: „ხმლისა და მახვილის ზედიზედ რაიმეზე დარტყმის ხმა“—ბორჰანი).

საილუსტრაციო მასალიდან აღსანიშნავია ვაჟას („...ბევრი ხმლისა და ხანჯრების ჩახახუხის შემდეგ“): და ლაღო ასათიანის („ფხიანი ხმლების ჯახება“) მაგალითები.

დასასრულ, ამ ძირთან დაკავშირებული კიდევ ერთი სიტყვის შესახებ, რომელიც ასევე კლასიკური ეპოქიდან მოდის. ყოველ შემთხვევაში, უკვე XI ს. სპარსულ განმარტებით ლექსიკონში გვაქვს როგორც „ჯახშ“, ისე „ჯახჯ. პირველი განმარტებულია, როგორც „დაავადება, რომელიც ხოთლანისა და ფერღანის მცხოვრებლებს უჩნდებათ ყელზე, ტყავის ქისის მსგავსად, უმტკივნეულოა, წამალი მისი არ არსებობს“. მეორე ფორმასთან დაკავშირებით ნათქვამია, რომ ეს არის „კვერცხი, რომელიც ყელში ამოიზრდება“. XIV ს. ლექსიკონში უფრო დეტალურადაა აღწერილი რომ ჯახშ ეს არის რაღაც დიდი ბადრიჯნისა და ტყავის პარკის მსგავსი [სიმსივნე], რომელიც ხოთლანისა და ფერღანის მცხოვრებლებს უჩნდებათ ყელზე, უმტკივნეულოა, მაგრამ მისი მოკვეთა საზიფათოა“.

ექვი არ არის, იგულისხმება ე. წ. ბაზედოვის დაავადება, რომელსაც ქართულად „ჩიყვი“ ეწოდება. საინტერესოა, რომ მოგვიანებით, განსაკუთრებით ორენოვან ლექსიკონებში, ამ სიტყვამ „ჩინჩახვის“ მნიშვნელობაც მიიღო. მაგალითად, ი. იაველოს ლექსიკონში, სადაც ამ სიტყვის სამივე ფონეტიკური ვარიანტია წარმოდგენილი („ჯახჯ“, „ჯახშ“ და „ჩახშ“), ასეთი განმარტება გვაქვს: „Сорт летучей мыши; безболезненная опухоль на шее; зов“. მ. ლაფაროვი „ჯახშ“-ის ერთ მნიშვნელობას გამოპყოფს მხოლოდ: зов (болезнь“), ხოლო ი. რუბინჩიკი—მეორეს: „зов (птицы)“

მაშინ იქნებ უფრო სარწმუნო აღმოჩნდეს ამ „ჯახშ“—„ჩახშ“-ის კავშირი სპარსულ „ჩახ“-თან თუ ქართულ „ჩახუ“-სთან (პარკი, ქისა, ტომარა; ქარქაში, შალითა, საცავი)¹⁷, როგორც კომპოზიტ „ჩინჩახვის“ („ჩინეჩახ“) მეორე ნაწილთან? აქვე იმასაც დაეძენ, რომ დაავადების ქართული სახელწოდება „ჩიყვი“ აგრეთვე უნდა უკავშირდებოდეს „ჩახვს, ჩინჩახვს“, (გვეიხსენოთ მისი მეგრული შესატყვისი

„ჩიუვაუვი“). არც ის უნდა იყოს შემთხვევითი, რომ კომპოზიციის ამ მეორე ნაწილმა სპარსულში (სუფიქს „შ“-ს დართვით) მთელი სიტყვის მნიშვნელობაც მიიღო (შდრ. ქეგლ-ის „ჩახვი I) იგივეა რაც ჩი-ჩახვი...“).

17 საინტერესოა, რა მიმართებაშია სპარსულდ „ჩახ“ რუსულ „чехол-თან“? ამ უკანასკნელ დღემდე ახსნა არ დაეძებნება (იხ.

М. Ф а с м е р, Этимологический словарь русского языка, М., 1997, IV, с. 354).

Ein altgeorgisches hapax legomenon

Jost GIPPERT

Unter den zahlreichen hagiographischen Texten, die ins Altgeorgische übersetzt wurden, findet sich auch das Martyrium des hl. Christophorus und seiner Gefährten, das zu den am weitesten in der christlichen Welt verbreiteten Legenden überhaupt zählt. Im Altgeorgischen selbst ist der Text des Martyriums in zwei deutlich voneinander unterschiedenen Versionen überliefert, deren eine, die umfangreichere, von KORNELI KEKELIՇES herausgegeben wurde¹. Diese Version ist in zwei Handschriften überliefert, die, KEKELIՇES Edition zufolge, in der Wortgestalt nur unwesentlich divergieren. Die vielleicht auffälligste Divergenz besteht noch darin, daß in dem Text der Handschrift B (H 341) anstelle des im Altgeorgischen sonst völlig üblichen Wortes für den "Befehl", *brjaneba-*, das hier wie auch sonst in der Handschrift A (A 95) verwendet ist, ein andernorts nicht nachweisbares *ջօխտակ-* erscheint². Deutung und Herleitung dieses hapax legomenons sollen im folgenden kurz behandelt werden.

Eine erste Deutung des Wortes hat der Herausgeber des Textes selbst vorgelegt, nach dem es sich um eine Art Kontamination gehandelt haben müßte: "ჯობტაკი" შედგენილი უნდა იყოს ორი ნაწილისაგან: ჯობ + ტაკი < დაკი-კონდაკი"³. KEKELIՇES versuchte also, für *ջօխտակ-i* einen Zusammenhang mit dem Wort *კონდაკ-i* herzustellen, das als Bezeichnung des kirchlichen "Gesangbuchs" ("წიგნის გაგების წიგნი") oder eines "Halbverses" ("იკოსის წახვეარი") z.B. im Wörterbuch Sulxan-Saba ORBELIANIS erfaßt ist⁴. KEKELIՇES ließ sich bei seiner Zusammenstellung möglicherweise von dem ebenfalls bei Saba erwähnten *ჯავთაკ-i* leiten, das der Lexikograph ausdrücklich mit *კონდაკ-i* gleichsetzte⁵. Obwohl dieses Wort durchaus eher an *ջօխტაკ-i* anklängt als *კონდაკ-i*, muß KEKELIՇES Zusammenstellung doch aus mehreren Gründen als unwahrscheinlich gelten: Zum einen bleiben auf jeden Fall schwerwiegende lautliche Differenzen bestehen. Dabei ist zunächst zu berücksichtigen, daß georg. *კონდაკ-i* als Entlehnung des griech. *κοντάκιον*, das als Weiterbildung von *κόντραξ* "Hymnus, Refrain" letztlich auf *κοντός* "Stab, Stock" beruht⁶, als im Georgischen fest verankerte Wortform anzusehen ist⁷. Selbst wenn man nun KEKELIՇES zugute halten könnte, daß *ջօխტაკ-i*

¹ In: Kartuli apokripuli literaturis istoriidan; in: Xelnacerta institutis moambe 1, 1959; nachgedruckt in: Eტიუბი ჯული კართული ლიტერატურის ისტორიდან, 8, 1962, S. 170-199, der Text S. 186-199.

² S. 186, Z. 3 des Texts. Aus KEKELIՇES Apparat geht nicht eindeutig hervor, ob die Divergenz *brjaneba-* / *ջօխტაკ-* nur hier auftritt oder auch an weiteren Stellen im Text.

³ KEKELIՇES, o.c., S. 186.

⁴ Leksikoni kartuli, č. 1, Tbilisi 1966, S. 380; die entsprechende Angabe auch bei D. ČUBINAՇVILI, Kartulusuli leksikoni, meore gamocema, ed. A. ՏԱՆՇԵ, Tbilisi 1984, S. 623.

⁵ Leksikoni kartuli, č. 2 = Tszulebani, t. IV, 2, Tbilisi 1966, S. 448. Die dort verzeichnete Stellenangabe ("ანდროს ხალონი") ist unklar; vgl. auch Anm. 1, wonach sie in der Hs. B des Lexikons durchgestrichen ist.

⁶ Vgl. dazu z.B. M. VASMER, Russisches etymologisches Wörterbuch, 1. Bd., Heidelberg 1953, S. 612 f. zu russ. *кондрák*.

⁷ Derselben Quelle wie *კონდაკ-i* dürfte auch das bei Saba erfaßte *კონდას-i* entstammen, das etwa einen "Gewehrschaft" oder "-kolben" bezeichnet ("თოფის ვარ(ე)შემი სე გაოჯილი / თოფის ვარშემი შემა / თოფის შთასაღებელი. სე სასროლად": č. 1, S. 380; "прикладь, ложа у пужья" nach ČUBINAՇVILI, o.c., 623). Bei diesem Wort, das eine jüngere griech. Aussprache widerspiegelt, liegt noch die ursprüngliche Bedeutung "Stange, Stock" von *κοντάκιον* zugrunde.

seine Entstehung einer sekundären Kreuzung mit georg. *ḡox-i* "Stock, Stab" zu verdanken haben könnte, wobei eine etymologische Rückbesinnung auf das griech. *Ετυμον κοντάς* vorliegen müßte, bleibt zum anderen doch zwischen *ḡondak-* und *bržaneba-* eine erhebliche Bedeutungsdivergenz bestehen, die an der gegebenen Stelle im Text nur schwer überbrückbar erscheint: Die Rede ist, wenn man die Hs. A zugrundelegt, von einem Befehl, den der römische Kaiser Decius an seine Soldaten erläßt, und dessen Inhalt an alles andere als ein "Kirchengesangbuch" erinnert, da es gerade um eine der zahlreichen von ihm durchgeführten Verfolgungen von Angehörigen des christlichen Glaubens geht: "*da gansca bržanebay miavarta mista da hrkuā: 'ḡovelša, ravdensa-ca hpoebdet sasoebasa zeda Kristēssa, bilcita mi sačmlilita šeaginebdi: xolo romelta ara gisminon, sašfēsa miscendit'*" — "und er sandte einen Befehl aus an seine Hauptleute und sagte: 'Jeden, den ihr in der Hoffnung (auf) Christus findet, sollt ihr mit unreiner Speise beflecken; und diejenigen, die euch nicht gehorchen, sollt ihr vor Gericht stellen'."

Nun könnte in der Verwendung des Wortes *ḡoxtak-i* in der Hs. B im Gegensatz zu dem in A benutzten *bržaneba-* nicht der "Befehl" selbst angesprochen sein, sondern eine Unterlage, auf der dieser schriftlich festgehalten worden wäre; über die Grundbedeutung von griech. *κόνταξ* als "Bez(eichnung) der das (Kirchen-)Lied enthaltenden, auf ein Stäbchen gewickelten Pergamentrolle"⁸ ließe sich damit doch wieder ein Bezug zu *ḡondak-i* herstellen. Vergleichbar wäre in diesem Fall z.B. eine Stelle in dem Martyrium des Apostels Paulus, das nach der Athos-Handschrift 57 (8) von N. MARR herausgegeben wurde⁹; dort heißt es: "*mašin šepqarma igini keisarman da šeaqenna sapqrobilesa da guemna igini borošad, romelni igi pīrvel uqurades priad. da bržana gamoziebay didisa mis meupisa monatay, gansca cignebi ese-vitari bržanebisay: 'ḡovelni, romelni ipovnen kristianeni da Kristēs erisaganni, močqeboder'*" — "Darauf ergriff sie der Kaiser und warf sie in das Gefängnis und folterte sie, die er zuvor sehr geliebt hatte, arg. Und er befahl, den großen König der Diener zu suchen, (und) er gab Befehlsschreiben des folgenden (Inhalts) aus: 'Alle, die gefunden werden (als) Christen und Angehörige des Heeres Christi, sollen vernichtet werden!'" Hier ist *cign-i bržanebisay* "Befehlsschreiben" mit demselben Verbum, *gan-cema-* "ausgeben, aussenden", verbunden wie das *bržaneba-* / *ḡoxtak-i* in der Christophorus-Legende, so daß die Vermutung, *ḡoxtak-i* könnte die Bezeichnung eines *cign-i bržanebisay* sein, durchaus an Wahrscheinlichkeit gewinnt. Eine andere Deutung wird jedoch nahegelegt, wenn man berücksichtigt, daß beide genannten Texte, die Christophorus-Legende und das Paulus-Martyrium, keine georg. Originaltexte darstellen, sondern als Übersetzungen mittelbar oder unmittelbar von den entsprechenden griech. Texten abhängen.

Wirft man also einen Blick auf die in Frage kommenden griech. Textzeugen, so gilt es zunächst festzuhalten, daß das im Sinne der Etymologie *ΚΕΚΕΛΙΖΕΣ* erforderliche *κοντάκιον* hier weder als Bezeichnung eines "Befehlsschreibens" noch in irgendeinem sonstigen Sinne verwendet ist. An den beiden in Betracht kommenden Stellen lassen sich jedoch eindeutige andere Entsprechungen für die georg. Wörter notieren, nämlich die Bildungen *πρόσταγμα*¹⁰ und *διάταγμα*¹¹, denen dann im weiteren Verlauf der beiden Texte, soweit eine

⁸ Vgl. VASMER, l.c.

⁹ In: *Le syntaxaire géorgien, redaction ancienne de l'union arméno-géorgienne*, S. 101-109 = *Patrologia Orientalis*, t. 19/3, S. 725-733; hier S. 104 / 728, Z. 4-8.

¹⁰ Von den drei edierten griech. Redaktionen der Christophorus-Legende (1: ed. G. Van HOFF, in:

genaue Übereinstimmung mit der griech. Fassung herrscht, das einfache georg. *brzaneba-* gegenübersteht¹².

Es erhebt sich nun die Frage, ob das hapax legomenon *ḡoxtak-i* in der georg. Christophorus-Legende unmittelbar eine der zuletzt genannten griechischen Bildungen reflektieren kann. Auf eine solche Lösung weist die syrische Version der Legende, die an der gegebenen Stelle das Wort (prstgm') verwendet¹³, das sich problemlos als Entlehnung von griech. πρόσταγμα zu erkennen gibt. Im Gegensatz dazu blieben im Falle des georg. *ḡoxtak-* natürlich erhebliche lautliche Diskrepanzen zu notieren, die eine unmittelbare Herleitung aus πρόσταγμα, διάταγμα oder verwandten griech. Bildungen widerraten. Dennoch scheinen auch diese Diskrepanzen nicht unüberbrückbar, zumal die anzunehmenden Entstellungen im Altgeorgischen nicht ohne Parallele dastehen.

Dies betrifft zunächst den Wortausgang. Wenn man den in *ḡoxtak-* vorliegenden *-k*-Stamm auf das griech. *-γμα* zurückführen will, so muß man einerseits von einem Verlust des stambildenden *-μα*- als auch von einer Substitution des *-γ*- durch das stimmlos-glottalisierte *-k*- ausgehen. Eine ganz ähnliche Konstellation dürfte nun in dem altgeorg. Wort *galiak-* "Käfig" vorliegen, das unmittelbar das griech. γαλεάγρα "id." reflektieren wird. Auf diese Gleichsetzung weist zunächst die einzige Belegstelle des Wortes in der Bibelübersetzung, nämlich Ez. 19,9, wo im griech. Text tatsächlich γαλεάγρα gebraucht ist¹⁴. Hinzu kommt, daß an dieser Stelle auch das Armenische eine Wortform aufweist, die auf griech. γαλεάγρα beruhen dürfte, nämlich die Bildung *ga(y)raget*¹⁵. Während das armen. Wort durch eine Metathese der beiden Liquiden und die Anaptyxe eines *-e-* in der prädesinentialen Silbe¹⁶

Analecta Bollandiana 1, 1882, S. 121-148 [= H]; 2 und 3: ed. H. USENER, in: Festschrift zur fünften Säkularfeier der Carl-Rupprechts-Universität zu Heidelberg, Bonn 1886, S. 54-80 [= A/B]) läßt sich, wie schon KEKELTZE in seiner Edition festgehalten hat, keine als unmittelbare Vorlage der georgischen Version erweisen; an der in Frage kommenden Stelle verwenden die griech. Redaktionen jedoch alle das Wort πρόσταγμα (H, S. 122, Z. 2; A/B, S. 56, Z. 8), so daß diese Frage zunächst unerheblich bleibt.

¹¹ Martyrium Pauli, ed. R. A. LIPSUS, in: Acta apostolorum apocrypha, Pars 1, Repr. Hildesheim 1972, S. 110, Z. 4.

¹² In der Christophorus-Legende sind dies die Stellen 186,12 ≈ H 122,7 / AB 56,8; 187,31 ≈ H 124,17 / AB 58,13; 197,24 ≈ H 146,4 / A 73,25; im Paulus-Martyrium die Stelle 105,11 ≈ 112,12 (IV,1). In der Christophorus-Legende entspricht das georg. *brzaneba-* in 194,32 einmal dem griech., mit πρόσταγμα bildungsverwandten πρόσταξις (H 140,18).

¹³ J. POPESCU, Die Erzählung oder das Martyrium des Barbaren Christophorus und seiner Genossen, Diss. Strassburg, Leipzig 1903, S. 1, Z. 10; außerdem S. 2, Z. 1 ≈ 186,12; 4,8 ≈ 187,31. Die armen. Christophorus-Legende (in Vark' ew vkayabanow'i'wnk' srboč', h. B. Venetik 1874, S. 527 ff.) weicht von den griechischen, der syrischen und der georgischen Fassung weiter ab und hat nichts Vergleichbares.

¹⁴ Cf. für die Gleichsetzung beider Wörter an der Ez.-Stelle bereits T. CKITŠVILI, Ezekielis cignis zveli kartuli versiebi, Tbilisi 1976, S. 349. Gemäß der Ausgabe CKITŠVILIS, S. 66 entspricht dem *galiak-ita* der älteren Redaktion A (Jerusalem) und Oški-Bibel) ein *galeak-ita* in der Redaktion G (Gelati-Bibel). — Auf die Stelle Ez. 19,9 verweist s.vv. *galea*, *galia*, *galiaki* bereits Saba in seinem Lexikon (1, S. 128 f.). Der neugeorg. Stamm *galia-* zeigt den üblichen Übergang eines *-ak*-Stamms in einen *-a*-Stamm; s. dazu zuletzt J. GIPPERT, Iranica Armeno-Iberica, Wien 1993, S. 65.

¹⁵ Cf. in diesem Sinne bereits H. HÜBSCHMANN, Armenische Grammatik, I. Theil: Armenische Etymologie, Leipzig 1897, S. 344, Nr. 74.

¹⁶ Cf. dazu bereits HÜBSCHMANN, o.c., S. 329 sowie A. THUMB, Die griechischen Lehnwörter im Armenischen, in: Byzantinische Zeitschrift 9, 1900, S. 403; bei der Anaptyxe ist zu berücksichtigen, daß sie nicht in allen Kasusformen auftritt (z.B. nicht in dem in Ez. 19,9 erscheinenden Instr.Sg. *ga(y)ragi-iw*).

gekennzeichnet ist, zeigt die georg. Entsprechung in ihrer ältesten Form, *galiak-*, den Verlust des stambildenden -α einschließlich des davor stehenden Konsonanten -p- sowie die Ersetzung des -γ- durch das glottalisierte -k-. Die Übereinstimmung mit der angenommenen Entwicklung von -ταγμα zu -tak- läßt sich am besten in der folgenden Proportion verdeutlichen:

$$\begin{array}{ccc} \underline{-\alpha\gamma\mu\alpha} & \approx & \underline{-\alpha\gamma\mu\alpha} \\ -ak- & & -ak-. \end{array}$$

Die Ersetzung des griech. -γ- durch ein georg. -k- braucht dabei übrigens nicht unbedingt lautlich bedingt zu sein, sondern sie kann auch auf einem morphologischen Prozeß beruhen, nämlich der Angleichung an die zahlreichen altgeorg. Stämme mit dem Suffix -ak-, das ursprünglich aus dem Iranischen ins Georgische gedrungen sein dürfte¹⁷. Im Falle von *galiak-* zeigt sich ein solcher morphologischer Einfluß möglicherweise noch innerhalb der georg. Tradition, da dieses Wort an einer zweiten altgeorg. Belegstelle¹⁸, in der Šušaniġ-Legende¹⁹, offenbar nur aufgrund der Verwechslung mit einem ähnlich lautenden iranischen Lehnwort in den Text gelangt ist: Wenn es an der betr. Stelle heißt, *ara daŷda igi* (Šušaniġ) *twssa mas galiaksa, aramed senaksa šina mciresa*, so wird das wohl kaum heißen, daß die Heilige über einen eigenen "Käfig" verfügt hätte, in dem sie sich hätte niederlassen können. Stattdessen dürfte I. ABULAŖE mit seinem Vorschlag recht gehabt haben, daß man hier anstelle von *galiak-* "Käfig" das im Altgeorgischen in den Formen *gavalak-* und *gapalak-* auftretende iranische Lehnwort zu konjizieren habe²⁰, das mit der Bedeutung "Thron" oder "Sänfte" tatsächlich als Benennung einer für die Königin geeigneten Sitzgelegenheit in Frage gekommen wäre. In diesem Sinne wäre aus der Bibelübersetzung etwa die Stelle Hohel. 3,9 zu vergleichen, wo georg. *gavalak-* dem griech. φορειον "Sänfte" entspricht²¹, ode. eine

¹⁷ Cf. dazu GIPPERT, o.c., S. 233 f., wonach das älteste genuin-georg. Wort mit dem Suffix -ak-, das im Šušaniġ-Martyrium erscheinende *saxlak-* "Häuschen", eine momentane Neubildung, etwa nach dem Vorbild von *senak-* "Zelle", darstellen wird. — Eine Angleichung an die -ak-Stämme müßte man auch dann annehmen, wenn man *foxiak-* nicht mit πρόσταγμα oder διάταγμα, sondern mit den gleichbedeutenden, jüngeren griech. Bildungen προσταγή oder διαταγή verbinden wollte. Letztere erscheint z.B. zweimal innerhalb des Neuen Testaments, in App. 7,53 und Röm. 13,2, wo ihm ebenso wie dem διάταγμα in Heb. 11,23 sowie 2.Esr. 7,11 (= 1.Esr. 7,11 georg.) und Weish.Sal. 11,7 wieder georg. *brjaneba-* gegenübersteht (keine georg. Entsprechung hat der griech. Text von Esth. 3,13d). Während πρόσταγμα mit 170 Belegen innerhalb des Septuaginta-Texts die meistgebrauchte der vier Bildungen ist, tritt προσταγή in der griech. Bibel nur einmal auf, nämlich in Dan. 3,95; im georg. Text erscheint hier *siŷqua-* "Wort", das jedoch das im Theodotikon gebrauchte ῥῆμα "id." reflektieren wird. Bemerkenswert ist noch die Äquivalenz von georg. *siŷqua-* und griech. διαταγή an dessen einziger Belegstelle im Alten Testament, nämlich in 2.Esr. 4,11 (= 1.Esr. 4,11 georg.).

¹⁸ Die im Wörterbuch I. ABULAŖES (ŷveli kartuli enis leksikonı (masalebi), Tbilisi 1973, S. 39) erfaßte Stelle Sin. 11, 236f müßte dem Martyrium des hl. Thaleläus entstammen; dem zitierten Satz *gamovidodes govelni igi mačcni titoeulad galiakxa maitagan* "alle die wilden Tiere kamen einzeln aus ihren Käfigen heraus" könnte im griech. Text des Martyriums (Acta Sanctorum Maii V, 1685) die Stelle καὶ δραμόντες ὁ λέων καὶ ἡ λέαινα προσέειπον ... "und der Löwe und die Löwin kamen herausgelaufen und stürzten sich ..." entsprechen (S. 182 F). Die armen. Version in Vark' ew vkayabanow'iwnk' 1, Venetik 1874, S. 503 ff. hat nichts Vergleichbares.

¹⁹ In: ŷveli kartuli agiografiuli literaturis ŷeglebi, č. 1, S. 16, Z. 15.

²⁰ Iakob Curčaveli, Martwlobay Šušaniġisi, .. gamosca .. I. ABULAŖEM, Tbilisi 1938 / Repr. Tbilisi 1978, S. 92 / 164.

²¹ Nom.Pl. *gavalak-ni* in der Ošġi- und der Bakar-Bibel (cf. A. A. CAĞARELI, Svėdėnija o pamjatnikax gruzinskoj pis'mennosti, vyp. 1, Sanktpeterburg 1886, S. 31); die Mexeta-Bibel hat den Nom.Sg. *gavalak-i* (cf.

Passage aus dem Martyrium der hl. Ripsime und Gaiane, wo mit der Wortform *gapalak-ni* wie auch dem griech. *παστοφόρια* ebenfalls "Sänften" bezeichnet sein dürften²². An beiden Stellen ist zudem wieder der Blick auf die armenischen Textfassungen aufschlußreich, da hier jeweils das Wort *gahaworak* erscheint, das dasselbe iranische Etymon reflektiert: Zugrunde liegt eine mittelliran. Bildung des Typs mpers. *gāhwārag*²³, die als Kompositum das Wort *gāh* "Thron" und eine Ableitung der Verbalwurzel **bar-* "tragen" enthält²⁴. Gegenüber den georg. Formen hat sich das armen. *gahaworak* dabei sogar weiter von seinem iran. Original entfernt, insofern es mit dem *-o-* im Hinterglied eine sekundäre Angleichung an die echt-armen. Komposita auf *-wor* "-träger" zeigt²⁵. Die Gleichwertigkeit mit arm. *gahaworak* erlaubt es letztlich, als altegeorgische (defektive?) Schreibvariante desselben Wortes noch das in Ex. 35,11 in der Redaktion AK²⁶ als Entsprechung von griech. *εὐχάρα* "Opferrost" erscheinende *gahraḱ-* aufzufassen, das offenbar wiederum ein hapax legomenon darstellt²⁷.

Мекетური ხელნაწერი (екlesiасте, сибрне солотомониа, кеба кебата ...), гомосасемад моамзาดา Е. ДОЧАНАШВИЛ-ма, Тбилиси 1985, S. 63).

²² I. ABULAṢE, *Agantelosis "Ripsimeanta martvobis žveli kartuli targmani"*, in: *Xelnacerta insitituts moambe* 2, 1960, S. 145-180 (nachgedruckt in: *Šromebi* 4, Tbilisi 1985, S. 73-108), hier S. 168 (96), Z. 13; ebenso bei P.M. MOWRADYAN, *Agat'angelosi hin vrac'eren xmbagrow'owwnera*, Erevan 1982, S. 46, Z. 1. Die jüngere, "metaphrasische" Version der Legende (Xovreba cm. Grigol partelisay, gamocemuli L. MELIKSET-BEGis mier, Tbilisi 1920) enthält an der entsprechenden Stelle (S. 22, Z. 26-27) nichts Vergleichbares. In der älteren Fassung der Legende erscheint im gleichen Satz noch die Weiterbildung *me-gapalak-e* (168/96,14), die die "Träger der Sänfte" bezeichnet haben dürfte.

²³ So bei D.N. MACKENZIE, *A Concise pahlavi Dictionary*, London 1971, S. 34 mit der Bedeutungsangabe "cot, cradle". Das Wort ist z. B. in *Text Šāyast nē-šāyast*, Kap. 10, 15. in der Graphie (gw'rk) /gawārag/ (cf. die Ausgabe von M.B. DAVAR, *Šāyast lā-šāyast*, S. 52, Z. 1) sowie im 8. Buch des *Dēnkard* (Kap. 28, 11) in der Graphie (g'sv'lak') /gāhvārag/ bezeugt (Kap. 28,11; cf. die Ausgabe D.M. MADAN, *The Complete Text of The Pahlavi Dinkard*, Pt. 2, Bombay 1991, S. 756, Z. 3-4).

²⁴ Vgl. das wurzelverwandte griech. *-φορ-* in *φορτίον*, *παστο-φόριον*.

²⁵ Vgl. dazu GIPPERT, o.c., S. 170 ff. Das Wort gehört damit zu jenen Iranismen im altegeorgischen, für die eine Übernahme aus dem Armenischen nicht beweisbar ist; zu berücksichtigen sind im gleichen Zusammenhang auch die unterschiedlichen Schreibungen mit (-v-) und (-p-), die zwar paläographisch bedingt sein können (vgl. dazu GIPPERT, o.c., S. 193 f.), durchaus aber auch unterschiedliche Entlehnungen reflektieren können (mit *-p-* < **-f-* < **-hw-*; cf. ib., S. 268 f.; vgl. die beiden oben in Fn. 23 genannten mittelpers. Graphien).

²⁶ Cf. *Čignni žuelisa aḡtkumisani*, nakv. 1: *Šesakmisay*, *gamoslvatay*, .. *gamosacemad moamzades B. GIGINEIŠVILma* da C. KIKVIṢEM, Tbilisi 1989, S. 528.

²⁷ Vgl. für die Gleichsetzung arm. *gahaworak* / griech. *εὐχάρα* "Gitterwerk des Altars" bereits HÜBSCHMANN, l.c.; der semantische Hintergrund dieser Gleichsetzung bleibt freilich unklar. — Als weiteren Beleg von georg. *gavalak-* führt I. ABULAṢE in seinem Wörterbuch (l.c.) noch den Satz *მოიწვანეს იგი მრავლი პატივითა და გავალაკით საგრისობელთა* "sie führten sie mit großer Ehrerbietung und einem kühlenden *gav. herbei*" aus *Sin.* 11, 371 an, womit das Martyrium des hl. Arethas gemeint sein dürfte. Die entsprechende Stelle in den *Acta Sanctorum*, Oct. 10, S. 731 B-C zeigt, daß hier eine Art "Schirm" oder "Baldachin" gemeint ist: *Οὐ δὲ ὑπῆρξαι τοῦ βασιλέως ἤγαγον αὐτὴν σκεπομένην ὑπὸ σκιαδίου, ἦρουν σκηνῆς βασιταζομένης* "die Diener des Königs führten sie herbei, unter einem Schirm oder einem tragbaren Zelt verhüllt" (die Auszüge aus der armen. Fassung der Legende bei AUCHER [AVIEREAN], *Liakatari vark'*, Bd. VII, 505-511 enthalten nichts Vergleichbares). Darüber hinaus ist das Wort in der Form des Nom.Sg. *gavalak-i* in der *Vita* der hl. Martha belegt (Version georgienne de la Vie de Sainte Marthe, éd. G. GARTTE, Louvain 1968, § 15 = S. 14, Z. 12). Zu den hier verzeichneten Lesarten (*gavhaki*) bzw. (*gavahaki*) cf. bereits N.Ja. MARR, *Agioγραφικέςкые материалы по грузинским рукописям Ivera*, in: *Zapiski Vostočnago Otdelenija Imperatorskago Russkago Arxeologičeskago Obsčestva* 13, 1900, S. 47; die von MARR erwogene Verwechslung der Xucuri-Buchstaben (h) und (l) ist, da sie auch sonst in der altegeorg. Überlieferung häufig begegnet (cf. dazu GIPPERT, o.c.,

Ähnlich wie *galiak-* in der Šušanič-Legende könnte denn auch das hier zur Diskussion stehende *žoxtak-* den unmittelbaren Einfluß eines iranischen Wortes zeigen. Zu denken wäre dabei an eine mit dem bereits behandelten Suffix *-ak* versehene Form desjenigen Wortes, das im Mittelpersischen als *juxt.* im Neupersischen als *juft* erscheint und das "Paar" bezeichnet. Der erweiterte Stamm ist im Mitteliranischen bisher selbst zwar nicht belegbar, liegt jedoch der armen. Entlehnung *juxtak* "ein Paar (Turteltauben)" zugrunde²⁸. Auch wenn eine derartige Bildung im Georgischen sonst nicht nachzuweisen ist²⁹, spricht doch nichts dagegen, die Existenz eines dem armen. *juxtak* entsprechenden **žuxtak-* "Pärchen" für das Altgeorgische zu postulieren, das das hapax legomenon *žoxtak-* in der Christophorus-Legende beeinflusst haben könnte. Daß eine solche Beeinflussung keine besondere semantische Nähe voraussetzen braucht, zeigt nicht zuletzt die oben behandelte Dublette *galiak- / gavalak-*³⁰.

Ungeachtet dessen, ob man den Einfluß eines sonst nicht bezugten **žuxtak-* "Pärchen" annehmen will oder nicht, erhebt sich die Frage, wie man sich die dem "entstellten" *žoxtak-* zugrundeliegende griech. Ausgangsform vorzustellen hat. Tatsächlich ist der Rahmen, den die altgeorgische Tradition für die "Entstellung" seltener oder unbekannter Wörter geboten hat, relativ groß, wie etwa der Fall des von A. ŠANIŽE behandelten, in Kartlis Cxovreba auftretenden hapax legomenon *patrucag-i* "Sendschreiben" zeigt³¹: Wenn dieses Wort tatsächlich, wie ŠANIŽE überzeugend argumentiert, ein durch den Einfluß von *patručak-i / baŋručak-i* "Opfertier" verderbtes **hroartag-i* "Sendschreiben" vertritt, könnte das "verderbte" *žoxtak-* ebensogut ein **prostak-* < griech. πρόσ-ταγμα wie eine auf διά-ταγμα beruhende Entlehnung reflektieren. Die letztere Möglichkeit könnte jedoch eine etwas größere Wahrscheinlichkeit für sich beanspruchen, wenn nachweisbar wäre, daß als Reflex des griech. δ- vor Vokal im Georgischen auch sonst ein ž- auftreten kann. Hierzu bedarf es noch weiterer Untersuchungen³².

S. 74), als Erklärung mit Sicherheit vorzuziehen.

²⁸ Cf. H. HUBSCHMANN, o.c., 233, Nr. 554, nach dem der (bereits im Venediger Wörterbuch, Nor baŋgirk' haykazean lezovi, h. 2, Vencik 1837 / Repr. Erevan 1981, S. 676 erwähnte) Beleg aus der Katechese Kyrrills von Jerusalem der einzige ist. Mpers. *juxt* geht auf das in avest. *yuxta-*, altind. *yuktá-* vorliegende Partizip der Bedeutung "angespannt, zusammengespannt" von der Verbalwurzel **yuk-* "zusammenbinden, -fügen, anschirren, anzäumen" (griech. ζεύωμαι, lat. *iungere*; vgl. dt. *Joch*) zurück.

²⁹ Nachweisbar ist demgegenüber die (spätere) Entlehnung des neupers. *juft* "Paar", das in der Form *jupt* zuerst offenbar im Visramiani bezeugt ist.

³⁰ Ein ähnlicher Fall ist möglicherweise bei der gegenseitigen Beeinflussung von altgeorg. *varšamag-* "Kopfbedeckung" und *paršamag-* "Pfau" zu notieren; cf. dazu GIPPERT, o.c., S. 268 f.

³¹ In: Tbilisis Universiteti Giorgi Axvledians, Tbilisi 1969, S. 43-47.

³² Ein möglicher Kandidat für eine solche Vertretung wäre die seit altgeorg. Zeit begegnende Wortwurzel *-fer-* in der Bedeutung "sättigen", "zufriedenstellen", die letztlich auf das (aus dem Lateinischen stammende) griech. θάριον "Sold, (tägliches) Brot" zurückgehen könnte (cf. dazu zuletzt J. GIPPERT, Lateinisches Wortgut im Kaukasus, in: Indogermanica et Italica, Festschrift für H. Rix, Innsbruck 1993, S. 131 ff.). Die bei A. CIKOBAVA, Čanur-megrel-kartuli šedarebiti leksikoni, Tbilisi 1938, S. 436 mit georg. *-fer-* identifizierten, gleichlautenden megrelischen und lizischen Entsprechungen müßten dann aus dem Georgischen übernommen worden sein, da beide Sprachen das Wort auch in der Form *-diar-* zeigen, die unmittelbar aus dem Griechischen stammen dürfte.

კელ (კელ-ობა) ძირის ეტიმოლოგიისათვის

კელ სახელური ძირისაგან ნაწარმოები ზმნური კელობა და მიმდებური მკელობელ ფუძეები ცნობილია ძველი ქართულის წერილობითი ძეგლებიდან. პირველი ზმნური ფორმა, საშუალი გვარის ზმნათა კვალობაზე (შდრ. კმა—კმ-ობ-ს, მადლი—მ-მადლ-ობ-ს, წუნი—წუნ-ობ-ს, ბრძენი—ბრძ-ობ-ს, მწირი—მწირ-ობ-ს, მეფე—მეფ-ობ-ს, უბანი—უბნ-ობ-ს და ა. შ.), ობ თემატური ნიშნითაა გაფორმებული და მეტწილად I სერიის მწკრივებითაა რეალიზებული: ვითარცა წარვიდა ხილვამ იგი ღმრთისაჲ, იგი კელობდა ბარკლითა მით (დაბ. 32, 31 O); შეემთხვა მას ლომი და კელობდა ფერკითა (მ. ცხ., ვ. იმნ., გამოც. 1975, 314,40); ერთი მათგანი გუემულ იყო ფერკითა მისით და კელობდა იგი ფრიად (კიმ. I, 244,,30; II, 178,3); ვიდრემდე თქუენ ჰკელობდეთ (III მეფ. 18,21).

უიშვიათესია ამ ზმნის აქტიური ფორმა: და იონათანისი... დაშთომილ იყო ძე ერთი შეხაშმებულ ფერკითა და იყო იგი ხუთისა წლისა...; აღიქუა იგი მაწოვნებელმან, წარიტაცა. და იყო, სივლტოლასა მას მისსა და სწრაფასა დაეცა იგი ფერკთა ზედა მის ყმისათა და აღაკელობა იგი (II მეფ. 4,4 M). თითქოს არ უნდა იყოს საეჭვო, რომ აღაკელობა წყვეტილის ფორმაა აქტიური გვარის კაუზატივური „აღაკელობს“ (ე. ი. „აკოკლებს“, „კოკლს ხდის“) ზმნისა. კაუზატივი კელობა საწყისზე ჩანს დამყარებული და არა კელ-ზე. ამიტომაა მოსალოდნელი აღაკელებს—აღაკელა ფორმებს ნაცვლად გვაქვს აღაკელობ-ებ-ს—აღაკელობა. მაგრამ უცხოენოვან წყაროებში მისი ფარდი ზმნა პასივის ფორმისაა: ბერძნ. *ἐχθλασθη* (сделался хромым, ე. ი. უნდა გვეკონოდა „იკელა“, შდრ. „იმეფა“). ქართული თარგმანი პირველწყაროსთან მიმართებით ამ შემთხვევაში გრამატიკული შინაარსით არასწორია: წინადადება ისეა გაგებული, რომ გაქცევისას თითქოს ძიძა („მაწოვნებელი“) წაიქცა, ბავშვს ფეხზე დაეცა და

დააკოქლა („ადაკელობა იგი“). აქ საინტერესოა მეორე ფორ-
მაც: ეს 5 წლის ბავშვი იყო „შეხაშმებულ ფერკითა“, რომლის ფარდი
ბერძნულ წყაროში არის *πεπληγύσθ* *ϕ* *ο* *ς* *π* *ι* *θ* *ς* *α* *ν* *η* „დაზიანე-
ბული ფეხით“, ხოლო რუსულ თარგმანში — *днл снн хромои*
ი. აბულაძე ამ ადგილის დამოწმებით *შეხაშმებულს* განმარტავს, რო-
გორც: უძლური, საპყარი, ასოდაკლებული (ძვ. ქ. ენის ლექსიკ., 1973),
თუმცა უფრო ზუსტი იქნებოდა, თუ ვიტყვოდით: *ფეხდაზიანე-
ბული*. ყოველ შემთხვევაში, ღირსსაცნობია, რომ *მკელობელის*
(*კოქლის*) სინონიმად „შეხაშმებული ფერკით“ ერთეულიც მოიპოვე-
ბა ძველ ქართულში. აღსანიშნავია, რომ *კელობა* დღესაც ცოცხა-
ლრა მთის კილოებში (მოხეურში, ფშაურში...).

ზნურზე მეტად ძველ ტექსტებში მიმღეობური *მკელობელ-*
ი უფრო ხშირი გამოყენებისაა: უმჯობეს არს შენდა შესლვად ცხო-
რებასა *მკელობელისა*, გინა უქელომსა (მ. 18,8); ბრმანი აღობილვენ,
მკელობელნი ვლენან (მ. 11,5), უკვრდაცა ერსა მას, ჰხედვიდეს რად,
ვითარ-იგი... *მკელობელნი* ვიდოდეს (მ. 15,31); იყო *მკელობელი*
ორითაცვე ფერკითა (II მეფ. 9,13 OM).

ბიბლიურ წიგნთა ქართულ თარგმანებში რეალიზებულ *მკელო-
ბელ-*ს ყველა შემთხვევაში ბერძნული წყაროს *χ* *α* *λ* *δ* („კოქლი“) *შეესატყვისება* და, ამდენად, მისი მნიშვნელობა დასადგენი არცაა,
ის საერთოდ ცნობილია. მაგრამ სრულებით არ არის დადგენილი ამ
კელ ძირის ეტიმოლოგია, თუმცა მის ისტორიაზე ვარაუდები არა ერთ
შკვლევარს გამოუთქვამს.

ნ. მარს, რომელმაც 900-910-იან წლებში რამდენიმე პირველხა-
რისხოვანი ძველი ქართული წერილობითი ძეგლის კლასიკური გამო-
ცემები განახორციელა სერიაში „Тексты и разыскания по армяно-гру-
зинской филологии“, არაერთგზის აღენიშნავს ქართულ კელ ძირის
სომხურ *კაჟ* -ისგან მომდინარეობა (იხ. „სახისმეტყუელისა“ და
„ქება ქებათას“ თარგმანების ტექსტებზე დართული ლექსიკონები:
TP, III, 1901; VI, 1904 და სხვ.).

პრ. აჭარიანიც კელ-ს სომხური *კაჟ* -ისგან მომდინარედ
თვლიდა¹.

ნ. მარისა და პრ. აჭარიანის საპირისპიროდ ა. შანიძე სომხურ
*კალ/კალ-*ს ქართული კელ-ის სავარაუდო კოლხური კანონზომიერი

¹ პრ. აჭარიანი, სომხური ენის ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, II, ერევანი,
1973, გვ. 491 (სომხ. ენაზე).

კალ-ისგან წარმომავლობას (სესხებას) სარწმუნოდ თვლიდა. მისი სიტყვებით, „უნდა ვიცოდეთ, რომ კელ ფუძის კოლხური შესატყვისი კალ იქნება, რომელიც ნასესხებია სომხურში: *კაჲ* (კალ, დღეს კაღად გამოითქმის) და ნიშნავს კოქლს“². ცხადია, ა. შანიძე ვარაუდობდა კოლხურში კალ ძირის ადრე არსებობას, თორემ დღეს „კოქლის“ მნიშვნელობით კალ მეგრულმა და ქანურმა არ იცის, ლაზურს თურქულიდან უსესხებია *თოფალი*-ი, მეგრულს კი ძალიან ადრე უსესხებია „კოქლის“ მნიშვნელობით ბერძნულისაგან ქულა (χάλος). ადრე ნასესხობას უნდა მიანიშნებდეს სიტყვაში ქ-ს არსებობა და არა ხ-სი, (χ=ქ-ხ): ქ უ ლ ა კოჩი „კოქლი კაცი“, ქ უ ლ ა ნ ს „კოქლობს“.

ივ. ქავთარაძეც სომხ. კალ-ს ნასესხებად თვლიდა, ოღონდ არა კოლხურიდან, არამედ უშუალოდ ქართულიდან; აქ არ იყო ახსნილი დაკავშირებულ ფორმათა შორის ხმოვნითი სხვაობის საფუძველი. ის წერდა: თუ „მ-კელ-ობ-ელ“-ში „დავა-კელ“ ფუძესთან საზიარო ელემენტს დავინახავდით, მაშინ იგი ქართულიდან შესული აღმოჩნდებოდა სომხურში“³. აქვე ივ. ქავთარაძე სწორად მიაპყრობდა ყურადღებას „მკელობელისა“ და სვანური „მკელი“ (კოქლი) ფორმების ურთიერთკავშირს.

გ. მაჭავარიანი კელ ძირს მეგრულ-ქანურ კორ, კორდ „კლება“-ს უკავშირებდა⁴. შდრ. ლაზ. გიოკორდინი „დააკელი“ მეგრ. დაკორდუ „დააკლა“.

მზ. ანდრონიკაშვილის ვარაუდით, კელ კავშირში უნდა იყოს ოსურ *кoуl*, *кoуr*-თან, რომლებიც მთელ რიგ სიტყვებში მიუთითებენ ფ ი ხ ი კ უ რ ნ ა კ ლ ზ ე. მკელევარს მოჰყავს „კოქლის“, „ბრმის“, „უხელოს“, „კისერმოკლის“ მნიშვნელობის ოსური ფუძეები, რომლებშიც გამოჰყოფს *кoуl* ელემენტს, იმ ელემენტს, რომელსაც ვ. აბაევი უკავშირებს რუს. *кур/кар* ისეთ გამოთქმებში, როგორცაა *күрносый*, *корноухий*, *карзубый* სხვ. მზ. ანდრონიკაშვილის აზრით, კელ სიტყვა „ოსურიდან შემოვიდა ქართულში თუ პირიქით, ძნელი სათქმელია. ქართულში იგი უძველეს ძეგლებში

2 ა. შანიძე, რეცენზია მზ. ანდრონიკაშვილის წიგნზე „ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან (თბ., 1966) ძე. ქართ. ენ. კათ. შრ., ტ. 11. 1968, გვ. 148—149.

3 ივ. ქავთარაძე, ზმნის ძირითადი კეტეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში. თბ., 1954, გვ. 115.

4 გ. მაჭავარიანი, ხმოვანთა შესატყვისობის ისტორიიდან ქართველურ ენებში: თსუ-ს შრ., ტ. 69, 1958, გვ. 265—276,

6. ფილოლოგიური ძიებანი

გვაქვს, ოსურის დათარიღება ძნელია, რამდენადაც არ არის წერილობითი ტრადიცია⁵

მზ. ანდონიკაშვილი ფიზიკური ნაკლის მნიშვნელობის ოსურ koyl, koyr მორფემის ქართულ კელ (კელობს) ძირთან კავშირზე მსჯელობისას რატომღაც არ ასახელებს მეგრულ და ქართულ კილ ფუძეს, რომელიც ნიშნავს „წუნს“, „მცირე ნაკლს“: თეს მუთუნ კილი ვაულუნ „ამას არაფერი ნაკლი არა აქვს“, თე ცირაშა მუთუნ კილი ვემიჩე „ამ ქალიშვილს ვერაფერს დაუწუნებ („ვერაფერ ნაკლს ვერ მისცემ“). „მასწავლებელნიც (იერემიას) რუსულ-ქართულ გამოთქმას კილში არ უდგენენ და ახალისებდნენ კარგი ბალებიან დასმით“ (გ. წერ.). დიალექტური მონაცემებით, კილი იმერულ კილოშია დამოწმებული (ქ. ძოწენიძე)⁶: ცხადია ამავე ძირისაა ნასახელარი კილაგ-ს ზმნა (კილ-ავ-ს, ე. ი. კილს, წუნს უძებნის, წუნს ზღებს—კი-ცხავს აძაგებს).

ზ. სარჯველაძისა და ჰ. ფენრიხის ლექსიკონში საერთო-ქართველური კელ ძირის ისტორიულად რეალიზებულ ფორმებად მოყვანილია ქართული კელ (კელობს, მკელობელი) და სვანური კლ/კილ (ი-კლ-ი „კოკლობს“, ი-კლ-უნ-ი „იკოკლებს“, მგ-კლ-ი „კოკლ, ღწ-ი-კილ „იკოკლა“); ასევე აქ არ არის გამორიცხული (როგორც ივ. ქავთარაძე ფიქრობდა) ამ ფუძის კავშირი კელ, კლ-ება ძირთან (მ-ა-კლ-ს, დ-ვ-ა-კელ)⁷. მაგრამ კლ-ება-სთან მოხმობილი შესაძარბელი მასალები გენეტურად განსხვავებულია კელ-ობა-სთან დასახელებული მასალებისაგან. კელ, კლ-ება-სთან მოხმობილია ქართული, სვანური და მეგრული ფუძეები: სვანური კლ (ხ-ო-კლ-ი „აკლია“, ლი-კლ-ი „კლება“). მეგრ. კალ (გი-პ-კალ-იფ-ი „ხელცარიელი დავრჩი“, გო-კალ-იფ-ერ-ი „ხელცარიელი“)⁸. აქ რატომღაც არაფერია ნათქვამი ქართ. კლ-ება ძირის მეგრ. რკ-ება ფარდზე (შესაძლოა ეს უკანასკნელი ქართულიდან ნასესხობად არის მიჩნეული და ამიტომ. მაგრამ ასეც რომ იყოს, ფაქტი მაინც უნდა აღნიშნულიყო). ქართ. კლ(კელ) ძირი მეგრულში წარმოდგენილია რკ სახით იმ ფონეტიკუ-

5 მზ. ანდონიკაშვილი. ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, თბ., 1966, გვ. 91.

6 ალ. ლლონტი. ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 292.

7 ჰ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიურ ლექსიკონი, თბ., 1990, გვ. 173.

8 იქვე, გვ. 91.

რი წესით, რომლითაც ქართული ლC ან შებრუნებით Cლ მეგრულში რC-ს იძლევა: ბელტი—ბერტი, კალთა—კართე, ქალღი—ქალღი, ლხინი—ლხინი... ან კიდევ: მადლი—მარდი, ნისლი—ნირსი, აქლემი—არქემი, მოახლე—მუარხე, აძლევს—არქენს... ამდენად, სრული ფარდობა ამ ფორმებს შორის.

ქართული

მეგრული

მ-ა-კლ-ს

მ-ო-რკ-უ-(ნ)

გ-ა-კლ-ს

გ-ორკ-უ-(ნ)

ა-კლ-ს

ო-რკ-უ-(ნ)

თუმცა ფარდობა ქართ. Cლ/ლC=მეგრ. რC-ს ქართულიდან გვიან ნასესხებ ფუძეებშიც არის გატარებული მეგრულში, რასაც ხმოვანთა შეუსატყვისობა ამჟღავნებს (კალთა—კართე, მადლი—მარდი, აძლევს—არქენს...). თუ დღევანდელი ვითარებით ვიმსჯელებთ, ქართ. კელ (კლ) „კლება“ ძირის ფარდად მეგრულში ორი ფუძეა: კალ (გი-კალ-იფ-უ „დააკლდა, ხელცარიელი დარჩა“) და რკ-ება (—კლ-ება), რომელიც აშკარად ამჟღავნებს ქართულიდან წარმომავლობას. ამ ორი ფუძიდან კელ (კელობს) ძირთან დაკავშირებულია I, კლ/კელ „კლება“ (ი. ქავთარაძე, ზ სარჯველაძე). ეს დაკავშირება ანგარიშგასაწევი როგორც ფორმით, ასევე სემანტიკურად: კოჭლი, მკელობელია ის, ვისაც ფეხების სიმეტრიულობა-თანაფარდობაში რაღაც აკლია, უპირველესად სიგრძე; ანალოგიის თვალსაზრისით, საინტერესოა ზომხურის ჩვენება. სომხური *կաղ* (კალ, კალ) ორი მნიშვნელობით განიშარტება: 1. რაიმეს კლება. 2. კოჭლი⁹. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ კელ (კელობს, მკელობელი) ფუძის კოლხური შესატყვისი მნიშვნელობის გადაწვეით დაცული უნდა იყოს მეგრულ კალ ძირის სახით, რომელიც რეალიზებული ჩანს გო-კალ-იფ-ან-ს „დააცარიელებს“ და გო-კალ-იფ-ერ „ხელცარიელი“ ფორმებში. თავად კლები ს მნიშვნელობის მეგრ. კალ ძირი იგივე უნდა იყოს, რაც წარმოდგენილია კალ-კალ-ე-ს („ზოგი, ზოგიერთი“) რთული ფუ-

⁹ ს. ქლენტი, რ. ფონემა მეგრულ-ქანურში: რჩეული შრომები, თბ., 1965; ბ. გულაძე. ფუძედრეკადი ზმნები მეგრულში: „მაცნე“ (ენისა და ლიტ. სერია), № 4, 1974; კ. დანელია, რ-ს ბგერათგანლაგების მომწესრიგებელი ფუნქციის შესახებ მეგრულში: „მაცნე“ (ენისა და ლიტ. სერია), № 1, 1980.

¹⁰ Толковый словарь армянского языка, составил Ст. Малхасянц (в чеч. 1958), т. II. Ереван, 1944.

ძეში: ნეძი დოჯკობობი, კალი-კალეს მუთა უჭირს „კაკალი მოვაგროვე, ზოგიერთებს არა უშვას („არაფერი უჭირს“)“¹¹.

კალ-ის მნიშვნელობა თავიდან უნდა ყოფილიყო „ცალი“, „ერთი“ (შდრ. ზოგი-ერთი და ზმნა გო-კალ-იფ-ან-ს („გა-ა-ცალ-იერ-ებს“, ერთზე (ცალზე) დაიყვანს...), რომლისგანაც უნდა განვითარებულიყო შემდეგ კლების მნიშვნელობა. შესატყვის ქართულ კელ ძირიან ფორმებს (კელ-ობ-ს, მ-კელ-ობ-ელ-ი) თავიდან უნდა აღენიშნა „ცალ-ობ-ს-“/„ერთ-ობ-ს-“ ანუ ცალი/ერთი ფეხით ნაკლებობს სიარულში, ე. ი. კოჭლობს.

აქვე არ შეიძლება ყურადღება არ მიექცეს მეგრულში არსებულ კალ ძირს, რომელიც რეალიზდება კალ-უნ-ს/დო-კალ-უ ზმნაში, რომელიც გამოიყენება სპეციალური მნიშვნელობით: რაიმე ორ, სამ ან ოთხზე საგანს (სკამს, მაგიდას, გრძელ ჩამოსაჯდომს), როცა საყრდენის პოზიციონალური პროპორციულობა დარღვეული აქვს, ე. ი. რომელიმე ფეხი ან საყრდენი წერტილი მოკლე აქვს და შეხებისას ყანყალბებს, „კოჭლობს“, გასაჩერებლად, გასაწონასწორებლად რაიმეს უდებენ ქვეშ. ამ მოქმედების აღსანიშნავად მეგრულში გამოიყენება კალ-უ-ა ზმნა: სტოლი დო-კალ-ი ნიშნავს „მაგიდას (მოქანავეს, მოყანყალეს) ცალ საყრდენზე ამოსდე რამე, „კოჭლობა“ გაუსწორე.

კოჭლ-ის შინაარსის კელ ძირი შეიძლება უკავშირდებოდეს როგორც კლ-ებ-ა ძირს, ე. ი. ერთ-ერთი ფეხით, საყრდენით ნაკლებულს, სიგრძით მოკლეს, ასევე ცალს, ერთ-ერთს, ე. ი. ერთ-ერთი ფეხით, საყრდენით მოსიარულეს. კელ ძირს თავიდან შეიძლებოდა აღენიშნა ერთ-ერთი, ცალი (შდრ. მისი მეგრული ფარდი კალ: კალ-კალ-ე, გო-კალ-იფ-უ „დააცალიერა“, ე. ი. „ცალ-ზე, ერთ-ზე დაიყვანა“), ხოლო მერმე მისგან განვითარებინა კლ-ებ-ის ჯერ: ცალ-ცალობით დაპატარავების, ცოტად ქცევის, შემდგომ: საერთოდ კლების მნიშვნელობა. ასეთ თუ ისე, ერთი ცხადია: კელ საერთო ქართველური ძირია თავისი ფორმოებრივი და მნიშვნელობითი დიფერენციაციით და ის სომხურს ნახესხები აქვს კოლხურის გზით.

¹¹ Н. Кипшидзе. Грамматика мингрельского (иверского) языка, СПб., 1914.

გორის ღარჩია

როდის დაიწერა იაკობ შემოქმედელის „მოამადისა და ქრისტიანეთ ბაბაასება“?

სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია XVII საუკუნის საეკლესიო მოღვაწისა და მწერლის, შემოქმედის მიტროპოლიტის იაკობ შემოქმედელის (გვარად დუმბაძის) ანტიჰაჰმადიანური ქრისტიანული შინაარსის ვრცელი პოეტური ნაწარმოები „უსჯულოს მოამადისა და ქრისტიანეთ ბაბაასება“. ეს არის გალექსილი ვერსია XVI საუკუნის სახელმწიფო მოღვაწისა და მწერლის ბაგრატ ბატონიშვილის (მუხრანბატონის) თეოლოგიური პოლემიკური ნაშრომისა „მოთხრობა სჯულთა უღმრთოთა თათრისათა, გამოკრებილი და სიტყვის-გება ქრისტიანეთა მიერ“.

სამწუხაროდ, არც ერთი და არც მეორე თხზულება ჯეროვნად შესწავლილი და გამოცემული არ არის.

იაკობის ნაწარმოებს, რომელსაც, დედნისაგან განსხვავებით, ერთ-ვის პროლოგ-ეპილოგი და მთლიანად შედგება 289 თექვსმეტმარცვლოვანი რუსთველური სტროფისაგან, ხელნაწერებში აქვს ვრცელი სათაური, საიდანაც ვგებულობთ, რომ პოეტს იგი ქართლის მეფის გიორგი XI-ის დავალებით შეუქმნია. აი, ეს სათაური: „ქ. თავი, დასაწყისი უსჯულოს მოამადისა და ქრისტიანეთ ბაბაასებისა, ლექსად ნათქვამი შემოქმედელის იაკობისგან, ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ა მ ე ფ ი ს გ ი ო რ გ ი ს ა თ ა , ძ ი ს ა მ ე ფ ი ს შ ა ნ ა ო ზ ი ს ა თ ა“.

ლექსითი ვერსია რომ დაკვეთითაა შესრულებული, პოეტი ამას ნაწარმოების ბოლოს, ეპილოგშიაც, გვაშენობს:

„აწ ლეთი იქმნა ეს ამბავი, ლექსად ჩემით განათავად,
მაქნდა ცხებულთ ნაბძანები, ვიმუშავე განა თავად...
ვიყავ მეფეთ საკაბაჟმო, თქვენ გმონებლი განა თავად“.

(სტროფი 288.1—2,4).

ვინაიდან „ცხებულთ“ მრავლობითის ფორმით არის წარმოდგენილი, კითხვა იბადება: იაკობს ქართლის სამეფო კარზე, სადაც იგი

კარგად ყოფილა მიღებული, ამ საქმის შესრულებას სხვა წარჩინებულინიც ხომ არ ავალებდნენ? (გვეუქვება, მრავლობითი რიცხვი იმით იყოს გაპირობებული, რომ იგი მეფეს ეხება).

როდის გალექსა იაკობმა ეს ნაწარმოები?

საძიებელ ქრონოლოგიას მეცნიერებმა ადრევე მიაქციეს ყურადღება. საკითხის გადასაწყვეტად იუენებენ ერთადერთ მონაცემს—გიორგის მეფობას; როდის შეიძლებოდა გიორგი XI-ს გამეფების შემდეგ იაკობთან კავშირი ჰქონოდა და მისთვის ამ ნაწარმოების შექმნა დაევალებინა?

გიორგი ქართლის მეფეა 1676—1688 და 1703—1709 წლებში. 1688 წლიდან, როდესაც სპარსეთის ყაენმა შაჰ სულეიმანმა იგი მეფობიდან გადააყენა და ქართლის სამეფო ტახტი ერეკლე პირველს გადასცა, გიორგი კარგა ხანს საქართველოშია, ხშირად—დასავლეთ საქართველოში, და თავისი ძალაუფლების აღსადგენად იბრძვის, 1696 წლიდან კი სპარსეთში მიემგზავრება და სიცოცხლის ბოლომდე იქ რჩება.

აქედან გამომდინარე, ნიკო მარის აზრით, იაკობს გიორგი XI-ისაგან აღნიშნული დავალება შეიძლება 1676—1696 წლებში მიეღო. მისი სიტყვებია: „Ясно, что Яков Шемокмедский мог получить от Георгия, сына Шаһнаоза, приказание, составить занимающее нас прение христиан с мусульманами в бытность в Грузии (1676-1696)—царем на карталинском престоле или изгнанником“².

მოსე ჯანაშვილიც შეკვეთის დროს გიორგის პირველი მეფობითა და მომდევნო წლებით განსაზღვრავს. „გიორგი მეფე,—აღნიშნავს იგი,—რომლის ბრძანებით შემოქმედელს გაულექსია «ბაასი», ქართლის ტახტზე იჯდა 1676—1688 წ. მერე ყაენისაგან გადაყენებული, ზემო ქართლის საათაბაგოს დატრიალებდა და ამ დროს, ალბათ, წინადადება მისცა მიტროპოლიტ იაკობს თათართ პირდასაყოფი წიგნი დაეწერა (მაშინ სამცხე-საათაბაგოში ქრისტიანობა სულს ძლივსღა ითქვამდა)“³.

ამავე მონაცემზე დაყრდნობით, კორნელი კეკელიძე იაკობის თხზულების დაწერის თარიღად XVII საუკუნის ბოლოსა და XVIII საუკუნის დასაწყისს ასახელებს. მეცნიერი წერს: „შემდეგს საფუძურს ქართული ანტიმაჰმადიანური მწერლობის ისტორიაში შეადგენს მეთექვსმეტე საუკუნეში ბაგრატ ბატონიშვილის მიერ დაწერი-

ლი «მოთხრობაჲ სჯულთა უღმრთოთა ისმაილიტთაჲ», რომელიც XVII საუკუნის გასულს, თუ მეთვრამეტის დამდეგს, გაულექსავს შემოქმედის მიტროპოლიტს იაკობ დუმბაძეს⁴.

ივანე ლოლაშვილს ეს თარიღი რამდენიმე წლით წინ გადააქვს. ბაგრატ მუხრანბატონის ნაშრომზე მსჯელობისას იგი აღნიშნავს: მისმა „მოთხრობამ« მწერლობაში მაინც გაიკვლია გზა: ქართლის მეფის გიორგი XI-ის დავალებით იგი გალექსა იაკობ შემოქმედელმა ეპისკოპოსმა. ეს უნდა მომხდარიყო 1688—1691 წლებში, როდესაც გიორგი მეფე იმერეთში იყო გაქცეული. ასე რომ, XVII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში გაჩენილა «მოთხრობის» ლექსითი რედაქცია, რომელსაც უძღვის ზედწარწერილი: «უსჯულოს მუჰამედის და ქრისტიანეთ გაბა-ასება...»⁵.

ალექსანდრე ბარამიძის მოსაზრებით: „მე-16 საუკუნის პირველ ნახევარში, ეპოქის აქტუალურ მოთხოვნილებათა შესაბამისად, ბაგრატ მუხრანბატონს შეუთხზავს ანტიმაჰმადიანური პოლემიკური ნაწარმოები «მოთხრობა სჯულთა უღმრთოთა ისმაილიტთა». ეს თხზულება მე-17 საუკუნის მეორე ნახევარში ლექსად შეაწყო იაკობ შემოქმედელმა (დუმბაძემ)⁶.

საძიებელი თარიღის ქვედა ზღვრის განსაზღვრელად სათაურში გიორგის მეფედ მოხსენიება იმ შემთხვევაში იქნებოდა უცილობელი საბუთი, რომ იაკობის ნაშრომს აღნიშნული სათაურით ჩვენამდე ძველი ხელნაწერით მოელწია, ან გიორგი მეფედ ტექსტში, ლექსით ნაწილში, იყოს სახელდებული.

არსებობს იაკობის თხზულების 11 ხელნაწერი. ყველაზე ადრინდელთაგან ერთი XVIII საუკუნის 60-იანი წლებისა შეიძლება იყოს, რამდენიმე ამავე საუკუნის 70—80-იან წლებს განეკუთვნება, ყველა დანარჩენი XIX საუკუნისაა. გამორიცხული არ არის, გიორგის იაკობისათვის დავალება გამეფებამდის მიეცა, ხოლო მეფედ ის თხზულების სათაურში მოგვიანებით მოეხსენებინათ.

ამ ეჭვის გასაფანტავად საკმარისად არ მიგვაჩნია ეპილოგის ცნობა: „მაქვნდა ცხებულთ ნაბძანები“. მართალია, „ცხებული“ (=კურთხეული) გადატანითი მნიშვნელობით ძველად მეფესაც ეწოდებოდა⁷, მაგრამ, ამავე დროს, ქრისტეს, წინასწარმეტყველთ და მღვდელმთავრებსაც აღნიშნავდა. აი, როგორ განმარტავენ ამ სიტყვას ჩვენი ლექსიკოგრაფები: სულხან-საბა ორბელიანი⁸: „ცხებული (2,26 ლუკა) მეფე, გინა ქრისტე, გინა კურ-

თხეული“. ნიკო ჩუბინაშვილი⁹: „ცხებულნი უფლისა ებრაულად მეს-
სია, ბერძულად ქრისტე. სახელი ესე მიეწერებინა მაცხოვარსა ჩვენსა...
(ლუკ[ა] 2,26 და 4,18; ფსალ[მუნი] 2,2)... ცხებულად იწოდებოდა
ქრისტიანენიცა ხელმწიფენი, ვითა ზეგარდმოთა განგებულებითა
დადგინებულნი და ცხებულნი სამეფოთა მირონითა ჟამსა კურთხე-
ვისა მათისასა. ეგრეთვე წინასწარმეტყველნი და ძველნი მღვდელმთა-
ვარნი (ფსალ. 17,50 და 104,15)“. ამასვე იმეორებს დავით ჩუბინა-
შვილიც¹⁰.

ვინაიდან იმავე ეპილოგში ავტორი ამ თხზულების შექმნას ზე-
ძალასაც მიაწერს („აწ ღვთით იქმნა ეს ამაჟი...“, „ვიმუშავე განა-
თავად“), დაბეჯითებით თქმა გვიჭირს, „ცხებულთ“ სიტყვაში უკვე
მეფედ კურთხეული გიორგი იგულისხმებოდეს. თუ არჩილისადმი მი-
ძღვნილი იაკობის სახოტბო ლექსის აღმატებულ ტონს გავითვალისწი-
ნებთ. გამოჩინებული არ უნდა იყოს, ქართლის სამეფო ტახტისათვის
შეუპოვრად მებრძოლი, ყოველმხრივ ძლიერი და პერსპექტიული უფ-
ლისწული პოეტს „ცხებულად“ გამეფებამდე მოესენებინა, მეტაწრე
თუ მასთან ერთად ამ სიტყვაში ღვთის შემწეობაც იგულისხმება.

ამ ჩვენს ვარაუდს მტკიცე საფუძველს უქმნის ვახტანგ მეხუთის
დროინდელი იურიდიული საბუთები. სადაც 1676 წლამდე, ვიდრე მა-
მის ადგილს ოფიციალურად დაიკურდა, გიორგი XI ხელმწიფედ
და მეფედ არის მოხსენიებული¹¹. იოსებ თბილელის მიერ დაწერილ
თუმანაშვილთა ნასყიდობის წიგნში ვკითხულობთ: „მე, სამეფოსა
ქალაქისა ეფისკოპოსსა ტფილელს სააკაძეს იოსებს დამიწერია და
მოწამეცა ვარ. ეს ნასყიდობა და მამულები ქე მწიფის, მეფის
გიორგის დასტურით მოვკიციდია და მეფემან ამ მამულის სყიდვის
დასტურის წიგნი კიდევ სხვა გიბოძათ, რომ ვერა ადამის მონათესავე
კაცი ვერ შემოგეცილება და არცა ვის ჯელი აქვს. ქკსა ტნია“¹².

ეს საბუთი პუბლიკაციაში დათარიღებულია 1683 წლით (გვ. 97).
ქორონიკული დათარიღება ტნია (361) უდრის (361 + 1312) 1673 წელს.

გიორგი XI ამგვარადვეა მოხსენიებული აგრეთვე 1672 წელსაც.
როსტომ მეფის მიერ 1651 წელს პაპია გოგიბაშვილისადმი მიცემულ
წყალობისა და სითარხნის წიგნის ბოლოს აღნიშნულია: „ჩვენ, თვით
ქელმწიფე, მეფე, პატრონი გიორგი სიგელსა ამას ასრე ვამ-
ტკიცებთ ქკს ტნია“ (=360)¹³.

თუ ამ საბუთებში რაიმე გაუგებრობა არ არის და გიორგი XI
საქართველოში, შინაურობაში მეფედ იწოდებოდა მანამ, ვიდრე სპარ-
სეთის მბრძანებელი მას ქართლის სამეფო ტახტს ოფიციალურად

უბოძებდა, რა გასაკვირია, იაკობ შემოქმედელს, როგორც პოეტსა და ამ სამეფო სახლთან დაახლოებულ პირს, 1676 წლამდე დაწერილ თხზულებაში ამავე ტიტულით მოეხსენებინა იგი, მისთვის ძვირფასი აღამიანი.

დაძმული საკითხის გადასაჭრელად, ვფიქრობთ, საყურადღებოა იოსებ თბილელისა და არჩილ მეფის ის შეფასება, რომელსაც ისინი იაკობ შემოქმედელის მწერლურ მოღვაწეობას აძლევენ.

იოსებ თბილელი ქრისტიანულ მოძღვრებაში მიღებული სიმბოლურ-ალეგორიული შინაარსის გამოცანით ლექსად მიმართავს იაკობს და ამ თეოლოგიურ საკითხზე მისგან ლექსადვე მოითხოვს პასუხს. „ამისი ახსნა თქვენგან მწადს, ვიცი, კაცი ხარ მცნებული“, —წერს იგი¹⁴. აქედან გარკვევით ჩანს, იოსები, გამოჩენილი პოეტი და საეკლესიო მოღვაწე, იაკობის თეოლოგიურ განსწავლულობასა და პოეტურ შესაძლებლობაში ღრმად არის დარწმუნებული. უფრო სავარაუდოა, იოსების ამგვარი შეხედულების საფუძველი იყოს არა იმდენად იაკობთან პირადი ნაცნობობა, შეხვედრები და საუბრები, რამდენადაც მისი მხატვრული შემოქმედება — არჩილის ქება (დღევანდელი „აბდულმესიანი“) და უპირველესად „უსჯულოს“ მოამადისა და ქრისტიანეთ გაბაძება“.

ამის მიხედვით გამოდის: იაკობ შემოქმედელის აღნიშნული ნაწარმოები იოსებ თბილელის სიცოცხლეში უკვე არსებულა. იოსებ თბილელი კი, ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, დაიღუპა 1688 წელს, როდესაც იგი განდგომილი გიორგი არაგვის ერისთავის წინააღმდეგ ბრძოლაში გიორგი XI-ს ახლდა¹⁵.

თარიღის ზედა ზღვრის კიდევ უფრო დაკონკრეტების საშუალებას იძლევა იაკობისადმი მიძღვნილი არჩილის საქებარი სტროფი, რომელიც მის ვრცელ პოეტურ საისტორიო თხზულებაში, „თეიმურაზისა და რუსთველის გაბაძებაში“, არის. აქ ვკითხულობთ:

„აწ სამებელი იაკობ ეახსენო ბრძნად მოუბარი,
ამეამად მას მეცნიერი არსად არა ჰყავს უბარი,
ხუცურის ენით მელექსობს, არის საეროს მგმობარი,
სრულად ამისთვის არ ვაქე, რომ იყო ჩემი მკობარი“. (სტრ. 33)

როგორც ვხედავთ, არჩილი იაკობს პირდაპირ ახასიათებს როგორც „ბრძენსა“ და „მეცნიერ“ პოეტს, რომელიც „ხუცურის ენით მელექსობს“. ამავე დროს გამორიცხავს იაკობის მიერ მისთვის მიძღვნილ ნაწარმოებს თუ ნაწარმოებებს¹⁶.

„უსჯულოს მოამადისა და ქრისტიანეთ გაბაასებისა“ და არჩილი-სადმი მიძღვნილ სახოტბო თხზულებათა გარდა იაკობს რჩება 2—3 თითოსტროფიანი ლექსი, რომლებსაც, გამორიცხულია, ის შეფასება დაემსახურებინა, არჩილი, მეფე-პოეტი, მათ ავტორს რომ აძლევს. ვფიქრობთ, აქ კიდევ უფრო აშკარად ჩანს: როდესაც არჩილი იაკობის საქებას სტროფს წერდა, მას უპირველესად მხედველობაში მისი „უსჯულოს მოამადისა და ქრისტიანეთ გაბაასება“ ჰქონდა.

არჩილის ეს სტროფი მოთავსებულია „თეიმურაზისა და რუსთველის გაბაასების“ დასაწყისში (სტრ. 33). როგორც თვითონ გვაძენობს, მას ამ პოემის წერა დაუწყია 1681 წელს ოსეთში, სოფელ ფაიქომში, და მთელი პირველი ნაწილი, 724 სტროფი, აქ ოთხ თვეში შეუთხზავს. დანარჩენი ნაწილი, 408 სტროფი, ზუთი თვის განმავლობაში ასტრახანს დაუმთავრებია, სადაც იგი 1682 წლის 1 სექტემბერს ჩავიდა¹⁷.

ამის მიხედვით, იაკობის თხზულების შექმნის თარიღი 1681 წელს ვერ გადმოშორდება.

ამრიგად, თუ ვირწმუნებთ, რომ თხზულების სათაურში გიორგი XI-ის მეფედ ხსენება თავდაპირველ ვითარებას ასახავს, ან ეპილოგისეულ „ცხებულთ“ სიტყვაში მისი მეფობა იგულისხმება, ხოლო არჩილს „თეიმურაზისა და რუსთველის გაბაასებაში“ იაკობის დახასიათებისას მისი „უსჯულოს მოამადისა და ქრისტიანეთ გაბაასება“ აქვს მხედველობაში, გამოდის, რომ იაკობ შემოქმედელის ეს ნაწარმოები 1676—1680 წლებშია შეთხზული. მაგრამ, რადგან, ჩვენი აზრით, გიორგის მეფობაზე დაფუძნებული მოსაზრება ნაკლებ მყარია, შეიძლება ეს თარიღი უფრო წინ გადაიწიოს.

შენიშვნები

1. იაკობის ლექსითი ვერსია ახლახან გამოვაქვეყნეთ ჟურნალ „რელიგიაში“ (№ 4—5—6, 1995 წ., გვ. 70—97).

2. Н. Я. М а р р, Из книги царевича Баграта о грузинских переводах духовных сочинений и героической повести „Дареджаниანი“, Известия Императорской Академии Наук, Т. X, №2, Февраль, 1899, გვ. 236.

3. შ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, იაკობ შემოქმედელი-ღუმბაძე, „სახალხო გაზეთი“, 1912, № 573, გვ. 2.

4. კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I. 1980. გვ. 479.

5. მცირე უწყებანი ქართველთა მწერალთათვის (XVI—XIX სს.), გამოსაცე-

მდ მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთო ი. ლოლა-შვილმა, თბ., 1982, გვ. 11—12.

6. ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბ., 1966, გვ. 279; კ. კეკელიძე, ა. ბარამიძე. ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1987, გვ. 301.

7. „აბდულმესიანის“ ძველ ხელნაწერებში, სადაც ავტორად გამოცხადებულია იაკობ შემოქმედელი, ხოლო ქების ობიექტია არჩილი, ვკითხულობთ:

„შემოკრებით, ბრძენო, ათინელთ ძენო,
არჩილს ვაქებდეთ მეფედ ცხებულსა“.

ვიმოწმებთ წიგნიდან: ძველი ქართველი მეხოტბენი, II, იოანე შატელი, აბდულმესიანი, თამარ მეფისა და დავით სოსლანის შესხმა, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთო ი. ლოლაშვილმა, თბ., 1964, გვ. 117, სტროფი 2.1.

8. სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, IV₂, ავტორგრაფული ნუსხების მიხედვით გამოსაცემად მოამზადა ილ. აბულაძემ, თბ., 1966.

9. ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ, აღ. ლონტის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1961.

10. დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი. მეორე გამოცემა, აღდგენილი ოფსეტის წესით, სასტამბოდ მოამზადა და წინასიტყვაობა დაურთო ა. შანიძემ, თბ., 1984.

11. პირთა ანოტირებული ლექსიკონი. XI—XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, I, გამოსაცემად მოამზადეს: დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ, ე. ცაგარეიშვილმა, გ. ჭანდირმა, თბ., 1991, გვ. 254.

12. საქართველოს სიძველენი, II, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1909, გვ. 99.

13. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი № 1450, დავთარი 5, საქმე 37.

14. ბ. დარჩია, იოსებ თბილელისა და იაკობ შემოქმედელის გაბაასება, ჟურ. „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1993, № 1, გვ. 10—15.

15. ქართლის ცხოვრება, IV, ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ., 1973, გვ. 462.

16. ცნობილია იაკობ შემოქმედელის ერთსტროფიანი არჩილის ქება. ამავე დროს, როგორც ზემოთ მიუთითეთ, რამდენიმე, მათ შორის შედარებით ძველ, ხელნაწერში იაკობს მიეწერება დღეს შაეთელის ნაწარმოებად მიღებული და „აბდულმესიანის“ სახელწოდებით მონათლული სახოტბო პოემა, სადაც თამარისა და დავითის ნაცვლად შექმნილია არჩილი.

17. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბ., 1981, გვ. 520—521.

ბურამ თოფურია

ბრუნების მართი თავისებური სისტემის შესახებ არჩიბულ ენაში

არჩიბულ ენაში ერგატივის მრავალი ფორმანტი გამოიყოფა, რომლებიც სხვადასხვა სიხშირით გამოიყენება. ეს ფორმანტებია: მხოლოობითში — -ლი, -ლე, -მუ, -ში, -რა, -რე, -რი, -რო, -ნე, -დე, -თაე, -ა, -ე, -ი; მრავლობითში — -მაა, თააა, -ჩაა, ე. ამ აფიქსების დისტრიბუციის წესები მკაცრად დადგენილი არ არის (ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა). მიუხედავად ცალკეული ცდებისა, არ ხერხდება იმის გარკვევა, თუ რომელი ფორმანტი რა შემთხვევაში იმარება. ზოგადად მიუთითებენ, რომ ეს დამოკიდებულია სიტყვის კლასზე და მის სტრუქტურაზე — რა ფონოლოგიური შედგენილობისაა სიტყვა, რამდენმარცვლიანია იგი, ფუძე ხმოვანზე ბოლოვდება თუ თანხმოვანზე და სხვ. (ღირი 1908, 6—16; კახაძე 1962, 343—351; 1968, 246—252; ხაიდაყვი 1965, 154—155; მიქაილოვი 1967, 44—53; კიბრიცი 1973, 403—407; 1977, 8—46; კახაძე 1979, 112—117, 158—180; ალექსეევი 1979, 82—95 და სხვ. შრომები). მორფემათა ეს სიმრავლე ერგატივში და მათი გამოყენების წესების არაკანონზომიერი, არასისტემური ხასიათი საერთოდ ნიშანდობლივია დალესტურ ენათა უმრავლესობისათვის და ამ მხრივ გამონაკლისს არც არჩიბული ენა წარმოადგენს.

და მაინც, არჩიბულში ყურადღებას იქცევს ერგატივის -ში და -მუ სუფიქსები, რომლებიც გარკვეული თავისებურებებით გამოირჩევიან ამ ენის ბრუნების მრავალფეროვან მორფოლოგიურ ინვენტარში.

თავისებურება I: ეს სუფიქსები ერგატივში განსხვავებულია იმის მიხედვით, თუ რომელი კლასისაა საბრუნებელი სახელი: -მუ სუფიქსი მოუღის, როგორც წესი, I კლასის (მამაკაცის კლასის) საზოგადო არსებით სახელებს, მაგრამ იგი შეიძლება ჰქონდეს II კლასის (ქალის კლასის) სახელებსაც და აგრეთვე ორივე კლასის საკუთარ

სახელებს¹. სუფიქსი -ში კი დაერთვის II, III და IV კლასის სახელების ერგატის. ამრიგად, -მუ დაბოლოება მხოლოდ I და II კლასის სახელებთან გვხვდება და არასოდეს—III და IV კლასის სახელებთან, ხოლო -ში სუფიქსი -მუ-სთან ერთად საერთოა II კლასის სახელებსათვის. აღსანიშნავია ისიც, რომ ერგატის სხვა, ზემოთ ჩამოთვლილი ყველა ფორმანტი მხოლოდ III და IV კლასის (არააღმინის კლასის) სახელებთანაა დაკავშირებული. ერგატის საკუთარი ნიშანი არ უჩანს II კლასის სახელებს. -ში, რომელიც საერთოა III, IV და II კლასის სახელებსათვის, თავდაპირველად, როგორც ამას ო. კახაძე ფიქრობს, ერგატის ნიშნად მხოლოდ ნიეთის (არააღმინის) კლასის—დღევანდელი III და IV კლასის—სიტყვებთან უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. II კლასის სახელები მას, როგორც ერგატის ნიშანს, უფრო გვიან უნდა დასესხებოდნენ (კახაძე 1979, 115—116). ეს თვალსაზრისი ემყარება გრამატიკული კლას-კატეგორიის ისტორიისა და განვითარების იმ ზოგად სურათს, რომელსაც არნ. ჩიქობავა ვარაუდობდა—სახელდობრ, II კლასის (ქალის კლასის) მეორეულ ხასიათს (ჩიქობავა 1942, 373—378², შდრ. თოფურია 1994, 528—530). რასაკვირველია, დღევანდელი არჩიბული ენის ბრუნება სრულებით არ ასახავს გრამატიკული კლასის სისტემის თავდაპირველ ვითარებას. აქ უკვე გარკვეული ძვრებია მომხდარი, მაგრამ, ასეა თუ ისე, დღესაც ხერხდება თვალი გავადევნოთ ერგატის აფიქსთა კლასების მიხედვით განაწილების სურათს.

თავისებურება II. ერგატის ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი ფორმანტი ბრუნების პროცესში, როგორც წესი, გადაჰყვება ხოლმე საბრუნებელი სახელის ფუძეს სხვა ბრუნებშიც, რაც ქმნის დალესტნურ ენებში ფრიად გავრცელებულ მოდელს ბრუნებისას—ერგატის ფორმაზე დამყარებულ ორფუძიანობას (თოფურია 1987, 67—76; 1987ა, 66—78). ასეთია ბრუნების პარადიგმის აგების ზოგადი წესი არჩიბულშიც, მაგრამ არის გამოწკნისებრიც. ამ მხრივ თავისებურებას ისწორედ ეს ორი სუფიქსი ქმნის, უფრო ზუსტად, -მუ, რომელიც, -ში-სგან განსხვავებით, ხან გადაჰყვება სხვა ბრუნებში, ხან—არა. -მუ არ გადაჰყვება ფუძეს კლასის ნიშნის არმქონე I და II კლასის სა-

1 აღწერით ნაწილში აქაც და ქვემოთ ვემყარებით ძირითადად ო. კახაძის დასახელებულ ნაშრომებს.

2 ამ თვალსაზრისის იცავდა იგი ბოლომდე (ჩიქობავა 1978, 17—20; 1979, 109—112 და მისი სხვა შრომები).

ზოგადო სახელებთან, აგრეთვე ხმოვანზე და მ-ზე დაბოლოებულ საკუთარ სახელებთან (მაშინ საქმე გვექნება ერთფუძიანობასთან ბრუნებაში). -მუ შეიძლება გადაჰყვეს ფუძეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ I კლასის სახელს კლას-ნიშანი ან კლასნიშნის სუფიქსი აქვს. ჩვეულებრივ ასეთი სიტყვები ზედსართავებს, ჩვენებით ნაცვალსახელებს, რიცხვით სახელებსა და სხვა ამ რიგის სახელებს წარმოადგენენ. არის რამდენიმე არსებითი სახელი, რომელთაც სახელობითში ისეთი ელემენტი აქვთ, რომელიც ერგატივსა და სხვა ბრუნვებში აღარ შეორდება. ხოლო ერგატივისეული -მუ ბოლომდე გასდევს პარადიგმას: -მისუფიქსი კი ყოველთვის გადაჰყვება II, III და IV კლასის ისეთ სახელებს, რომლებიც მარკირებული არიან გრამატიკული კლასის ნიშნებით. იშვიათად შეიძლება იგი ერგატივის ნიშნად უკლასნიშნო სახელებთანაც შეგვხვდეს (კახაძე 1979, 177)³. რამდენიმე მაგალითი:

სახ. ნუს-თოუ „სიძე“ ნუს-თოურ „რძალი“ ტითაუბ „პატარა“
(I კლ.) (II კლ.) (III კლ.)

ერგ. ნუს-მუ	ნუს-მი	ტითა-უმ-მი
ნათ. ნუს-მუნ	ნუს-მი-ნ	ტითა-უმ-მი-ნ
მიც. ნუს-მუნს	ნუს-მი-ს	ტითა-უმ-მი-ს

სახ. დიჲა „ღამა“ (I კლ.) ხ³ ელ „წვიმა“ (IV კლ.) მათ „ეს“ (IV კლ.)

ერგ. დიჲა-მუ	ხ ³ ელ-მი	მათ-მი
ნათ. დიჲა-ნ	ხ ³ ელ-მი-ნ	მათ-მი-ნ
მიც. დიჲა-ს	ხ ³ ელ-მი-ს	მათ-მი-ს

ზოგადი შთაბეჭდილება ისეთია, რომ ეს ორი ფორმანტი თითქოს ძირითადად მაინც უფრო ატრიბუტული სახელებისთვისაა დამახასიათებელი—ზედსართავებისათვის, ჩვენებითი ნაცვალსახელების, რიცხვითი სახელების, მიმღეობისა და ატრიბუტული წარმოშობის სუბსტანტივებისათვის. მაგრამ ამჟამად ჩვენ სხვა საკითხზე გვინდა შევჩერდეთ, სახელდობრ, ამ ფორმანტთა სტრუქტურაზე.

უპირველესად ყოვლისა ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ერგატივთან გრამატიკული კლასის დიფერენცირება ამ ორ სუფიქსთან მხოლოდ ხმოვნებს ეკისრება — უ : მ (-მუ : -მი). ასეთი მოვლენა საერთოდ უცხო არ არის დაღესტნური ენებისათვის (და არა მარტო ბრუნების დროს), მაგრამ ამგვარ შემთხვევებში ჩვეულებრივ ვარაუდობენ, რომ დაკარგულია თანხმოვნური კომპონენტი—გრამატიკული კლა-

³ იქვე იხ. სხვა საილუსტრაციო მასალა: 158—159, 171—177.

სის სემანტიკის მატარებელი ძირითადი ელემენტი. ამდენად, დაღესტნურ ენათა ბრუნების მორფოლოგიური ინვენტარის, კერძოდ, ერგატივის ფორმანტების ზოგადი სტრუქტურულ-სემანტიკური ანალიზის საფუძველზე (თოფურია 1989, 130—139) შესაძლებელი ხდება ეს სუფიქსები დავშალოთ შემდეგი რეკონსტრუქციით: $-მუ < * -მ-უშ$ და $-მი < * -მ-იჲ$. გამოყოფილი $-მ-$ იგივე ელემენტი უნდა იყოს, რაც სახელთა მრავლობითი რიცხვის ერგატივის ერთ-ერთ სუფიქსში გვაქვს იმავე არჩიბულში ($-მ-აჲ$). ამავე რივისა ჩანს $-ჩ-$ და $-თა$ - ელემენტებ-ც. რომლებიც ასევე მრავლობითი რიცხვის ერგატივის დაბოლოებებშია გამოყენებული: $-ჩ-აჲ$, $-თა-აჲ$. ეს უკანასკნელი შეიძლება მხოლოდობით რიცხვშიც შეგვხვდეს (ამასთანავე შდრ. მას ერგატივის ერთ-ერთი ნიშანი $-თაჲ$). ამგვარი სეგმენტაციის უფლებას იძლევა ამ ფორმანტთა ურთიერთშეპირისპირება და ერგატივის $-ა$ სუფიქსის, როგორც დამოუკიდებელი, ისე ამ რთულ ფორმანტთა მეორე შემადგენელ ნაწილად გამოიყენება: $-მ-აჲ$ (შდრ. $*-მ-იჲ$, $*-მ-უშ$), $-თა-აჲ$, $-ჩ-აჲ$. გამოცალკევებული $-მ-$, $-თა-$ და $-ჩ-$ ელემენტები ისტორიულად ირიბი (პალეოერგატიული) ფუძის მაწარმოებლები უნდა ყოფილიყო⁵, ხოლო $-აჲ/*-იჲ$, $*-უშ$ —გრამატიკული კლასის ნიშნები—ერგატივში შემდგომ გამოყენებული. ამ ორი სხვადასხვა ქრონოლოგიური დონის აფიქსთა შერწყმითაა მიღებული ერგატივის დღეს მოქმედი ეს ფორმანტები არჩიბულში. ამგვარად, $-მ-აჲ$, $-თა-აჲ$, $-ჩ-აჲ$. ამავე აგებულებისაა აგრეთვე $*-მ-იჲ$ და $*-მ-უშ$ სუფიქსები. ამ სახის

4 თ. კახაძის ვარაუდით, $-ჩაჲ$, $-თაჲ$ და $-შაჲ$ სუფიქსებში, ერთის მხრივ, გამოიყოფა ერგატივის პირველადი $-ა$ ნიშანი, მეორეს მხრივ კი, $ჩა-$, $თა-$, $შა-$, რომლებიც წარმოშობით ნაცვალსახელური ძირები უნდა იყოს. $-ა$, როგორც ერგატივის დამოუკიდებელი ნიშანი, უკუქცევით ნაცვალსახელთა მრავლობით რიცხვში ან ნაცვალსახელური წარმოშობის ფორმანტებში დასტურდება (კახაძე 1968, 252; 1979, 112—113, 150). შდრ. ფორმანტთა სეგმენტაცია.

5 ეს სრულებით არ გამოირიცხავს მათ ნაცვალსახელურ წარმოშობას. ასეა, მაგალითად, ხუნძურ ენაში, სადაც ერგატივის ზოგ ნიშანს მართლაც ნაცვალსახელური გენეზისი აქვს: ვაცჲ, ძმა—ერგ. ვაცჲ, ახჲ აჲ აჲ, და—ერგ. აჲ აჲ—აჲ; შდრ. ნაცვალსახელები: აჲ „ეს“ (I კლ.)—ერგ. ახჲ; აჲ (II კლ.)/აჲ (III კლ.)—ერგ. ალ'ა (ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962. 215—216). ისიც შესაძლებელია, რომ ნაცვალსახელური წარმოშობისა იყოს მხოლოდ $-ჩ-$, ხოლო $-თა-$ (<ღ) და $-მ-$ (<ბ) ისტორიულად გრამატიკული კლასის ექსპონენტები ყოფილიყვნენ. კლასოვანი და ნაცვალსახელური ელემენტების ერთ სინქრონიულ დონეზე გამოყენება დაღესტნურ ენებში საესებო დასაშვებია—ამის მაგალითები არის, ვთქვათ, იმავე ხუნძურში: ერგატივის $-ახჲ$ და $-ალ'ა$ სუფიქსებს შდრ. ერგატივისავე ნიშანი $-ღ$.

რთული შედგენილობის ბრუნვისეული (ერგატივისეული) მორფემები მთელ სისტემას ქმნიან დაღესტნურ ენობრივ სინამდვილეში. -მ- და -ჩ- (აგრეთვე -თა-) ელემენტები პარალელს პოულობენ ახლო მონათესავე ლეზგიურ ენებში.

ლიტერატურა

ალექსევი 1979—М. Е. Алексеев, Функции эргативного падежа в арчинском языке.—Сб. „Именное склонение в дагестанских языках“, Махачкала.

ღირი 1908—А. Дирр, Арчинский язык. Тифлис.

თოფურია 1987—გ. თოფურია, ორფუძიანი ბრუნების სისტემათა სახეობებისათვის დაღესტნურ ენებში.—კრებ. „ა. შანიძე—100“, თბ.

თოფურია 1987ა—Г. В. Топуриа, Вопросы морфологии склонения в дагестанских языках.—„Вопросы языкознания“. № 1.

თოფურია 1989—Г. В. Топуриа, Структурно-семантический анализ падежных формантов в дагестанских языках.—Ежегодник иб.-кавк. языкозн.. XVI.

თოფურია 1994—G. Topuria, Zur Geschichte der grammatischen Klassen in den ostkaukasischen Sprachen — „Indogermanica et Caucasia“ (Festschrift für K. H. Schmidt zum 65. Geburtstag). Berlin/New York.

კახაძე 1002—ო. კახაძე, ერგატივის ნიშნების გამოყოფისათვის არჩიზულში.—იბერ.-კავკ. ენათმ., XIII, თბ.

კახაძე 1008—ო. კახაძე, კვლავ ერგატივის ნიშნების შესახებ არჩიზულში.—იბერ.-კავკ. ენათმ., XVI, თბ.

კახაძე 1070 —ო. კახაძე, არჩიზული ენა და მისი ადგილი დაღესტნის მონათესავე ენათა შორის. თბ.

კიბრიკი 1973—А. Е. Кибрик, Избранные главы арчинской грамматики в задачах.—Сб. „Проблемы структурной лингвистики. 1972“. М.

კიბრიკი 1977—А. Е. Кибрик, Опыт структурного описания арчинского языка. II. Таксономическая грамматика. М.

მიქაილოვი 1967—К. Ш. Миканлов, Арчинский язык. Махачкала.

ჩიქობავა 1942—არნ. ჩიქობავა, მეორე გრამატიკული კლასის („მდღერობითი სქესის“) გენეზისისათვის მთის კავკასიურ ენებში.—საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. III, № 4.

ჩიქობავა 1978—А. С. Чикобава, Грамматические классы в иберийско-кавказских языках: общие вопросы системы и истории. — Ежегодник иб.-кавк. языкозн., V.

ჩიქობავა 1070—არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი. თბ.

ჩიქობავა, ცერცვაძე 1002—არნ. ჩიქობავა, ილ. ცერცვაძე, ხუნძური ენა. თბ.

ხაიდაკოვი 1965—С. М. Хайдаков, Падежная система арчинского языка.—Изв. АН СССР, серия лит-ры и языка, т. XXIV, вып. 2.

„ვა, სოფელო...“

დიდიხნის წინათ, მას შემდეგ მთელი ეპოქაა. გასული, უურნალ „კრიტიკაში“ (1988, № 3) დაიბეჭდა ბ-ნ ვახტანგ კუპრავეას წერილი „გვაქვს თუ არა ღირსეულად თარგმნილი „ვეფხისტყაოსანი“?“. დამაფიქრებელია ავტორის სიტყვები: „იმისათვის, რომ ევროპამ ან მთელმა მსოფლიომ იწამოს რუსთველის სიდიადე...“. ავტორის ფიქრით (და ეს მართლაც ასეა), რუსთველის საყოველთაო აღიარებისათვის აუცილებელია მისი პოემის კონგენიალური თარგმანები ძირითად ევროპულ ენებზე—დღესდღეობით კი ასეთი რამ არ მოიპოვება. წერილში ის აზრიც არის გატარებული, რომ პოემის კონგენიალურად მთარგმნელს უნდა ჰქონდეს „კარგი ცოდნა ქართული ენისა“.

თუკი რუსთველის გენიის საყოველთაო აღიარება ამ ნაკლებად სააღბათო „შემთხვევით აუცილებლობაზე“ დამოკიდებული, ცუდად ყოფილა პოემის საქმე: საეჭვოა, ოდესმე მოხდეს მისი აღიარება. თუმცა უნდა გვექონდეს კი დასახული მიზნად, დავაჭეროთ მსოფლიო (მსოფლიო! კაცობრიობა!) „ვეფხისტყაოსნის“ გენიალობაში, ვაწამებინოთ მას რუსთველის სიდიადე? ზიდიადე პოემისა, რომელიც ჩვენი, ჩვენი საქართველისთვის შეიქმნა? რუსთველის პოემა ისედაც უწამებელ-უღიარებლადაც, საკაცობრიო მოვლენაა, არა მხოლოდ ეროვნული, კერძოდ, ქართული. მისი ავტორი საკაცობრიო სულეთიდან მოვლენილი გენიაა, თავისუფალი სული, რომელიც შეიძლება სხვაგანაც წარგზავნილიყო, მაგრამ მან ქართველთა ქვეყანა აირჩია. საქართველო მისი წილხვედრილია. მას უნდა აღესრულებინა ვალი და სამსახური იმ ქვეყანაში, სადაც ეს ყველაზე უფრო სჭირდებოდათ. აქ ისმის ერთი კითხვა, რომელზეც პასუხის გაცემა ადვილი არ იქნება: რაც რუსთველმა თავისი პოემით გამოხატა—უკვე არსებული, ქართველი ადამიანისთვის თანდაყოლილი რამ გამოხატა, თუ ის ჯერარსული რამ გამოთქვა, რომლის თანახმად უნდა წარმართავდეს ხალხი

თავის ცხოვრებას? და მაინც პოემის სიბრძნე უნდა ჩაფხველიყო ამ ქვეყანაში, სადაც მისი ავტორი ხორციელად იშვა, ის უნდა ყოფილიყო ხე ცხოვრებისა და არა მხოლოდ კულტურულ-ისტორიული ძეგლი ან „პასპორტი“ მსოფლიოს წინაშე კულტურული ვინაობის საჩვენებლად.

პოემა აყალიბებს, ძერწავს ერის სულს, რომელიც ვლინდება ყოფაში, ისტორიაში და თუნდაც კვლავ მხატვრულ შემოქმედებაში. ეს ხდება, თუმცა ერს, შესაძლოა, მაინც ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდეს მასზე, ვერ სწვდებოდეს მის სიბრძნეს. ცალკეულმა ადამიანებმა—სწავლულმა თუ მოყვარულმა, შეიძლება, მიაღწიოს მწვერვალს პოემის შეცნობაში, ამოხსნას მისი საიდუმლო, მაგრამ იქ, სადაც პოემა უნდა ასრულებდეს თავის საქმეს, კვლავ ბნელი ადგილია და ეს ტრაგიკული ვითარებაა. უმრავლესობის შეგნებაში „ვეფხისტყაოსანი“ მხოლოდ ფრაგმენტულად თუ არსებობს. ეს ფრაგმენტულობა მეცნიერების სფეროშიც თვალსაჩინოა: პოემა ლამის გადაიქცეს არქეოლოგიურ ძეგლად, რომლის ბუნებრივი ადგილი მუზეუმშია, ან რაღაც მასალად, რომელსაც გამუდმებით ვსწავლობთ მრავალი კუთხით და ვეძებთ მასში არარსებულ იდეებს თუ ფილოსოფიურ კონცეფციებს. მხოლოდ გარედან ვუტრიალებთ მას, როგორც იმ კოშკს ამირანისა, კარი რომ არ უჩანს.

თუ დღეს პოემა მეცნიერების კერძი და საზრდოა, ძველად, როცა ჩვენი ცხოვრება მამაპაპურ არხში მიედინებოდა, ის ყოფიერების საზრდო იყო, ნამდვილი პური არსობისა, რომელიც კვებავდა ადამიანის სულსა და გულს, ცნობასა და გონებას საზოგადოების ყოველ ფენაში—მეფიდან მოყოლებული მიწისმუშაკით დამთავრებული. განა ზუპირი „ვეფხისტყაოსანი“ ამ პურის ნამცეცები არ არის? ეს ნამცეცები მხოლოდ ნაშთია ან ნიშანი იმ შემოქმედებისა, რასაც ერის ცნობიერება განიცდიდა საუკუნეებში. ზეგავლენა, ცხადია, უფრო ძლიერი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ამას ეს ნამუსრვენი მოწმობენ. მაგრამ მათში ვხედავთ ჩვენ პურს არსობისა. ჰემმარიტი სულიერი კულტურა საიდუმლოდ ღვივის მღუმარებაში, გამოთქმული სიტყვა მხოლოდ წვის შედეგია და, თუ გავყვებით ამ მეტაფორას, რომელსაც იქნებ ონტოლოგიური საფუძველიც ჰქონდეს, ხალხურ „ტარიელიანს“ შევადარებდით იმ ნაცარს, რომელიც ხალხის სულში „ვეფხისტყაოსნის“ წვის შედეგად დარჩა.

გამიგია, ყოველი ისლანდიელი ვალდებულია თვლის თავს წელიწადში ერთხელ მაინც თავიდან ბოლომდე გადაიკითხოს „ნიალის

სავა“. ის, როგორც ჰეშმარიტი ისლანდიელი, წლითი წლად ეზიარება „ნილის“ წარუვალ სიბრძნეს. ის მთელი წელიწადი იკვებება, ცხოვრობს, ცოცხლობს ამ სიბრძნით. იდეალური ძნელი მისაღწევია, მაგრამ ოდესმე თუ ცდილა ჩვენი თანამედროვეობა გადმოენერგა თავის ყოველდღიურობაში რუსთველური სიბრძნე? როცა ჩვენ თავად გადმოვთარგმნით ჩვენივე ცხოვრებისთვის „ეფხისტყაოსანს“, იქნებ მაშინ მოვთხოვოთ უცხოტომელს მისი კონგენიალური თარგმანა და აღარება.

მაგრამ პოემის კონგენიალური თარგმანი მაინც არსებობს და ეს ჭრჭერობით ერთადერთი გამონაკლისია. მისი ავტორია ყველასთვის ცნობილი ბორის გაპონოვი, აწ განსვენებული თავისი ისტორიული სამშობლოს მიწაში, ებრაელი, რომელმაც შეუძლებელი შეძლო თარგმანის ხელოვნებაში. ამ ორი ათეული წლის წინათ დაიბეჭდა გამოჩნაურება ამ თარგმანზე („მაცნე“, ენისა და ლიტ. სერია, 1, 1975), სადაც სანიმუშოდ იყო განხილული რამდენიმე შაირი, რომლებშიც ავტორი შეეცადა მკითხველისთვის ეჩვენებინა არა მხოლოდ კონგენიალობის ფაქტი, არამედ მთარგმნელის არაჩვეულებრივი ერთგულება დედნისადმი და სიყვარული ქართული ენისა, რაც ცხადად ჩანს თუ შეფარულია ებრაული თარგმანის ყოველ სტროფსა და სტრიქონში.

ვ. კუპრავასეულმა კრიტიკამ პოემის 802-ე შაირის რუსული თარგმანებისა, რომელთა უმწეობა ავტორმა სრული ობიექტურობით აჩვენა, დაბადა განზრახვა განხილულიყო ამ შაირის ებრაული, ბორის გაპონოვისეული თარგმანი.

იმ სტატიის წერის დროს არჩევანი ავტორზე იყო, თუ რომელი შაირები დადებოდა საფუძვლად ებრაული თარგმანის ავ-კარგის ჩვენებას: ცხადია, შერჩეული იქნა საუკეთესო ნიმუშები თარგმანისა. ამჯერად კი არჩევანი ავტორს არ ეკუთვნის. ბ-ნმა ვ. კუპრავამ თავის სტატიაში საანალიზოდ 802-ე შაირი შეარჩია, როგორც სასინჯი ქვა თარგმანის ღირსების შესამოწმებლად და ჩვენც განვიხილოთ ამ შაირის ებრაული თარგმანი. აი, ეს შაირიც:

თუ საწუთრომან დამამხოს, ყოველთა დამამხობელმან,
ღარიბი მოკვდედ ღარიბად, ვერ დამიტიროს მშობელმან,
ვეღარ შემსუღრონ დაზრდილთა და ვერცა მისანდობელმან, —
მუნ შემიწყალოს თქვენმანე გულმან მოწყალე-მშობელმან.

და მისი ფონეტიკური სახე ებრაულ თარგმანში:

მე პა-ხელედ პა-მანნაყ ეთ პა-ქრლ პაქე მაქენი,
ვე ამუთ ყალ ემ პა-დერეხ ვე კარე ლო დევაქენი,
ლრ იქროხ გავრ ბე-ხესედ აზქარა ლო დევაქენი,
აზ ათა, პა-რანე ლი-სლრახ მი-ქოლ ფეშაყ თენაქენი.

შევიდეთ შიარის იდეურ-მხატვრულ სამყაროში. დავიწყოთ სიტყვიტ საწუთრო. უეჭველია ამ სიტყვის წმინდა ქართული წარმომავლობა და მისი ქრისტიანული შინაარსი. ვერც мир და ვერც рок ვერ გამოხატავს იმ რეალობას, რაზეც საწუთრო (საწუთო) მიანიშნებს ვეფხისტყაოსნის მკითხველს. ებრაულ თარგმანში მოიპოვება „ქართველიზმი“ ებრაიზმის სამოსელში—ხელედ ბენ-რევაყ, რაც ნიშნავს „სოფელი, ძე წუთისა“. მაგრამ თავად ებრაული ხელედ თავისი სემანტიკით უკვე გულისხმობს წარმავლობას, ადამიანთა სამყოფელის რღვევადობის ასპექტს. ის ატარებს ნგრევის, ხრწნილების, უანგვის (უანგვა—დროუამის მოქმედების შედეგი) ნიშანს. ამ სიტყვიტ ხელედ აღნიშნულია კაცთა მოდგმის დროებითი, წარმავალი სამყოფელი, ზადგური ამოუებისა და უხანოებისა, რაც სავსებით ეთანხმება პოემისეულ კონცეფციას სოფლისას, რომელიც ქართულმა ენამ წუთის-სოფლად გაიაზრა (თუმცა „წუთისოფელი“ პოემაში არ იპოვება). საწუთრო-ხელედ ბიბლიური კატეგორიაა, ის ძლიერი ქრისტიანული შინაარსით არის დატვირთული (იხ. ახალი აღთქმისეული „სოფელი“, ბერძნ. კოსმოს). ეს ის რეალობაა, რომელიც უნდა დაიძლიოს. ქრისტიანობის წიაღში პირველად გაცნობიერდა—ქრისტემ მოიტანა ეს ამბავი, რომ სოფელი სატანის ხელშია, რომ მას განაგებს „მთავარი ამის სოფლისაჲ“, რომ მისი დათესილია ბოროტების თესლი. „ხოლო მტერი იგი, რომელმან დათესა იგი, ეშმაკი არს“ (მ. 13,39). პირველი ქრისტიანენი განიცდიდნენ ამ სოფელში ხრწნილების სუნს. სახარებებში კატეგორიულად აღინიშნა დაცემულობა და შერყვნა ბერძნულ კოსმოსად („მშვენება“, „წესრიგი“) წოდებული სინამდვილისა, რომელიც სრულყოფილებით შექმნა ღმერთმა და, როცა შექმნა, თქვა „კარგია“. თუ ელინურ მითოსში და ფილოსოფიაში კოსმოსი უპირისპირდება ქაოსს, ქრისტიანთა განცდაში კოსმოსს დაუპირისპირდა ღვთის სასუფეველი, რომელმაც უნდა განმსჭვალოს ეს სოფელი, როგორც საფუარმა ცომი. რუსთველის მსოფლგანცდაში სოფელი-საწუთრო კაცთა მოდგმის მტრის ნიშანს ატარებს, იმის დაღს, ვინც სიცრუით დასცა ადამი: „ვა, საწუთროო, სიცრუეით თავი სატანას ადარე“, აღმოხდება პოეტს. საწუთრო არა მხოლოდ წარმავალი და უხანოა, არამედ ცრუც არის, სიცრუეე მისი არსებითი ნიშანია. ამ

სიკრუეში დაქარგულია ჭეშმარიტება, როგორც სასძლო, და ადამიანის ვალია ძებნოს იგი, დაიბრუნოს და მკერდზე მიიჩქვას. სოფლის ძლევა, მოწოდებად რომ გაისმის პოემაში, სოფლის გამართლებაც არის, მისი დაბრუნება პირველქმნილი სრულყოფილებისკენ და ეს, უპირველეს ყოვლისა, ადამიანის ვალია, რადგან „ყოველი დაბადებული ჩვენ თანა თანა-კენესის და თანა-ელმის მოაქამდე“ (რომ. 8,22). პოემის გმირებიც მოწოდებულნი არიან სოფლის ძლევად, როგორც ქრისტე ამხნევეებს მათ: „სოფელსა ამას ჭირი გაქვს, არამედ ნუ გეშინინ, რამეთუ მე მიძლევიეს სოფელსა“ (ი. 19,33).

არსებობა ებრაულ ენაში საწუთროს ზუსტი შესატყვისისა ხელედ, რასაც კიდევ უფრო აძლიერებს ქართველობაში სემიტურ შესამოსელში (ნეოლოგიზმი) ბენ რეგაუ „ძე წუთისა“, კონგენიალურს ზღის 802-ე შაირის პირველი სტრიქონის თარგმანს, რომლის უკუთარგმანი ქართულ ენაზე ამგვარ სახეს იღებს: „თუ საწუთრომ (ხელედ), ყოვლის დამამზობელმა, განადგურებით გამანადგუროს“ (აქ გამოყენებულია ებრაულისთვის ჩვეული საქცევი ე. წ. პარონომაზია, რაც ასევე ჩვეულებრივია რუსთველის პოეტიკისათვის).

მეორე სტრიქონში „ლარიბი მოკვდე ლარიბად...“ ებრაული თარგმანი არ გადმოსცემს „ლარიბობის“ იდეას, მაგრამ სანაცვლოდ არანაკლები სიძლიერის ეგზისტენციალური კატეგორია შემოაქვს: „და მოკვდე გზაჯვარედინზე...“ გზაჯვარედინი ანუ გზათა გასაყარი—**ემ ჰა-დერეხ** „ღედა გზისა“, ანუ ის ადგილი, სადაც იბადება ახალი გზა. გზაჯვარედინი გზის დასასრულიც არის, მაგრამ ის გზის ღედაც არის, რაკი მისგან იწყება სხვა გზა.

გზა დინამიურია, მუდმივი ძრაობაა, არა მხოლოდ ზოლი სივრცისა, არა მხოლოდ სადინარი დროუამისა, არამედ თავად დროუამი, როგორც თვისება საწუთროსი. ებრაული ხელედ, როგორც ადამიანის ცხოვრების განმავლობა, ძირითადად დროუამული განზომილებისაა. მას ზრავს დროუამი, როგორც ნაკადი დედამიწის ზურგს. გზა გულოსხმობს ხეტალს, როგორც კერძო ასპარეზს, და ზოგადად წუთისოფლის სარბიელსაც დაბადებიდან სიკვდილამდე. გზაჯვარედინი კი შეყოვნება დროუამისა, წერტილია, საიდანაც აირჩევა კვლავ გზა. აქ დგას ზღაპრის გმირი, აქედან იწყება არჩევანი იღუმალში გასვლა. „და მოკვდე გზაჯვარედინზე და ვერ დამიტიროს მშობლიურმა ადამიანმა“, ამბობს ებრაულად აეთანდილი. ის დაუშვებს შესაძლებლობას ყველაზე საშინელი, უსასოო აღსასრულისას, რომელიც საწუთროს უხანობით იქნება გამოწვეული. გმირი მიაღმა გზაჯვარედინს,

რათა აირჩიოს გზა, მაგრამ ის კვდება გზის დასაბამთანვე და არავინ არის დამტირებელი. იმ ხალხისთვის, რომლის თავგადასავალში ყოფილა გზა (დერეხ) და საბედისწერო გზაჯვარედინები, როცა წყდება მისი ბედილბალი, ავთანდილის ეს სიტყვები, წარმოთქმული იმ ძველ ენაზე, რომელსაც ჭერაც ატყვია უდაბნოს გზის მცხუვარება, განსაკუთრებული ტრაგიზმით არის დამძიმებული.

მესამე სტრიქონი ასე ითარგმნება: „ვერ შესუდროს ჩემი ცხელარი თანაგრძნობით და მოსახსენებელი ლოცვით შენდობა ვერ მითხრას“. აქ თარგმანი დედანზე მეტს (არა ზედმეტს) ამბობს, როცა „შენდობაზე“ ლაპარაკობს, რაც აუცილებელი მომენტია მიცვალებულის გაპატიოსნების რიტუალში. „შენდობა ვერ მითხრას“—ამ სიტყვებით ხორციელდება ბუნებრივი გადასვლა უკანასკნელ სტრიქონზე, სადაც ჩნდება იმედის სხივი:

მაშინ შენ. მრავალმიტევებლო, მიღწინე ყველა ცოდვისგან.

ებრაულ თარგმანში ავთანდილი მიმართავს მეფეს, მომიტევე ცოდვებიო. რამდენად მართებულია ეს თხოვნა ანუ რამდენად უფლებამოსილია როსტევანი, რომ ცოდვები მიუტევოს ვისმე, თუნდაც თავის გაზრდილს? დედანში ავთანდილი სთხოვს მეფეს: „მუნ შემეწყალოს თქვენმანვე გულმან...“ ცხადია, სხვაა შეწყალება და სხვაა ცოდვათა მიტევება, რასაც აღამიანები, და მათ შორის, პოემის ავტორიც და მისი გამირებიც მხოლოდ და მხოლოდ ღმერთს შესთხოვენ („ვის ჭელეწიფების მიტევებად ცოდვათა, გარნა მხოლოსა ღმერთსა?“ (მრ. 2,7).

მართალია, უშუალოდ არასოდეს მიმართვენ პოემის ხელმწიფეს ცოდვათა მიტევების თხოვნით, მაგრამ ისიც ცხადია, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ხელმწიფე ღვთაების ღირსებაშია ამალღებული, რაც კიდევ უფრო იკვეთება ებრაულ თარგმანში. საკითხი ასე უნდა დაიყვას: უფლებამოსილი იყო თუ არა მთარგმნელი, როცა ავთანდილის ბაგეებში ამ სიტყვებს სდებდა? უთუოდ იყო უფლებამოსილი—ეს გამართლებულია თავად ქართული ტექსტით და მისი ებრაული შესატყვისით, რომელიც ბიბლიური ღვთაებრივი ატრიბუტებით არის შეძერწილი. გავიხსენოთ, რას ამბობს ავთანდილი არაბთა მეფეზე:

პატრონი ჩემი გამზრდელი, ღმრთისაგან დიდად ცხოველი,
მშობლური, ტბილი, მოწყალე, ცა—წყალობისა მთოველი...

როსტევანი არის ცა (ანუ ღმერთი) არაბეთისა, რომელიც ყველას

თანაბრად მოაფენს წყალობას. განა ეს არ არის ღვთაებრიობის ნიშანი? ხოლო ეს ნიშანი ებრაულ თარგმანში თავისი ბიბლიური პირველსახით ბრწყინავს. როსტევეანი აქ გაცისკროვნებულა ღვთიური შარავანდით:

უფალი ჩემი, რომელმაც სიცოცხლე მომანიჭა, როგორც ღმერთმა და მისით ვსუნთქავ,
მოწყალე, როგორც მამა სიამეთა, რომლის მადლის ცვარით ვაბნაკურები.

როგორც ვხედავთ, როსტევეანი არა მხოლოდ გამზრდელია ავთანდილისა, არამედ მისი მაცოცხლებელიც არის, მისთვის სიცოცხლის მიმნიჭებელიც, როგორც ბიბლიური ღმერთი, რომელზეც ნათქვამია იობის წიგნში: „ღვთის სულმა შექმენა მე და უფლის სუნთქვა მაცოცხლებს მე“ (33,4). ამავე დროს, „მოწყალე“—რახუმ მხოლოდ და მხოლოდ ღვთის ეპითეტია, „წყალობა“ მხოლოდ ღვთისგან შეიძლება მოდიოდეს.

აქ ავთანდილი გვეუბნება, თუ რა არის მისთვის როსტევეანი. როსტევეანის მამობისგან, რაც ღვთიური ნიშანია, გამომდინარეობს კურთხევის მადლიც, ზეციური ცვარში განიეთებული. ცვარი იყო სახე ზეციური ნუგეშისა უდაბნოში შექმნილი ხალხისთვის. თუ ჩინურ-იაპონურ პოეზიაში ცვარი წუთისოფლის წარმავლობის სიმბოლოა, ბიბლიის საკრალურ მეტაფორიკაში ის უკვდავების მომნიჭებელია. ცვარი ციური ატრიბუტია, მთარგმნელი კი მას სხვაგანაც როსტევეანის განსადიდებლად იყენებს, კერძოდ, „კვლა მოუბარი წყლიანი“ ამგვარად იკითხება თარგმანში: „ცვარია იგი შემსმენელი ყურისათვის“, რაც თავის მხრივ ეხმაურება ერთ ადგილს მე-2 რჯულიდან: „წვიმასავით შოდის ჩემი დარიგება, ცვარივით ეპკურება ჩემი ნათქვამი“ (31,2). ამ მნიშვნელობით გადადის ცვარი ქრისტიანულ ჰიმნოგრაფიაში („დაგვალული კაცთა ბუნება ცვართაგან მადლისათა მორწყო...“) და როცა ავთანდილი ამბობს როსტევეანზე, „მისი მოწყალეობის ცვარით (ტალ ხასდო) ვარ ნაპკურებიო“, განა ამ სიტყვებით არ ადასტურებს და ამ ებრაულ სამოსელში, პარადოქსულად, კიდევ უფრო არ წარმოაჩენს თავის ქრისტიანულ წარმომავლობას?

მთარგმნელობითი ხელოვნების თვალსაზრისით ეს სტროფი კონგენიალური შემოქმედების კლასიკური ნიმუშია. მაგრამ ის გამონაცლისი არ არის. უფრო მეტიც: იქ, სადაც რუსთველი სთვლემს, მთარგმნელი ფხიზლობს, ის ქმნის ახალ დედანს თავის ენაზე და, რაც მთავარია და შესანიშნავი, რითაც დავიწყეთ ეს წერილი, „ვეფხისტყა-

ოსანი“ იყო სულიერი საზრდო მართალული მთარგმნელისთვის, პური არსობისა, წუთისოფლის თმენის იმედი, ნამდვილი რუსთველური გავებით, გულგრილ გარემოში, იმ ხალხს შორის, რომელსაც დავიწყებული ჰქონდა ის, რაც მისთვის იყო შექმნილი. მას კი ეს პოემა ამ თავის ტყვეობაში ასულდგმულებდა. ვის შეეძლო „ვეფხისტყაოსნის მთარგმნელთაგან თავის ენაზე მთელი თავისი არსებით, „სიღრმით გამო“ (de profundis) გამოეთქვა „ვა, სოფელო, რაშიგან ხარ“ და სხვა ამის მსგავსი სტრიქონები, თუ არა ბორის გაპონოვის. „რას გვაბრუნებ?“— ეს ორი სიტყვა უთუოდ მისი პიროვნული ძახილიცაა, რომელშიც ასევე უეჭველად გაისმის ხმა მთელი დევნილი ერისა. გაპონოვი თავის ძველ ენაზე იმეორებს მეთორმეტე საუკუნის ქართველი პოეტის სიტყვებს, მაგრამ ამ სიტყვებით გადმოცემული განსაცდელი მან გადაიტანა უფრო ადრე, ვიდრე პოემას გაიცინობდა ქართულ ენაზე. და მისმა ხალხმა კიდევ უფრო ადრე, ვიდრე ქართველი პოეტი ამ სიტყვებს წარმოთქვამდა. მის ხამოკლე წუთისოფელში არეკლილი იყო მისი ხალხის ქართველიანი თავგადასავალი. გალუთის, ტყვეობის, დევნილების ქვეყნიდან, სადაც ხორციელად დაიბადა იგი, როგორც ერთი კერძო ვინმე თავის ერში, კვლავ იდევნებოდა რათა ხეტიალის, მრავალგზისი მდგმურობა-აყრის შემდეგ თავის პირვანდელ სამშობლოს დაბრუნებოდა და, როგორც ესპანელი იეჰუდა პალევი, ისიც იმ მიწაზე დამარხულიყო. მან მოიარა მთელი საქართველო—ამერ-იმერი თითქოს სიმბოლური გავლით (ყირიმიდან ველისციხე-გალი-ქუთაისი), რათა ზიარებოდა ნაწილს „პურიათა ქართველთა“ და ეს გამოცდილებაც ჩაწერილიყო მისი სიცოცხლის წიგნში

თუ ძველი ებრაული ენის აღდგენა ისრაელის ახლადშექმნილი სახელმწიფოს სახალხო ენად სასწაული იყო, გაპონოვმა პიროვნულად გაიმეორა ეს სასწაული, როცა თავის თავში გააღვიძა ეს ენა. ამ დეაფლშიც იმეორებს ვეფხისტყაოსნის მთარგმნელი თავისი ერის ისტორიულ მისიას, რომ წმინდა წერილის ენა დღესაც და სამარადისოდ გაისმოდეს წმინდა მიწაზე.

ძველი ქართული ლიტერატურული ურთიერთობანი*

საქართველო ისტორიულად დასავლეთისა და აღმოსავლეთის გზაჯვარედინზე მდებარეობდა და, ბუნებრივია, ურთიერთობა ჰქონდა როგორც ერთ, ისე მეორე მხარესთან. მას იზოლირებულად არასდროს უცხოვრია, განმარტობა არც უცდია. განათლებული ქართველი საზოგადოებრიობისათვის იმთავითვე ნათელი იყო, თუ რას უქადდა ერს თვითიზოლაცია და სხვა ხალხთა კულტურული აღმავლობის იგნორირება, რაოდენ დააძაბუნებდა განსწავლულ ელიტას, გათვითცნობიერებულ მკითხველთა მასას ხელოვნური არტახებით შებოჰვა და ამით ადგილობრივი ლიტერატურის განვითარების შეფერხება. ქვეყნის გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა შესაბამისად განაპირობებდა მის უშუალო კონტაქტებსა და კავშირს ახლობელ თუ შედარებით შორეულ ქვეყნებთან. საზღვარგარეთელ კულტურულ სამყაროსთან; ლიტერატურულ ურთიერთობათა ხასიათსა და ინტენსივობას განსაზღვრავდა სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური და საზოგადოებრივ-კულტურული მნიშვნელობა ჩვენი ქვეყნისა საერთაშორისო თვალსაზრისით.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ რამდენადაც უფრო კულტურულია ერი, მით უფრო მეტი კავშირი აქვს სხვაეროვან ქვეყნებთან, უცხოენოვან ლიტერატურებთან. ამასთანავე, ამ კავშირ-ურთიერთობათა სათავეები უმეტესწილად შორეულ წარსულშია. გამონაკლისს

* იმ შემოქმედებით პროცესს, რომელზეც უნდა ვისაუბროთ, ტრადიციულად „ლიტერატურული ურთიერთობანი“ ეწოდება. უკანასკნელ წლებში გაჩნდა პარალელური ფორმები: „ლიტერატურული ურთიერთობანი და ურთიერთშემოქმედება“, „ლიტერატურული კავშირები და მიმართებანი“, „ლიტერატურული ურთიერთობანი და მხატვრული თარგმანი“, „ლიტერატურული ურთიერთობანი და ურთიერთმიმართებანი“, „ლიტერატურული ურთიერთკავშირი და ურთიერთშემოქმედება“, „ლიტერატურული ურთიერთკავშირი და ურთიერთგამძივებები“ და სხვ. ჩვენ ტრადიციული ფორმა ვაჩივით.

არც ჩვენი სამშობლო წარმოადგენდა — საქართველოს ლიტერატურული ურთიერთობანი უცხოენოვან ლიტერატურებთან ისევე ძველია, როგორც ქართული მწერლობა; მეტიც, საფიქრებელია, პირველი ქართულენოვანი თხზულებები თარგმნილი ძეგლები იყო, ქართული თარგმნითი ლიტერატურა უფრო ძველი და ადრინდელია, ვიდრე ორიგინალური ქართული მწერლობა.

ადრეულ ხანაში ქართველთა სამკვიდროში ერთმანეთს ზედბო- და ორი მძლავრი კულტურული ნაკადი — დასავლურ-ქრისტიანულ-ბიზანტიური და აღმოსავლურ-მაჰმადიანურ-სპარსული (ამას ერთოდა კულტურული ნაკადები სომხეთიდან, სირიიდან, პალესტინიდან და ა. შ.). მოგვიანებით ჩრდილოეთიდან შემოემატა რუსულ-ევროპული გავლენა, რამაც კაზმულსიტყვაობისა და მეცნიერული აზროვნების თითქმის ყველა სფერო მოიცვა. ასე რომ, ქართული მწერლობა სა- უწყუნეთა მანძილზე დაწინაურებულ კულტურულ ერთა ლიტერატურული ურთიერთზემოქმედების სფეროში იმყოფებოდა (1,43).

მრავალსაუკუნოვანი ქართული ლიტერატურის, საქართველოსა თუ მის ფარგლებს გარეთ არსებულ ქართულ სამწერლობო კერებში განაღებული მუშაობის შედეგად თარგმნილ-გადმოკეთებული მემკვიდრეობის შესწავლამ ცხადყო, რომ ჩვენი მშობლიური მწერლობის განვითარებას ხელი შეუწყო საერთაშორისო კულტურულმა გარემოცვამ, ქართველთა ურთიერთობამ სხვა ხალხებთან, უცხოენოვან ლიტერატურულ სამყაროსთან. ქართველ მწიგნობართა მიერ ბერძნული, სომხური, სირიული, არაბული, სპარსული, რუსული და სხვა ენებიდან თარგმნილი თხზულებებით სისტემატურად მდიდრდებოდა ქართული ლიტერატურა. ქართველ მოღვაწეებს მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ მეზობელი ხალხების კულტურულ-საგანმანათლებლო კერებთან, ისინი ადგილებზე — იერუსალიმში, კონსტანტინოპოლში, მოსკოვში, პეტერბურგსა და სხვაგან — ეცნობოდნენ და ეწაფებოდნენ იქაურ კულტურას, ზოლო შემდეგ ეროვნულ ნიადაგზე გადმო- ჰქონდათ უცხოური ლიტერატურის საუკეთესო ნიმუშები. ამასთანავე, ისინი არა მხოლოდ სხვათა ლიტერატურას ეცნობოდნენ და ეწაფებოდნენ, არამედ წვლილიც შეჰქონდათ სხვაენოვან ლიტერატურაში, თანამშრომლობდნენ უცხოელ მწერლებთან, ხელმძღვანელობდნენ სულიერ ფასეულობათა გაცვლის პრინციპებით — სესხულობდნენ და ასესხებდნენ, იღებდნენ და გასცემდნენ. ჩვენი მწერლობა უცხო ლიტერატურასთან ურთიერთზემოქმედებისა და ურთიერთგამდიდრების ნიშნით ვითარდებოდა.

ძველი ქართული ლიტერატურული ურთიერთობანი — ეს იყო, ერთი მხრივ, უცხოურ კულტურასთან ზიარება, უცხოური მწერლობის გაცნობა-ათვისება, ღირსეული ტრადიციების გადმონერგვისა და მათი მეშვეობით ეროვნული შემოქმედებითი ძალების განვითარებისათვის ხელის შეწყობის საუკეთესო გზა და საშუალება, მეორე მხრივ, საკუთრივ ქართული ლიტერატურის მიღწევების სხვათათვის გაცნობა, კარჩაეტილობის დაძლევა, მსოფლიო კულტურის საგანძურში შეძლებისდაგვარი წვლილის შეტანა; ეს იყო მრავალმხრივი კულტურულ-მეცნიერულ-ინტელექტუალური თანამშრომლობა და ლიტერატურული იზოლაციიდან თავის დაღწევა.

სხვადასხვა ქვეყნის კულტურასთან შეხებამ, იქაური ლიტერატურის გაცნობამ და ათვისებამ, უცხო შემოქმედებითი იმპულსების შემოქმედებამ, ქართველთა მიერ სხვა ხალხთა მწიგნობრული ტრადიციების ეროვნულ საწყისებზე დაფუძნებამ დიდი გავლენა მოახდინა ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე — გაფართოვდა მკითხველთა თვალსაწიერი, გამრავალფეროვანდა მთარგმნელთა მხატვრულ-გამომსახველობითი პალიტრა, განახლდა და შეიქმნა თემატიკა, დაიხვეწა ლიტერატურული გემოვნება, გაიზარდა ადგილობრივ მწერალთა რიცხვი, გააქტიურდა შემოქმედებითი ელიტა, გამდიდრდა სულიერი კულტურა, ამალდა ეროვნული თვითშეგნების დონე. ლიტერატურული ურთიერთობა ქართული ეროვნული კულტურის ზრდა-განვითარებისა და გამდიდრების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წყაროდ იქცა, მან თვითმყოფადი ქართული მწერლობა კიდევ უფრო ღრმა და მრავალფეროვანი გახადა, მისცა მას თავისი შემოქმედებითი პოტენციის სრულად გამოვლენის შესაძლებლობა.

სხვა ხალხებთან კულტურულ-ლიტერატურული ურთიერთობა აფართოებდა ქართველთა გონებრივ ჰორიზონტს, უცხოელ კლასიკოსთა თარგმნა ამდიდრებდა ქართულ მწერლობას, მაგრამ, რასაკვირველია, ოდნავადაც ვერ ჩრდილავდა მის ეროვნულ სახესა და ხასიათს. ქართველ მწიგნობართა საქმიანობა — უცხო თხზულებათა თარგმნა „იყო არა მექანიკური აღქმის პროცესი, არამედ პროცესი შემოქმედებითი გადამუშავებისა და თავის საკუთარ გემოვნება-შეგნებასთან შეგუებისა. ქართველთა შემოქმედებითმა გენიამ შეძლო ნათარგმნი ლიტერატურის ასიმილირება, თავის საკუთარ იდეურ-ესთეტიკურ შეგნებაში გადახარშვა და გადადნობა მისი ეროვნული საქმიანობის ბრძედში“ (2, 185). ქართულ თარგმანებში კარგად ჩანს ქართველ მწიგნობართა ხელი; მათ უცხოურიდან გადმოღებულ ძეგლებში შე-

ჰქონდათ ქართული სული, ქართული ეროვნული შეგნება, იდეოლოგია, ზნე-ჩვეულებანი და ქრისტიანული მსოფლგაგება, რითაც იმდენად ქართულ იერს აძლევდნენ მათ, რომ ბევრი თარგმნილი ძეგლი შეგვიძლია ქართულ ლიტერატურულ თხზულებად ვაღიაროთ და თავისებურ რედაქციად მივიჩნიოთ. მთარგმნელობითი მუშაობის ასეთი ხასიათი და თარგმანების ურიცხვი რაოდენობა მაჩვენებელია ქართველი ხალხის კულტურის მაღალი დონისა და დიდი პოტენციისა (2, 183—197).

ქართველ მთარგმნელთა თაობებმა მსოფლიო ლიტერატურის შედეგების თარგმნით შესამჩნევად დააწინაურეს ეროვნული მწერლობა; მათ თარგმნეს, გაითავისეს და შეისისლხორცეს მრავალი დასავლური თუ აღმოსავლური ძეგლი, ამასთანავე, თარგმნეს ისე მაღალ ხარისხობნად, — იდეურ-აზრობრივი დატვირთულობისა და მხატვრული სრულყოფილების შენარჩუნებით, — ქართული ენის ბუნებრივი სინატივით, რომ ქართველი მკითხველი მათ თითქმის მშობლიური ლიტერატურის ნიმუშებადაც კი მიიჩნევდა. მრავალმა ქართველმა მთარგმნელმა შემოქმედებითად აითვისა წინამორბედთა ტრადიციები, უხვად გამოიყენა ქართული ენის მდიდარი და უსაზღვრო შესაძლებლობანი, რამდენადმე შეინარჩუნა დედანთა იდეურ-თემატური თავისებურებანი და ავტორთა ინდივიდუალური ხელწერა, მაგრამ, ამასთანავე, გამოაყვინა თავისთავადობა დ სიტყვასთან ჭიდილით მიადწია მხატვრულ სრულყოფილებას. უდიდესი პასუხისმგებლობის გრძნობით შესრულებულ და მაღალი პროფესიონალიზმით აღბეჭდილ თარგმანებში ჰარმონიულადაა შერწყმული ავტორისეული აღმაფრენა და მთარგმნელის მწერლური ხელოვნება. ზედმეტი არაა იმის მოგონება, რომ ქართულად თარგმნილ თხზულებათა რედაქტირებამ, მათში აღგილობრივი ყოფაცხოვრებითი დეტალების შეტანამ, არცთუ იშვიათად იდეოლოგიური მხარის კორექტირებამ, კერძოდ, აღმოსავლურ-მაჰმადიანური მსოფლმხედველობით აღბეჭდილი ძეგლების ქრისტიანულ ბრძმედში გატარებამ და ქართული ეროვნული სულისკვეთებით გამსჭვალვამ ბევრი უცხოური ნაწარმოები იმდენად დაუახლოვა ჩვენს ორიგინალურ მწერლობას, რომ დამკვიდრდა ასეთი პირობითი სახელდებანი: ქართული დავითნი, ქართული სახარება, ქართული სამოციქულო, ქართული „ვისრამიანი“, ქართული „როსტომიანი“ და სხვ.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ლიტერატურული ურთიერთობა ხალხთა დაახლოების ეფექტური გზაა. თუ ლიტერატურული ზემოქმედება და თარგმნა ორმხრივია, ეფექტი კიდევ უფრო მეტია — ხალ-

ხები ეცნობიან ერთმანეთის როგორც მხატვრულ აზროვნებასა და მეცნიერულ მიღწევებს, ისე ყოფა-ცხოვრებას, სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ სტრუქტურებს და ა. შ.

ქვეყნებს შორის ლიტერატურული ურთიერთობის დამყარება განვითარებისათვის, რასაკვირველია, მნიშვნელობა აქვს ამ ქვეყნების გეოგრაფიულ სიახლოვეს, მაგრამ ეს არაა მთავარი, ქვეყნების გეოგრაფიული სიახლოვე ჩერ კიდევ არ ნიშნავს მათ შორის კულტურულ-ლიტერატურულ თანამშრომლობას, ერთ დროს ნ. მარი, — აზვიადებდა რა აღმოსავლურ-მაჰმადიანურ-სპარსული კულტურის გავლენას ქართულ საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე, — ყურადღებას ამახვილებდა გეოგრაფიულ ფაქტორზე, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა და არსებითად ქართული საერთო ლიტერატურის აღმოცენების ერთადერთ მიზეზად სპარსული კულტურის ცენტრის საქართველოს ახლოს (თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე) გადმონაცვლებას მიიჩნევდა (8). შემდეგ დარწმუნდა, რომ ლიტერატურული ურთიერთობის გადამწყვეტ ფაქტორად ქვეყნების გეოგრაფიული სიახლოვის მიჩნევა შეცდომა იყო და შენიშნა, რომ სირიელები და სომხები ქართველებზე ახლოს იყვნენ სპარსელებთან, მაგრამ სპარსული ლიტერატურა, რომელმაც საგრძნობი გავლენა მოახდინა ქართულ მწერლობაზე, სირიასა და სომხეთში, შეიძლება ითქვას, შეუმჩნეველი დარჩაო (9,94).

ლიტერატურული ურთიერთობის დამყარებისათვის მთავარი და აუცილებელი პირობაა არა ქვეყნების გეოგრაფიული სიახლოვე, არამედ ამ ქვეყნების მცხოვრებთა ინტერესთა და სულიერ მოთხოვნილებათა მსგავსება თუ თანხვედნილობა, რის გამოც ისინი ეცნობიან ერთმანეთის მწერლობას და, ბუნებრივია, ესესხებიან კიდევ ერთმანეთს. როგორც კ. კეკელიძე წერდა, „ნათარგმნი თხზულებები შემთხვევით და უმიზეზოდ როდი ჩნდებიან ამა თუ იმ ლიტერატურაში; ისინი გამოწვეულნი არიან იმ სოციალური და კულტურულ-ისტორიული მოთხოვნილებებით, რომელთაც აყენებს აზროვნების ადგილობრივი მიმდინარეობა; ითარგმნება ის, რასაც თხოულობს არსებითი, ყოველდღიური საჭიროება, ითარგმნება უცხო მასალა, ხოლო შერჩევას აწარმოებს, თარგმნის და ითვისებს ეროვნული სპეციფიკა და შევნება. ერთი სიტყვით, ითარგმნება ის, რაზედაც აუცილებელი მოთხოვნილებაა, მოთხოვნილება კი მაშინ წამოიჭრება, როდესაც მთარგმნელ ქვეყანაში თავს იჩენს იმგვარივე განწყობილებანი, რომელნიც გაფორმებულნი არიან გადმოსაღებ თხზულებაში. ასე რომ, თუ ქართ-

ველები თარგმნიდნენ ამა თუ იმ თხზულებას, ეს იმიტომ, რომ იმაში ზედავდნენ და პოულობდნენ პასუხს მათთვის საჭირობოროტო და სასიცოცხლო საკითხებზე“ (2,185). ამით აიხსნება, რომ ქართველობას (უპირატესად სასულიერო-საეკლესიო საზოგადოებრიობას) ადრეულ ხანაში ბიზანტიური ლიტერატურა იზიდავდა, მოგვიანებით (ფეოდალურ წრეს) სპარსული პოეზია ხიბლავდა, კიდევ უფრო გვიან, — ქართულ-რუსული სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური ურთიერთობის გაძლიერების შედეგად, — შემოქმედებით სტიმულს რუსულ-ევროპული კულტურა აძლევდა.

ქართველებს ძველთაგან მჭიდრო ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდათ ახლობელი თუ შედარებით შორეული ქვეყნების ლიტერატურებთან. იგი ადრეულ ხანაში ჩაისახა (საფიქრებელია, IV—V საუკუნეებში) და საუკუნეთა მანძილზე გრძელდებოდა სხვადასხვა მასშტაბითა და ინტენსივობით. თუ თავდაპირველად ეს კავშირ-ურთიერთობა მხოლოდ სასულიერო-საეკლესიო მწერლობის სფეროში ვლინდებოდა (ქართულ-ბიზანტიური, ქართულ-სომხური, ქართულ-სირიული და სხვ.), შემდეგ ხანაში იგი საერო მწერლობის ასპარეზზე დომინირებდა (ქართულ-სპარსული), ხოლო მოგვიანებით, როდესაც ქართულ-რუსულ-ევროპული ლიტერატურული ურთიერთობა ჩაისახა და განვითარდა, ქართველ მწიგნობართა მხედველობის არეში მოექცა როგორც უცხოენოვანი სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა, ისე საერო-მხატვრული, აგრეთვე მეცნიერული, პოლიტიკური, ეკონომიკური და სხვა სახის ლიტერატურა.

საგანგებოდ უნდა აღვნიშნოთ შემდეგი: მიუხედავად იმისა, რომ ქართული სამყარო მუსლიმანურ გარემოცვაში იყო და ადგილობრივ მწერლობას მსოფლიო ქრისტიანულ კულტურასთან უშუალო მეზობლური ურთიერთობა ნაკლებად ჰქონდა (ახლოს მხოლოდ სომხეთი იყო, ბიზანტია გეოგრაფიულად რამდენადმე შორს მდებარეობდა, ხოლო სირია-პალესტინა და მით უფრო რუსეთი—კიდევ უფრო შორს), ქართული ლიტერატურა თავისი ბუნებით მაინც ქრისტიანულ-დასავლური იყო, რამაც განაპირობა მისი თავისთავადობა და უზრუნველყო მისი წინსვლა-განვითარება. ბუნებრივია, ამ პროცესს ხელს უწყობდა აღმოსავლურ-მამამადიანური (უპირატესად სპარსულ-არაბული) ლიტერატურული იმპულსებიც. ამან კი ჩვენს ეროვნულ მწერლობას გამორჩეული და განსაკუთრებული ადგილი დაუმკვიდრა აღმოსავლეთის ქრისტიანულ ლიტერატურულ რეგიონში. ვფიქრობთ, საკამათო არ

უნდა იყოს, რომ ქართული ლიტერატურის დასავლური კულტურული სამყაროსაგან ჩამოცილებისა და მისი აღმოსავლურ ლიტერატურად გამოცხადების ყოველგვარი ცდა მცდარი და უსაფუძვლოა. ქართული ლიტერატურა საერთოდ და ძველი ქართული მწერლობა კერძოდ თავისი ტიპოლოგიური ბუნებით ლიტერატურათა დასავლურ ჯგუფს განეკუთვნება (5, 204—212. შდრ. 7, 265—272).

კარგა ხანია აღინიშნა, რომ ჩვენ უნდა განვსაზღვროთ ქართული ლიტერატურის ადგილი მსოფლიო ლიტერატურის რუკაზე; ქართველი მწერლების შემოქმედება უნდა შევისწავლოთ მსოფლიო ლიტერატურის ასპექტში, თორემ ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობაში ეროვნული შეზღუდულობისა და კარჩაკეტილობის საფრთხე შეიქმნება (3, 144—147). ქართული ლიტერატურის მსოფლიო ლიტერატურის კონტექსტში განხილვა ნათლად წარმოაჩენს ზემოთქმულის სიმართლეს. მართალია, საქართველო და მისი ლიტერატურა 1453 წლიდან მოწყდა დასავლურ ცივილიზაციას, ევროპულ სულიერ კულტურას, მაგრამ კავშირი საულ მაინც არ გაწყვეტილა და რამდენადმე შენარჩუნებულ იქნა. ევროპული კულტურის ნაკადი, მართალია, სუსტი და ფერმკრთალი, მისიონერთა მეშვეობით და რუსეთის გზით მაინც აღწევდა საქართველომდე, სადაც მას ზედებოდა ზელსაყრელი პირობები ახალ ვითარებაში ქართული ლიტერატურის ევროპულ ლიტერატურასთან დაკავშირებისათვის (4). მომდევნო ხანაში ქართული მწერლობა დაუბრუნდა თავისი განვითარების ბუნებრივ გზას და საბოლოოდ გახდა ევროპული ლიტერატურის შემადგენელი ნაწილი.

ქართულ ლიტერატურულ ცხოვრებაში ყურადღებას იპყრობს ფრიად საგულისხმო ფაქტი: მაშინაც კი, როდესაც ამა თუ იმ ქვეყანასთან არ იყო კეთილმეზობლური ურთიერთობა, მეტიც, ზოგჯერ ქიშპობა და დაპირისპირება დომინირებდა, ან არცთუ იშვიათად აშკარა ბრძოლა და სისხლისღვრაც კი, როდესაც დამპყრობელი სახელმწიფოს მმართველები საქართველოს ადგილობრივი მოსახლეობის იყრა-გადასახლებას — ქართველობის ამოძიკვას ცდილობდნენ, ლიტერატურულ ასპარეზზე ვითარება განსხვავებული იყო: ქართველები პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეთ გმირულად ხვდებოდნენ, მომხდურთვაეკატურად ებრძოდნენ, მაგრამ, ამასთანავე, მათ ლიტერატურულ საგანძურს ობიექტურად აფასებდნენ, კარგსა და ღირსეულს ითვისებდნენ, თარგმნიდნენ და ქართულ ნიდაგზე ამკვიდრებდნენ.

მაგალითად, ბიზანტიასთან ურთიერთობა ქართველთათვის ერთობ რთულ პრობლემას წარმოადგენდა, რადგან ამ ურთიერთობის ისტო-

რია ღრამატივზით იყო დამძიმებული. ბიზანტია, — ვითარცა ძლიერ სახელმწიფო, — ხშირად ცდილობდა ჩვენი მიწების მიტაცებას, ქართველთა დამორჩილებას. ასეთ დროს ქართველები ძალასა და ენერჯიას არ იშურებდნენ მოძალადე ბიზანტიელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში და თავგამოდებით იცავდნენ სამშობლოს ეროვნულ-პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას, ამავე დროს გულმოდგინედ ზრუნავდნენ ბიზანტიურ ლიტერატურასთან კავშირ-ურთიერთობის განმტკიცება-განვითარებაზე. მათ სწორად ესმოდათ, რომ ბიზანტიურ ლიტერატურას ზოგადსაკაცობრიო მნიშვნელობა ჰქონდა და მისი გაცნობა-აღქმა-გათავისება აუცილებელი იყო ქართული სასულიერო-საეკლესიო მწერლობის წინსვლის უზრუნველსაყოფად.

ანალოგიური ვითარება შეინიშნება ქართულ-სპარსულ ლიტერატურულ ურთიერთობათა ისტორიაშიც. ი. ჯავახიშვილის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „თუ პოლიტიკურს ცხოვრებაში საქართველო სხვადასხვა მაჰმადიანთა სამთავროებს და სპარსეთს ებრძოდა, პოეზია და კულტურა ქართველ-სპარსთა სულიერს ერთობასა ჰქმნიდა და მტრობის მაგიერ სიყვარულს სთესავდა. ქართველებისათვის სპარსულ-მაჰმადიანური კულტურა უცხო რამე არა ყოფილა და თავისი პოლიტიკური მტრების მწერლობას, მეცნიერებასა და ხელოვნებას ისინი დიდ პატივს სცემდნენ“ (6, 305—306).

რასაკვირველია, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ქართველები შეურიგდნენ სპარსელებს და მათთან საერთო ენა მოძებნეს საარწმუნოებრივ-სახელმწიფოებრივ სფეროში. არა, ეს არ მომხდარა არც პოლიტიკურ და არც ლიტერატურულ ასპარეზზე; ანტიმაჰმადიანური თემატიკა კვლავ ძველებურად იზიდავდა ქართველ მწერლებს. მოვიგონოთ მაგიერადიული თხზულებანი („ლუარსაბის წამება“, „ქეთევან დედოფლის წამება“ და სხვ.), ან ბაგრატი მუხრანბატონის (XVI ს.) „მოთხრობა სჯულთა უღმრთოთა რამაიტელთა“ („მოთხრობა სჯულთა უღმრთოთა მაჰმადიანთა, გამოკრებული და სიტყვს-საგებელი ქრისტიანეთა მიერ“—A №№ 186, 1087; S №№ 126, 1288, 1338, 1358; H №№ 137, 186, 486, 2261; Q №№ 91, 300, 336 და სხვ.), რომელიც იაკობ შემოქმედელმა (XVII—XVIII სს.) გალექსა („უსჯულო მუჰამედისა და ქრისტიანეთ გაბაასება“—S №№ 342, 1103, 1508, 1511, 1516, 2775; H №№ 38, 394, 2101; A № 860)*, ან ტიმოთე გაბაშვილის († 1764 წ.) დოგმატიკურ-პოლემიკური ნაწარმოები „გარდამო-

* ანლახან გამოაქვეყნა ბ. დარჩიამ („რელიგია“, 1995, № 4—6, გვ. 70—97).

ცემული ერთობისათვის და სიყვარულისა წმიდათა ეკლესიათასა სარწმუნოებასა შინა ქრისტიანეთასა აღმომდინარისა მის ტკბილნაკადულისა წყაროესა, განმწმედელისა გულისქმის ყოფათასა წმიდათა წერილთაგან“ (S № 3244; Q № 80; H № 842; E № 31; K № 48).

ძველი ქართული ლიტერატურული ურთიერთობანი მრავალსაუკუნოვანი, მრავალმხრივი და მრავალფეროვანია. ეს ურთიერთობანი ისეთი ძალისა და მასშტაბისა იყო, ისეთ დიდ როლს ასრულებდა ჩვენი ეროვნული კანონმდებლობის განვითარებასა და საერთაშორისო ასპარეზზე დამკვიდრებაში, იმდენ მასალას შეიცავს ძველი ქართული ლიტერატურის კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობისა და ზოგადმეცნიერული ღირებულების საჩვენებლად, რომ მათი შეუფასებლობა არ შეიძლებოდა — ეს შეაფერხებდა ქართველოლოგიის განვითარებას, ხელს შეუშლიდა ძველი საქართველოს ლიტერატურული ცხოვრების სრული სურათის აღდგენას. ყოველივე ამის გათვალისწინებით ჩვენმა მეცნიერებმა ადრევე დაიწყეს სხვა ხალხებთან ქართველთა ლიტერატურულ ურთიერთობათა შესწავლა. ეს მუშაობა დღესაც წარმატებით გრძელდება. ამ ურთიერთობათა შესწავლის ისტორიის მიმოხილვას არ შევლდებით — ეს სცილდება ჩვენი კვლევის ფარგლებს; ოღონდ აღვნიშნავთ, რომ ამ ისტორიის ძირითადი საკითხები საფუძვლიანადაა განხილული ქართველ მეცნიერთა არაერთ ნაშრომში.

დამოწმებული ლიტერატურა

1. კ ე კ ე ლ ი ძ ე კ., ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980.
2. კ ე კ ე ლ ი ძ ე კ., ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, თბ., 1956.
3. კ ვ ე ს ე ლ ა ვ ა მ., ეროვნული და მსოფლიო ლიტერატურის ურთიერთობის საკითხები, „მნათობი“, 1973, № 10.
4. ლ ა შ ქ ა რ ა ძ ე დ., ევროპეიზმის პრობლემა ქართულ ლიტერატურაში, თბ., 1977.
5. ს ი რ ა ძ ე რ., ძველი ქართული თეორიულ-ლიტერატურული აზროვნების საკითხები, თბ., 1975.
6. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი., თხზულებანი (თორმეტ ტომად), II, თბ., 1983.
7. К о н р и д Н. И., Запад и Восток, М., 1972.
8. М а р р Н. Я., Возникновение и расцвет древнегрузинской светской литературы, ЖМНП, 1899, № 12.
9. М а р р Н. Я., Агнографические материалы по грузинским рукописям Ивера, ЗВОРАО, 1901, XIII, № 2-3.

გრძელი ხმოვნების რედუქციის საკითხისათვის სვანურში

ხმოვანტრედუქცია, როგორც მორფონოლოგიური მოვლენა, სხვადასხვა ტიპის ენათათვის არის დამახასიათებელი [1, გვ. 212—219], მაგრამ მისი მექანიზმი სხვადასხვაგვარია არა მხოლოდ სხვადასხვა ტიპისა და სხვადასხვა წარმომავლობის ენებში, არამედ ისეთ ახლომონათესავე ენებშიც, როგორც ქართველური ენებია, და ზოგჯერ ერთი ენის დიალექტებშიც კი.

სვანურ ხმოვანთა რედუქციის მექანიზმი საფუძვლიანად არის შესწავლილი, ჩამოყალიბებულია ამ მექანიზმის ამსახველი უაღრესად თვალსაჩინო ლინგვისტური წესები [2, გვ. 314—316; 3, გვ. 63—89; 4, გვ. 5—98]. ერთ-ერთი მათგანი ასეა ფორმულირებული: „რედუქცირდება ყველე არაგრძელი ხმოვანი“ [3, გვ. 67,70]. გრძელი ხმოვნის რედუქციის შესახებ აქ, როგორც ვხედავთ, პირდაპირ არაფერია ნათქვამი. მომდევნო პერიოდში წესმა ასეთი სახე მიიღო: რედუქციის წესებს მხოლოდ მოკლე ხმოვანი ემორჩილება, გრძელი ხმოვანი კი—არა [4, გვ. 15; 5, გვ. 219—224]. ცალკეულ გამონაკლისთა მიუხედავად, ეს წესი, ვფიქრობთ, სწორად ასახავს თანამედროვე სვანურის გრძელხმოვნის დიალექტების (ბალსზემოურის, ლაშხურისა და ჩოლურულის) ვითარებას. ეს არის სწორედ ამ დიალექტთა ნორმა, რაც იქიდან ჩანს, რომ სარედუქციო პოზიციაში მოკლე ხმოვნების რედუქცია ავტომატურად ხდება თითქმის ყოველთვის, ისევე როგორც გრძელი ხმოვნებისა სიტყვათა აბსოლუტურ უმრავლესობაში—არასდროს. საილუსტრაციოდ შევადაროთ ერთმანეთს ლაშხური სოფლის სახელები მ ე ბ ე ც და ჩ უ კ უ ლ. პირველ მათგანში სარედუქციო პოზიციაში ორივე ე-ს რედუქცია აუცილებლად ხდება (რადგანაც ორივე მათგანი მოკლეა), შდრ. მეგბეც „მეგბეცელი“ (სინკოპირებულია პირველი ე), მეგბეცარ „მეგბეცლები“ (სინკოპირებულია მეორე ე) [2, გვ. 314—315], მეორეში კი ასევე უცილობლად მხოლოდ პირ-

ველი უ-ს რედუქცია ხდება (რადგანაც ის მოკლეა), ხოლო მეორი-სა—არასდროს (რადგანაც ის გრძელია); შდრ. მგჩუღლ „ჩუკულელი“—ჩუკულარ (და არა—ჩუკულარ ან ჩუკლარ) „ჩუკულლები“. შდრ. აგრეთვე კაფ—კაფ და ფეთ—ფეთ ძირები: ლი-კფ-გნ-ე „ჩრევის მიცემა“—ლი-კაფ-ე „წაქევა“, ა-ფთ-ი „ჩეჩავს“—ა-ფთ-ე „აქმენს“ და ბევრი სხვა [5, გვ. 219—220]. ამ და სხვა ამგვარი ნიმუშებიდან, ვფიქრობთ, ნათლად ჩანს, რომ თანამედროვე სვანურში მოკლე და გრძელი ხმოვნები რედუქციის მიხედვით სრულიად სხვადასხვა სურათს გვიჩვენებენ.

მართალია, აღნიშნულ წესს აქვს ცალკეული გამონაკლისები, სადაც თითქოს გრძელი ხმოვნების რედუქცია ხდება [5, გვ. 219—220], მაგრამ ეს გამონაკლისები, რომლებიც გრძელხმოვნიან სიტყვათა ზღვაში თითზე ჩამოსათვლელია, თვით წესის რეალურობას, ცხადია, ვერ უარყოფს. მთავარი ამ შემთხვევაში მაინც ის არის, რომ ამ გამონაკლისთა ერთი ნაწილი აშკარად ნორმის საწინააღმდეგოა, მეორე ნაწილში კი გრძელი ხმოვნის რედუქცია მხოლოდ მოჩვენებითია. ენახოთ სათანადო ნიმუშები:

ა) ჩიყე „სიძე“. სარედუქციო პოზიციაში გრძელი ხმოვნის (ნ-ს) რედუქცია აქ, როგორც მოსალოდნელი იყო, ჩვეულებრივ, არ ხდება: ლი-ჩიყ-ე, ლი-ჩიყ-წლ „ცოლის თხოვა“ (ზედმიწვევით—„გასიძება“), უ-ჩიყ-ა „უცოლო“ („გაუსიძებელი“), ლე-ჩიყ-ჭრი „სასიძო“, ნა-ჩიყ-წლ „ცოლნათხოვი“. ნ-სთვის აქ პოზიცია ყველგან სარედუქციოა, მისი რედუქცია კი, ამის მიუხედავად, არასდროს არ ხდება. ასეთ პირობებში ამ სიტყვის ერთადერთი რედუცირებული ფორმა (ლა-ჩიყ-ა „სიძეები“) აშკარად არაბუნებრივად გამოიყურება, ამიტომ ჩნდება მოთხოვნილება მისი წარმოქმნის გარეგანი ფაქტორების ზეგავლენით ახსნისა. ვფიქრობთ, ნორმის დარღვევის ეს შემთხვევა (გრძელი ხმოვნის სინკოპე), რაც მრავლობითობის ლა-ა კონფიქსით არის შეპირობებული, ამავე კონფიქსით ნაწარმოებ სხვა სახელთა ანალოგიით უნდა აიხსნას და, ამდენად, ეს ცვლილება (ლა-ჩიყ-ა > ლა-ჩიყ-ა) ამ სიტყვის ამ ერთადერთ ფორმაში ანალოგიის საფუძველზე მომხდარ დიჰრონიულ ცვლილებად ჩაითვალოს. საქმე ის არის, რომ ლა-ა კონფიქსით მრავლობითი რიცხვი სრულიად განსაზღვრული სემანტიკის სახელებში იწარმოება. ფუძისეული ხმოვანი კი ყველა ამ სახელში მოკლეა და ლა-ა კონფიქსის გავლენით ის ყველა შემთხვევაში რედუცირებულია, მაგ., ჯემილ „ძმა (დისთვის)“—ლა-ჯმილ-ა, დაჩიირ „და (ძმისთვის)“—ლა-ღჩიურ-ა, მუ „მამა“—ლა-მუ-ა,

დი „დედა“—ლა-დ-ა, სემუნ „ცოლისდა, ცოლისძმა“—ლა-სმუნ-ა, თელღრა „რძალი“—ლა-თლღრა-ა, ცალ „ტოლი, ამხანაგი“—ლა-ცლ-ა, ხეხტ „ცოლი“—ლა-ხხტ-ა, ჰჷმ „ქმარი“—ლა-ჰჷმ-ა... ამგვარ ფორმათა ანალოგიას უნდა მიეწეროს, მაშასადამე, ცვლილება ლა-ჩრჷ-ა>ლა-ჩჷ-ა. ამ ცვლილებისათვის შეიძლება ზელი შეეწყო აგრეთვე ომონიმურ ფორმათა თავიდან აცილების საჭიროებასაც, შღრ. ლა-ჩრჷ-ა „ცოლის სათხოველი“ (ლა-ჩრჷჷშ ლი „ცოლის თხოვის ასაკისა“).

ბ) კვლთხი „მალალი“—ხო-კლათხ-ა „უფრო მალალი“, ჰჷმდი (ლშხ. ჯრდი) „გრძელი“—ხო-ჯტღ-ა „უფრო გრძელი“, ჩჷრი „თთისტარი“—ლი-ჩრჷ-ე „რთვა“, ნენი „საქონლის საკვები“—ლი-ნნ-ი „საქონლის გამოკვება“, ჰჷნირ „ჰიანური“—ლი-ჰტნირ-ი, ლი-ჰნჷრ-ი „ჰიანურის დაკვრა“... განსაკუთრებული მნიშვნელობის ფაქტი ამ „გამონაკლისთა“ ასახსნელად არის ის, რომ მათი უმეტესობის გრძელხმოვნის ვარიანტებს არასარედუქციო პოზიციაში მოეპოვება მოკლემოვნის დუბლეტები (კვლთხი, ჩერი, შღრ. ჩერშდა „კვირისტავი“, ნენი, ჰჷნირ). ეს კი საფუძველს იძლევა ვაბტყიციოთ, რომ ამ სიტყვებში რედუცირებულია არა გრძელი, არამედ—მოკლე ხმოვნები (ე. ი. ის ხმოვნები, რომლებიც მოკლემოვნის დუბლეტებშია წარმოდგენილი). ასეთ მტყიცებას მხარს უჭერს მომდევნო პუნქტში გაანალიზებული მასალაც.

გ) გრძელი ხმოვნის რედუქციის ილუზიას ქმნის ისეთ ფორმათა შეპირისპირებაც, როგორცაა: ლჷ-კრღ „ამოწყვეტილი“—ლი-კღ-ე „ამოწყვეტა“, ლჷ-გრღ „გახეული“—ლი-გღ-ე „გახევა“, ლჷ-თჷრფ „დაკარგული“—ლი-თჷფ-ე „დაკარგვა“, ლჷ-შრღ „დაყრილი“—ლი-შრღ-ე „დაყრა“, ლჷ-ფრშგ „გახსნილი“—ლი-ფრშგ-ე „გახსნა“, ლჷ-ცრჷ „დარჰობილი“—ლი-ცჷ-ე „დარჰობა“ და სხვა. მაგრამ ასეთ ნიმუშებში გრძელი ხმოვნის რედუქცია მხოლოდ მოჩვენებითია, სინამდვილეში საქმე გვაქვს არა გრძელი, არამედ—მოკლე ხმოვნების რედუქციასთან. საქმე ის არის, რომ ყველა აქ დასახელებული ნიმუში ე. წ. ფუძედრეკად ზმნათა კატეგორიას განეკუთვნება, სადაც ადგილი აქვს სხვადასხვა ხმოვანთა აბლაუტურ მონაცვლეობას. ეს მონაცვლეობა, მეტწილად, ასეთია: ა—ე—ი—გ—რ, მაგ., ა-ფაშგ „გაიხსნა“, ლი-ფეშგ „გახსნა“, ა-ფეშგ „გახსენი“, ა-ფიშგ „გახსნა“, ლჷ-ფრშგ „გახსნილი“; ა-გალ „გაიხა“—ლი-გელ „გახევა“, ა-გვლ „გახიე“, ლჷ-გრღ „გახეული“ და სხვ. ასეთ ზმნებში აბლაუტურად მონაცვლე ყოველი მოკლე ხმოვანი (ა, ე, ი, გ) განიცდის რედუქციას და, ამდენად, სარედუქციო პოზიციაში ყოველ მათგანთან ნული მონაცვლე-

ობს. ამისი შედეგია ისეთ ფორმათა არსებობა, როგორცაა: ლი-კდ-ე „ამოწყვეტა“, მე-კდ-ე „ამოწყვეტილი“, ლი-ფშგ-ე „გახსნა“, მე-ფშგ-ე „გახსნილი“, მე-ფშგ-ე „გამხსნელი“, ლი-გლ-ე „გახევა“, მე-გლ-ე „გახეული“, ლა-გლ-ა „გახახევი“, მე-გლ-ე „გამხევი“ და ა. შ. აბლა-უტის გრძელი საფეხური კი (ე. ი. ნ ხმოვანი) რედუქციას არც ერთ შემთხვევაში არ განიცდის, ამიტომ სარედუქციო პოზიციაშიც ის არარედუცირებულად (ნ-ს სახით) არის წარმოდგენილი, მაგ., უ-გწლ-ა „გაუხეველი“, უ-ფწშგ-ა „გაუხსნელი“, უ-თწრფ-ა „დაუქარგავი“ და სხვა. ერთი სიტყვით, რედუცირებული ფორმები (მაგ., ლი-ფშგ-ე, ლი-გლ-ე...) მოკლესმოვნინანი ვარიანტების (ა-ფაშგ, ლი-ფეშგ, ა-ფეშგ, ა-ფიშგ, ა-ვალ...) გაგრძელებაა, ხოლო არარედუცირებული (გრძელ-ხმოვნინანი) ფორმები (უ-ფწშგ-ა, უ-გწლ-ა...)—გრძელხმოვნინანი ფორმებისა.

ამგვარივეა ვითარება ყველა ისეთ ზმნაში, რომელსაც არასარედუქციო პოზიციაში გრძელი ხმოვნის მონაცვლედ მოკლე ხმოვანიც მოეპოვება (სგურ — სგურდა „ზის—იჭდა“, ყურ — ყურდა „წიეს—იწვა“...). რედუცირებული ფორმები (ლი-სგტრ-ე „ჯდომა“, ლი-ყტრ-ე „წოლა“...) აქ მოკლესმოვნინანი ვარიანტების (სგურ, ყურ...) გაგრძელებაა და არა—გრძელხმოვნინანი ვარიანტებისა (სგურდა, ყურდა...).

ყველაფერი ეს რომ ასეა, ნათლად ჩანს იქიდან, რომ ხმოვნის რედუქცია არც ერთ შემთხვევაში არ ხდება ისეთ ზმნებში, სადაც ეს ხმოვანი მუდამ გრძელია და, მაშასადამე, მის მონაცვლედ მოკლე ხმოვანი არც ერთ შემთხვევაში არ დასტურდება, მაგ., ლი-ბქლ-ე „გაბერვა“, ლი-კწრძ-ე „ბლანდვა“, ლი-სრყ-ე „გაგიყება“, ლი-ტწბ-ე „თლა“, ლი-ცწრ-ე „ფტქენა“, ლი-მწრ-ე „მომზადება“, ლი-კწრდ-ე „აწვევა“, ლი-ბწბ-ე „განიავება“, ლი-პწნტ-ე „დაბნევა“, ლი-კწლ-ი „ნაჯახით მუშაობა“ და ა. შ. ამ და სხვა ამგვარ ზმნებში ფუძისეულ გრძელ ხმოვანს მონაცვლედ მოკლე ხმოვანი არ მოეპოვება, მისი რედუქცია ამიტომ არც არასდროს ხდება. ეს კი ზემოთ წამოყენებულ დებულებებს განსაკუთრებულ დამაჩერებლობას სძენს.

დიაქრონიული ექსტურსი. გრძელხმოვნინან დიალექტებში მოკლე ხმოვანი, როგორც ითქვა, სათანადო პირობებში რეგულარულად განიცდის რედუქციას, უგრძელხმოვნო დიალექტებში კი ვითარება სხვაგვარია: მიუხედავად იმისა, რომ აქ ყველა ხმოვანი მოკლეა, ზოგ სიტყვაში ის ექვემდებარება რედუქციის წესებს, ზოგში კი—არა. ირკვევა, რომ ეს ამ დიალექტებში გრძელი ხმოვნების ოდინდელი არსებობის ნაშთია, რამდენადაც „ბალსკვემოურში (ნაწილობრივ ლენ-

ტეხურშიც—ა. ო.) რედუქცია იმ ხმოვნებს მოსდის, რომლებიც ბალს-
ზემოურსა და ლაშხურში მოკლედ გამოითქმის, ხოლო რომლებიც
გრძელად, იმათ კი—არა“ [6, გვ. 367]. უფრო გვიან შემჩნეულ იქნა,
რომ გრძელ და მოკლე ხმოვანთა გათანაბრების (გრძელი ხმოვნების
მოკლედ ქცევის) შემდეგ მათი რედუქციის მიხედვით გათანაბრების
ტენდენციაც გაჩნდა: ბალსქვემოურში, მაგ., სიტყვათა ერთ ნაწილში
წარმომავლობით გრძელი ხმოვანიც განიცდის რედუქციას, მაგ., მანაშ
„ქვაეი“—მანაშარ „ქვაეეი“, მანაშიშ „ქვაეის“, თეტენ „სადგისი“—
თეტნარ „სადგისები“, თეტნიშ „სადგისის“... (შლრ. ბზ. მანაშ—მა-
ნაშარ, მანაშიშ, თეტენ—თეტნარ, თეტენიშ, ლშხ. მანაშ—მანაშარ,
მანაშიშ, თეტენ—თეტნარ თეტენიშ...) [5, გვ. 222]. აქედან ნათლად
ჩანს, რომ ბალსქვემოურში არსებობს წარმომავლობით გრძელ და
მოკლე ხმოვანთა რედუქციის მიხედვით გათანაბრების მაჩვენებელი
უაღრესად თვალსაჩინო ფაქტები (ისეთ პირობებში, როდესაც წარ-
მომავლობით გრძელი და მოკლე ხმოვნები ამჟამად აბსოლუტურად
ემთხვევიან ერთმანეთს, სხვაგვარად არც იყო მოსალოდნელი).

წარმომავლობით გრძელ ხმოვანთა რედუქციის წესების ასეთი
აღრევის პირობებში ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლის მიხედვით დაპირის-
პირების ოდინდელი არსებობის ყველაზე ხელშესახები ნაშთი ბალს-
ქვემოურში არის რედუქციის თვით ის თავისებურება, რომ ერთი და
იგივე ხმოვანი ერთსა და იმავე გარემოცვაში ხან განიცდის რედუქ-
ციას, ხან—არა (აღკარე—აკრე, თეტენ—თეტნარ, მაგრამ: ადკაფე—
აკაფე, ლექვერ—ლექვერარ...).

იმის გამო, რომ ვითარება დაახლოებით ასეთივეა ქართულშიც
(შლრ. ბალი—ბლის, გაკერ—გაკრა, მაგრამ: ქალი—ქალის, გაბერე—
გაბერა...) თავის დროზე დაისვა კითხვა (კითხვა, რომელსაც კატეგორი-
ული პასუხი არ ახლავს): რედუქციის ეს ძნელად ასახნელი თავისე-
ბურება, ბალსქვემოურის მსგავსად, ქართულშიც ხომ არ არის ხმო-
ვანთა სიგრძე-სიმოკლის მიხედვით დაპირისპირების არსებობის ნაშ-
თი? [5, გვ. 224—226].

შემდგომ ამ კითხვასთან დაკავშირებით წამოყენებულ იქნა დე-
ბულება: ასე რომ იყოს, მაშინ უნდა მოველოდეთ, რომ საერთო-
ქართველურ ფუძეებში, სადაც სვანურში გრძელი ხმოვანია დაცული,
ქართულში რედუქცია არ უნდა ხდებოდეს, ხოლო სადაც ქართულში
რედუქცია ხდება, იქ სვანურში გრძელი ხმოვანი არ უნდა გვექონდეს“
[7, გვ. 64]. მაგრამ რადგანაც ეს ასე არ არის და მოიპოვება, ერთი
მხრივ, შემთხვევები, სადაც სვანურის მოკლე ხმოვნის შესატყვისი

ხმოვანი ქართულში არ რედუცირდება (შდრ. სვან. ჳჳშ „ქმარი“, ღჳშ „ჭიხვი“, შჳშ „სვანეთი“—ქართ. კაცი, ვაცი, სვანი...), ხოლო, მეორე მხრივ, გრძელი ხმოვნის შესატყვისი ხმოვანი განიცდის რედუქციას. (შდრ. სვან. ღჳრბეთ „ღმერთი“, ლიჳჳშჳე „კვამელა“—ქართ. ღმერთი, ღმრთის, კვამლი, კუმევა...) [7, გვ. 64—65], ამიტომ კეთდება დასკვნა: „...ხმოვანთა რედუქცია-ურედუქციობა ქართულში არ გამოდგება საერთო-ქართველურში გრძელ ხმოვანთა არსებობის დამამტკიცებელ არგუმენტად“ [7, გვ. 65].

არადგანაც გრძელი ხმოვნების რედუქციის მექანიზმი ბალსქვემოურში მნიშვნელოვნად არის შეცვლილი, ამიტომ, ცხადია, მას კიდევ მეტი ცვლილებები უნდა ჰქონდეს განცდილი ქართულში, სადაც ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლის მიხედვით დაპირისპირება (თუ ის აქ ისტორიულად მართლა არსებობდა) განუზომლად უფრო დიდი ხნით ადრე არის გამქრალი, ვიდრე—ბალსქვემოურში.

გრძელი ხმოვნების არსებობა ქართულში ფაქტადაც რომ მივიჩნიოთ, მათი გაქრობა მაინც იმდენად შორეულ წარსულს განეკუთვნება, რომ ძნელი დასაშვებია მოკლე ხმოვნად ქცეულ ხმოვანს გრძელი ხმოვნისათვის დამახასიათებელი თვისება (ურედუქციობა) ამდენი ხნის განმავლობაში უცვლელად შეენარჩუნებინა ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში და ამდენად, წარმომავლობით გრძელი და მოკლე ხმოვნების გათანაბრება რედუქციის მიხედვითაც არ მომხდრიყო. ფაქტობრივი ვითარება მართლაც ისეთია, რომ ზ. ჭუმბურიძის მიერ ნაჩვენები ნიმუშების გვერდით (ვუწოდოთ მათ პირველი რიგის ნიმუშები) უხვად მოიპოვება მისი საწინააღმდეგო ნიმუშები, ე. ი. ისეთი ნიმუშები, სადაც სვანური მოკლე ხმოვნის შესატყვისი ხმოვანი ქართულში რედუქციას განიცდის, გრძელი ხმოვნისა კი—არა (მათ კი მეორე რიგის ნიმუშები, ვუწოდოთ), მაგ., ერთი მხრივ, სვან. ან-ჳნდ „მოვიდა“, მეჳარ „მხარი, მკლავი“, ა-ჳნ „მოხნა“—ძვ. ქართ. გარდაჳდ-ა, მჳარი, მჳრის, მო-ჳნ-ა... და, მეორე მხრივ, სვან. ღჳჳა „ღაწვი“, ად-ბჳლ-ე „გაბერა“—ქართ. ღაწვი (ღაწვის და არა—ღწვის), გაბერა (და არა—გაბრა) და ა. შ.

ეს ნიშნავს: პირველი რიგის ნიმუშები ისევე არ გამოდგება ქართულში გრძელი ხმოვნების არსებობის უარყოფის არგუმენტად, როგორც მეორე რიგის ნიმუშები—საწინააღმდეგო მტკიცების საბუთად. კონკრეტული ნიმუშების მიხედვით, მაშასადამე, საკითხის ცალსახა

1 სვანურში სახელი არის არა კჳჳშ, არამედ—კჳჳშ „კვამლი“.

გადაწყვეტა ამჟამად არ ხერხდება. ყოველივე ეს ზემოაღნიშნული კითხვის დასმის დროს გათვალისწინებული იყო (წინააღმდეგ შემთხვევაში ქართულის კონკრეტული ნიმუშებიც ისევე იქნებოდა გაანალიზებული, როგორც—ბალსქვემოურისა). იგულისხმებოდა, რომ რედუქცია, რაც თავდაპირველად მხოლოდ წარმომავლობით მოკლე ხმოვნებისთვის იყო დამახასიათებელი, და ურედუქციობა, რაც წარმომავლობით გრძელი ხმოვნებისთვის იყო, გრძელი ხმოვნების გაქრობის შემდეგ თანდათანობით აირია, ხმოვანთა სიგრძის ნაშთად კი დარჩა მხოლოდ ის, რომ ერთი და იგივე ხმოვანი (სულ ერთია, მოკლეა იგი წარმომავლობით, თუ—გრძელი) ზოგ შემთხვევაში განიცდის რედუქციას, ზოგში კი—არა. ასეთი იყო ვარაუდი. მის არსში სწორად გარკვევა რომ შესაძლებელია, ეს ჩანს თუნდაც იქიდან, რომ ნაშრომში, სადაც საერთო-ქართველურ ფუძე ენაში გრძელი ხმოვნების რეკონსტრუქციის საფუძვლიანი ცდა სხვა არგუმენტებიდან ამოსვლითაც არის მოცემული [8, გვ. 240—273], ეს ვარაუდი სწორად არის გაგებული და მასთან მიმართებაც სრულიად სხვაგვარია [8, გვ. 243—244].

ნათქვამიდან, ვფიქრობთ, ჩანს, რომ ქართულში რედუქციის თავისებურებისა და მისი ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლესთან მიმართების საკითხი კვლავ საკითხად რჩება.

ლიტერატურა

1. გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949.
2. ა. შანიძე, წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის, თბულებანი, II, 1981.
3. ვ. თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში, იკე, I, 1946.
4. მ. ნიკოლაიშვილი, ხმოვანთა რედუქციის სტრუქტურული ანალიზი (სვანური ენის ბალსზემოური დიალექტის მასალაზე), 1984.
5. ა. ონიანი, გრძელი ხმოვნების საკითხისათვის სვანურში, იკე., ტ. XIII, 1962.
6. ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში, თბულებანი, II, 1981.
7. ზ. კუმბურიძე, გრძელი ხმოვნების საკითხისათვის ქართველურ ენებში, საიუბილეო კრებული—ა. შანიძე—100, 1987.
8. თ. გამყრელიძე, გ. შაქავერიანი, სონანთთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, 1965.

ზურაბ სარჯველაძე

კიდევ ერთხელ ხანმეტობისა და ჰამმეტობის ურთიერთმი- მართების შესახებ

ქართული ენის ჩვენამდე მოღწეულ უძველეს წერილობით ძეგლებს ხანმეტი წარწერები და ხელნაწერები წარმოადგენენ. მათი გავრცელების დრო V—VIII ს-ის I ნახევრით შემოსაზღვრება. სამეცნიერო ლიტერატურაში მრავალგზის არის მითითებული ხანმეტ ძეგლებში ხ- პრეფიქსის ხმარების ნორმათა შესახებ. იგი ოთხ შემთხვევაში იჩენს თავს: 1. გამოხატავს მეორე სუბიექტურ პირს (ხ-უწყვი, ხ-იცით, ხ-ცნობთ, მო-ხ-იღებთ, ხ-იქმნები და მისთ.); 2. აღნიშნავს მესამე ობიექტურ პირს, როგორც ირიბს (მი-ხ-ეცემის, ხ-კითხვიდა, ხ-უყუარან, მი-ხ-უგებდა, და-ხ-ბანნა...), ისე პირდაპირს, როცა ე. წ. ხყოფს ტიპის ზმნა I სერიის მწკრივებშია¹ (ხ-იკადრებს, ხ-იმარხვენ, ხ-ითხოვს, ხ-ირეკს, ხ-ყიდდეს და სხვ.); 3. ხ- გვხვდება ი პრეფიქსიანი ვნებითი გვარის ზმნებთან (ხ-ი-თქუმის, ხ-ი-ქმნების, ხ-ი-პოვებინ, შე-ხ-ი-მუსრა, ხ-ი-ყო და მისთ.)²; 4. ზედსართავი სახელებისა და ზმნიზედათა უფროობითი ხარისხის ფორმებში წარმოდგენილია ხ-, რომელიც ისტორიულად მესამე ირიბობიექტური პირის ნიშანია (ხ-უფრომს-ი, ხ-უფრომს, ხ-უდიდეს-ი და სხვ.) (2, გვ. 288—289).

საზოგადოდ, ეს ნორმები დაცულია ხანმეტ ტექსტებში, მაგრამ გვხვდება სხვადასხვა ტიპის დარღვევები. ეს მოვლენა ზოგ ძეგლს მეტად ახასიათებს, ზოგს შედარებით ნაკლებად (იხ. 3, გვ. 116; 4, გვ. 107 და შმდგ.; 5, გვ. 334; 6, გვ. 191 და სხვ.).

რამდენადაც ხანმეტი ძეგლების კორპუსის ჭეჩქერობით არ არის

¹ ხყოფს ტიპის ზმნათა შესახებ იხ. 1, გვ. 182—193.

² თუ რატომ იჩენს თავს ხ- ამ ტიპის ზმნებში, ჭეჩქერობით დამაკმაყოფილებლად ახსნილი არ არის.

ძალიან ვრცელი, შესაძლებელია ხ- პრეფიქსის ხმარების ნორმათა დარღვევების დაწვრილებითი განხილვა.

ბოლნისისა და უჯანგორის წარწერებში (V—VI სს.) ხ- პრეფიქსი 7-ჯერ გვაქვს და ყოველთვის მესამე ირიბობიექტური პირის ნიშანია: თავყვანის-ხცეს, ხულოცოს, შეხეწიე, შეხუბათ (ბოლნ.), აღხუმართე, თავყვანის-ხცეთ, აღხუმართეთ (უჯანგ.).

ძალზე საყურადღებოა მცხეთის ორი თითქმის თანადროული წარწერა: დემეტრე და აღრნერსე კპატოსებისა. დემეტრეს წარწერაში ხ-პრეფიქსიანი ფორმა გვაქვს: წმიდაო მიქაელ მთავარანგელოზო, დემეტრეს კპატოსსა მეოხ ხეყავ. ხ- მესამე ირიბობიექტური პირის ნიშანია. ვარაუდობენ, რომ წარწერა VI ს-ის მიწურულს განეკუთვნება (7. გვ. 287). მეორე წარწერაში იკითხება: წმიდაო გაბრიელ მთავარანგელოზო, აღრნერსე კპატოსსა მეოხ ეყავ. ეს წარწერა VII საუკუნის I მესამედის მიჯნით თარიღდება (7, გვ. 287). საყურადღებოა, რომ ხ- პრეფიქსი აქ უკვე აღარაა წარმოდგენილი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ხ- VI—VII საუკუნეთა მიჯნის მცხეთისა და მისი შემოგარენის მეტყველებაში იშლება (8, გვ. 11).

ყურადღებას იქცევს პალესტინის (ბეთლემის) ერთი წარწერა: შეწევნითა ქმსითა და მეოხებითა წმიდისა თეფსითა შნ ანტონის აბაჲ და იოსია, მომსხმელი ამის სეფისაჲ, და მამა-ღელჲა იოსიაჲსი, ამენ.

წარწერას ათარიღებენ 532—552 წლებით (9, გვ. 10, გვ. 17). წარწერაში ერთადერთი ზმნაა, რომელიც ქარაგმითაა წარმოდგენილი. მას ჩვეულებრივ კითხულობენ ასე: შეიწყალენ (იხ. 10, გვ. 12). გ. წერეთლის აზრით, ეს არის II ბრძანებითის II პირის ფორმა (შ ე ნ ი გ ი) (10, გვ. 37). ამგვარი წაკითხვა გამორიცხულია. შინაარსის გათვალისწინებით აქ დასაშვებია მხოლოდ II ბრძანებითის III პირის ფორმა ერთპირიანი ვნებითი გვარის ზმნისა (შ ე წ ყ ა ლ ე ბ უ ლ ი ქ მ ნ ე ს ი გ ი). ამ შემთხვევაში უნდა აღდგეს შეხიწყალენ, როგორც ვარაუდობდა კ. კეკელიძე (11, გვ. 39; შდრ.: 10, გვ. 37). ამდენად, პალესტინის წარწერის შნ ქარაგმიანი ფორმა ჩვენი საკითხისათვის საჭირო ზუსტ ინფორმაციას ვერ გვაწვდის.

ლ. ქაჯაია თვლის, რომ ი. ჯავახიშვილისა და მის მიერ ამოკითხული ხანმეტი ოთხთავის ფრაგმენტთა შემცველი ხელნაწერი V—VI საუკუნეებით თარიღდება (5, გვ. 287 და შმდგ.; შდრ.: 7, გვ. 318). ამ ძეგლში ხ- პრეფიქსის ხმარების ნორმათა დარღვევების შემდეგი შემთხვევები გვხვდება:

ა) აკლია მეორე სუბიექტური პირის ნიშანი:

ხეკრძალენით, ნუჟკუე ვინმე შეურაცხ-ყოთ ერთი მცირეთა ამათ-განი, მ. 18,10; მცნებანი ზიცნი: ნუ კაც კლავ, ნუ იპარავ, მარკ. 10,19 (შდრ.: ნუ კაც ხკლავ, ნუ ხიპარავ, ლ. 18,20); ხოლო იესუ მოხუწოდა და ხრქუა მათ: უწყითა, რამეთუ რომელნი-იგი ხგონებედ მთავრად წარმართთა, უფლებედ მათ ზედა, მარკ. 10,42; რამაა მეძიებლით მე, არა უწყითა: რამეთუ სახლსა მამისა ჩემისასა ჯერ არს ჩემი ყოფაჲ, ლ. 2,49.

ბ) აკლია მესამე ირიბობიექტური პირის ნიშანი:

მივედ და უჩუენე თავი შენი მღდელსა, მ. 7,5; შენ ხარ მომავალი იგი, ანუ სხუასა მოველოდით, მ. 11,3; (შენ) გამოუცხადე ესე ჩჩვლთა, მ. 11,25; და რომლისაჲ ხუნდეს ძესა გამოცხადების, გამოუცხადოს, მ. 11,27; მოვგუარე იგი მოწაფეთა შენთა და ვერ შეხუძლეს განკურნებად, მ. 17,16; ხოლო ხიყვნეს მუნ დედანიცა მრავალნი, რომელნი შოვრით ხედვიდეს, მ. 27,55 (შდრ.: ხხედვიდა, მარკ. 12,41); ხესუას მას ცოლი და შვილი არა დაუშთეს, მარკ. 12,19; არა დაუშთა შვილი, მარკ. 12,22; ვიდრემდე უკრდაცა პილატეს ფრიად, მარკ. 15,5; ეგრეთვე მღდელთმოდლუარნი იგი ემდერდეს ურთიერთას მწიგნობართა თანა, მარკ. 15,31; ხედვიდეს სასწაულსა მისსა, ი. 2,23 (შდრ.: რომელი ხხედავს დაფარულთა, მ. 6,4; 6,18).

გ) აკლია მესამე პირდაპირობიექტური პირის ნიშანი:

რომელი ვიცით, ვიტყვთ, ი. 3,11 (შდრ.: ამისთვის ხიტყოდა, ი. 2,22; ხიტყოდა ამისთვის, ი. 6,65).

დ) ხ-პრეფიქსი აკლია ი-პრეფიქსიან ვნებიტებთან:

და ხტქვთ: უკუეთუმცა ვიყვენით დღეთა მათ მამათა ჩუენთასა; არამცა ზკყვენით მათ თანა ზიარ სისხლსა მათ წინაწარმეტყუელთასა, მ. 23,30; რამეთუ ყოველი ცეცხლითა და ხიძარლოს, კეთილ არს მარული, უკუეთუ... იგი წბილ იყო; რამათა დაიმარილოს, მარკ. 9,50; ხოლო იგინი აღივხნეს მანკიერებითა, ლ. 6,11; არცა ზოლომონ ყოველსა დიდებასა თვსსა შეიმოსა, ვითარცა ერთი ამათგანი, ლ. 12,27.

ე) ზედმეტია ხ-, როცა ზმნა მეორე პირშია: უკუეთუ მიერცა გდევნიდენ თქუენ, წარხივლტოდეთ მერმესა, მ. 10,23 (ზმნა I ბრძანებითშია, ხ-საჭირო არაა).

ვ) ზედმეტია ხ-ორპირიანი გარდამავალი ზმნების მეორე სერიის ფორმებში:

ვრცელ არს გზად, რომელმან მიხიყვანის წარსაწყმედელად, მ. 7, 13; იწრო არს ბქმ და წულილ გზად, რომელმან მიხიყვანის ცხოვრებად, მ. 7, 14; რომელსაცა ქალაქსა შეხვდეთ, ანუ დაბასა, გამოხიკითხეთ, რომელი მას შინა ღირს ხიყოს, მ. 10, 11; ხოლო რაჟამს შეხვდოდით სახლსა, მოხიკითხეთ იგი და ხთქვთ: „მშვდობაჲ სახლსა ამას“, მ. 10, 12; ფიცით აღხუთქუა მას მიცემად, რაჲცა ხითხოვოს, მ. 14,7-8; ელია მოვიდეს და კუალად ხაგოს ყოველ, მ. 17, 11; და ხუმზირდეს მას, უკუეთუ შაბათსა განკურნოს იგი, რაჲთა შეხასმინონ იგი, მარკ. 3,2; რაჲთა შეხასმინონ იგი, ლ. 11, 54; ხოლო მათ შეიპყრეს და დახდევს მას წყლულებაჲ და გამოხაძეს იგი, ლ. 20, 12; რომელი ჩემდა მოვიდეს, არა განხუაძო გარე, ი. 6, 37.

არის ისეთი შემთხვევაჲც, როცა ხ- ზედმეტადაა წარმოდგენილი ერთპირიან საშუალ-მოქმედებითი გვარის ზმნასთან: და ვითარცა ხისადილნეს, ი. 21, 15.

ამ ძეგლში გამოვლენილი დარღვევები აშკარად გვიჩვენებენ, რომ მისი გადაწერის დროისათვის მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ხ- პრეფიქსი ცოცხალ მეტყველებაში (ყოველ შემთხვევაში იმ რეგიონის ცოცხალ მეტყველებაში, რომელსაც იმ ეპოქის სალიტერატურო ენა ემყარებოდა) უკვე მოშლილი იყო. ამ ძეგლის ვითარება ტიპოლოგიურად სრულად ემსგავსება IX—XI საუკუნეთა სალიტერატურო ენის მონაცემებს (1, გვ. 213—215; 8, გვ. 383—393). საესებით მართალი იყო გ. ახვლედიანი, როცა ა. შანიძის მიერ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში გამოვლენილ მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის პრეფიქსთა ხმარების დარღვევათა გამო წერდა: „გადაჭრით უნდა ითქვას, რომ ძველ ქართულშიც კი (საშუალოზე ლაპარაკი ზედმეტია) ეს მოვლენები მკვდარი ყოფილა, რადგან ფორმათა არევა მხოლოდ ამ ფაქტის შედეგი შეიძლება იყოს. ალბათ გაცილებით ადრე დაკარგულა ავტორის პრეფიქსების ბუნების შეგნება, თუ მათი მართლწერაც კი არეულია ძეგლებში: მართლწერა მუდამ უკან რჩება ენის განვითარებას; შესაძლოა, მართლწერა სასტიკად იყოს დაცული, მაგრამ ცოცხალ გამოთქმას იგი არ შეეფერებოდეს. ფაქტიურადაც ეს ასეა ყველა ენაში და ხდება ეს, რა თქმა უნდა, ხელოვნურად“ (12, გვ. 100).

როგორც ჩანს, ჩვენამდე მოღწეული ოთხთავის ფრაგმენტები VII საუკუნით უნდა დათარიღდეს (შდრ.: 5, გვ. 287). სწორედ VII საუკუნის ადრნერსე კპატონის წარწერაში გამოვლინდება ხანმეტობის მოშლის ამსახველი ფაქტი. ისიც საყურადღებოა, რომ საზოგადოდ

არ მოგვეპოვება VII-VIII საუკუნეთა ისეთი წარწერა, რომელიც ხ-პრეფიქსს გამოავლენდეს.

თუ ეს ასეა, როგორ უნდა აეხსნათ ხ-პრეფიქსიანი ფორმები, რომლებიც ასე მრავლად გვხვდება ხანმეტ ოთხთავში? როგორც ჩანს, ძეგლი გად ა წ ე რ ი ლ ი ა. გადაძწერმა ზოგი რამ შეცვალა, ძირითადად კი უცვლელად დატოვა დედნის ვითარება. ამ მხრივ უაღრესად საყურადღებოა ერთ შემთხვევაში ხ-პრეფიქსიანი ფორმის არსებობის ფაქტი: ესრძთ არს სასუფეველი ღმრთისაჲ, ვითარცა-იგი კაცჲან დასთესის თესლი ქუეყანასა, მარკ. 4,26.

ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში უცილობლად არის მიჩნეული, რომ ხ- IX საუკუნიდან გვხვდება. ხანმეტ ოთხთავში მისი გამოვლენა ამ დებულებას (მისგან გამომდინარე ყველა შედეგიურთ) საეჭვოს ხდის. ამჟამად, რომ VII საუკუნის (თუ უფრო ადრე არა) ცოცხალ მეტყველებაში ხ- უკვე არსებულა (ეს იმას ნიშნავს, რომ ხ-პრეფიქსი ამავე ცოცხალ მეტყველებაში უკვე აღარ იყო). თავის მხრივ, ეს ფაქტი იმასაც ნათელს ხდის, რომ ხანმეტი ოთხთავი ცოცხალ „ხანმეტობას“ კი არ ასახავს, არამედ იგი გვიან არის გადაწერილი.

თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, ძნელი გასაგები აღარ აქნება ის დარღვევები, რაც ხ-პრეფიქსის ხმარებისას გვხვდება სხვა ძეგლებშიც. ივანე ჯავახიშვილის ამოკითხულ უძველეს ხელნაწერებში აკლია მესამე ირიბობიექტური პირის ნიშანი: მიუგოს (გვ. 363), დაუტეოს (გვ. 341); არაა წარმოდგენილი მესამე პირდაპირობიექტური პირის პრეფიქსი: უვარ-ყუოფ (გვ. 338); გვაქვს უფუნქციო ხ- II სერიის ფორმებთან: მიხიყვანის (გვ. 332); მიხილე (II ბრძანებითი, გვ. 363); ხიცხე (II ბრძანებითი, გვ. 326).

იაკობის წინარესახარების ტექსტში (VII ს.), რომელიც ჯ. ბერძოლმა გამოსცა (13), გვხვდება დახუფარო (გვ. 71), სადაც ხ- მეტია. ასევე ზედმეტია ხ- აღ-ხ-ი-ტყუა (წყვეტილი, ერთპირიანი, საშუალო გვარი) ზმნურ ფორმაში (გვ. 56). ა. შანიძემ მიუთითა, რომ აქვე დასტურდება ხიცნა კელნი პირსა თვსსა, სადაც ხ- მეტია; აგრეთვე გვხვდება შეაგინა || შეხაგინა ფორმები (14, გვ. 13).

ხ-პრეფიქსის ზედმეტად ხმარების შემთხვევები დასტურდება ეზრა პირველის ტექსტში (15):

გამოხარჩიეს 9,14; [] ხიყვანეს ცოლნი 9,16.

ეგვევ მოვლენა დასტურდება ივლითის წიგნის ფრაგმენტშიც (16, გვ. 5): მოხსრეს.

ხანმეტ მრავალთავში (VIII ს-ის I ნახევარი, იხ. 17) გამოვლინდება მესამე ირიბობიექტური პირის ხ- ნიშნის კლების შემთხვევები: მივებახლებით (გვ. 126); შევებახლნეთ (გვ. 127); ვევედრებოდით (გვ. 125); ვეტუოდით (გვ. 125); ვაჩუენებდეთ (გვ. 127); შევამთხვნეთ (გვ. 127); ვაჩუენოთ (გვ. 128); დავაცადო (გვ. 127); წინადაუდვათ (გვ. 142); ვეჟმნეთ (გვ. 128); შევემთხვნეთ (გვ. 128), უგალობდეთ (გვ. 146); მივებახლებოდით (გვ. 127); ვეგლოვდეთ (გვ. 127).

ამავე ძეგლში ხ- ორ შემთხვევაში ზედმეტად არის წარმოდგენილი: აღხიპყრა (გვ. 130), მიხილო (მან იგი; გვ. 148).

VIII საუკუნის I ნახევარს უნდა ეკუთვნოდეს ხანმეტი ოთხთავის ნაწყვეტები, რომლებიც ჯ. ბერძოლმა ამოიკითხა (18). ამ ფრაგმენტებში გვაქვს ხ-ს კლების შემთხვევები: შეერთოს (მრკ. 10,12), აქუნდა (მრკ. 10, 29), აქუს (მრკ. 10,23), აღესრულა (ლკ. 4,21).

ჩვენამდე მოღწეულია მხოლოდ ორი ჰაემეტი ძეგლი: წყისის წარწერა (616—619 წწ.) და ლექციონარის ფრაგმენტები (VIII ს.).

წყისის წარწერაში ერთადერთი ზმნური ფორმა გვხვდება (აღ- ზუმართე): ესე ჭუარი ქრისტჳსი მე, კოსტანტი, ძემან სტეფანესმან და გუდასმან, აღზუმართე.

ბ- ამ შემთხვევაში ისტორიულად არსებული, ოღონდ ძველი ქართულის დონეზე უკვე გამქრალი ირიბობიექტური პირის ნიშანი (ამ ტიპის ზმნათა შესახებ იხ. 1, გვ. 174 და შემდგ.).

ჰაემეტი ლექციონარის ტექსტი, რომელიც ა. შანიძემ აღმოაჩინა და გამოსცა (19), გამოავლენს ბ- პრეფიქსის ხმარების ნორმათა არაერთ დარღვევას:

ა) აკლია მესამე ირიბობიექტური პირის ნიშანი:

ესვენ, გვ. 380; ესარების, გვ. 367; აქუს, გვ. 380; მოველოდეთ, გვ. 366; ასწავებდა, გვ. 383; დაესხმოდა, გვ. 382; განუკვრდებოდა, გვ. 371; 378; დაუკვრდებოდა, გვ. 380; უმზირდეს, გვ. 373; ამსახურებდა, გვ. 364; ეტუოდა, გვ. 368; 388; მოართუეს, გვ. 369; შეახო, გვ. 375; უბრძანა, გვ. 379; მიუგო, გვ. 366; 381; 388; აღუთქუა, გვ. 368; განუყო, გვ. 377; მიებახლნეს, გვ. 364; შეებახლნეს, გვ. 371; ესმა, გვ. 372; 374; ესმეს, გვ. 366; მოუქდა, გვ. 370; შეუძღეს, გვ. 370; განეშორა, გვ. 367; 374; განეშორენით, გვ. 366; მოაპის, გვ. 373; დაადგის, გვ. 373; შთაახსის, გვ. 373; დაუგონ, გვ. 377; განუტეოს, გვ. 378; განუტევნა, გვ. 380; უთხრან, გვ. 378; განუშაადონ, გვ. 374; მო-ვე-უღოს, გვ. 385; წინაწარუძღუნ, გვ. 378.

ბ) ზ- პრეფიქსი ზედმეტად არის წარმოდგენილი: სათნო-ჰყავ, გვ. 370.

გ) ზ- აკლია ი- ნიშნის ვნებითს ფორმებთან:

იგუემების, გვ. 370; დაითქმოდეს, გვ. 383; აღივსნეს, გვ. 381; განიკურნა, გვ. 375; მოიქცა, გვ. 375; იუვნეს, გვ. 368; 372; იცვალა, გვ. 369; დაითხოოს, გვ. 373; ვიყო, გვ. 374; იყოხ, გვ. 386.

ეს დარღვევები, ისე როგორც ანალოგიური შემთხვევები ხანმეტი ტექსტებისა, მიუთითებს, რომ ე. წ. ჰემეტი ტექსტები ჩვენამდე თავდაპირველი სახით არ არის მოღწეული. ამას მოწმობს აგრეთვე ზს დაწერილობა: მიჰსცემდა (377, 16-17; 379, 18-19), დაჰსცხრა (383, 8-9). ეს ფორმები ალბათ ასე გამოითქმოდა: მისცემდა, დასცხრა (იხ. 4, გვ. 19-24; შდრ.: 19, გვ. 358-359). ამის გამო ისიც უნდა ვივარაუდოთ, რომ წინაენისმიერ თანხმოვანთა წინ /ჰ/ კი არ გამოითქმოდა, არამედ /ს/. ზ-ს დაწერა განპირობებულია დედნის ზეგავლენით. არის კიდევ ერთი საბუთი, რაც მოწმობს, რომ ლექციონარის ტექსტი მას შემდეგ არის გადაწერილი, რაც ენაში კლასიკური ჰემეტობა მოიშალა. ერთ ადგილას დასტურდება პირის მორფემათა ვჰ მიმდევრობა: დავჰთესი (გვ. 385). ცნობილია, რომ ხანმეტი და ჰემეტი ძეგლებისათვის პირის პრეფიქს მორფემათა მიმდევრობის რანგები მკაცრად არის განსაზღვრული: პირველ ადგილზე დგას მესამე ირიბობიექტური პირის ნიშანი, მეორეზე—პირველი სუბიექტური პირის ნიშანი (მიხუხედე; აღხუმართე, აღჰუმართე...).

ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ ხანმეტი და ჰემეტი ტექსტების დიდი ნაწილი (VII-VIII სს.) მას შემდეგ არის გადაწერილი, რაც ცოცხალ მეტყველებაში „ხანმეტობა“ და „ჰემეტობა“ მოიშალა (20). აშკარაა ამ მოვლენის ფონეტიკური საფუძველი: პრეფიქსთა მოშლა იწყება ხმოვნების წინ, IX—XI საუკუნეების ძეგლებში კი ფართოდ აისახება თანხმოვნებით დაწყებულ ფორმებთანაც (1, გვ. 195—215; 8, გვ. 383—389).

ეს გარემოება მეტად აოთულებს „ხანმეტობა“-„ჰემეტობის“ ურთიერთმიმართების პრობლემის გადაჭრას. ჩვენი ცოდნის ამ ეტაპზე არსებობს ალბათობა, უპირატესობა მიენიჭოს ივ. ჭავჭავიძელისა (7, გვ. 312-313) და ალ. ონიანის (8, 21, გვ. 129-138) ჰიპოთეზის, თუმცა საკითხის საბოლოო გადაწყვეტას ხელს უშლის უძველეს „ხანმეტ“ და „ჰემეტ“ ტექსტთა სიმცირე.

ლიტერატურა

1. ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში: თხზულებანი, II, თბ., 1981.
2. ა. შანიძე, უძველესი ტექსტების აღმოჩენის გამო. ლიტერატურული ცნობა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ მეთერთმეტე საუკუნის მწერლობაში: თხზულებანი, II, თბ., 1981.
3. ა. შანიძე, ხანმეტი მრავალთავი: ტფ. უნივ. მოამბე, VII, 1927.
4. ზ. ხარჭველაძე, ხანმეტი და ჰემეტი ტექსტებში დადასტურებული ზმნის პირიან ფორმათა საძიებლები, თბ., 1971.
5. ლ. ქაჭაია, ხანმეტი ტექსტები, I, თბ., 1984.
6. ბ. გიგინეიშვილი, ხანმეტი ტექსტები, I (რეცენზია ლ. ქაჭაიას ნაშრომზე): „ბაკნე“, № 3, 1984.
7. ივ. ჩავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
8. ზ. ხარჭველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984.
9. მ. თარხნიშვილი, ახლად აღმოჩენილი ქართველთა მონასტერი ბეთლემში: „ბედი ქართლისა“, 1954, № 16.
10. ზ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960.
11. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1960.
12. ზ. ახვლედიანი, ორი ერთსახე პრეფიქსი ქართულ ზმნაში: ჩვენი მეცნიერება, № 1, ტფ., 1923.
13. J. Neville Birdsall, A Second Georgian Recension of The Protevangelium Jacob: Le Mulséon, 83, Louvain, 1970.
14. ა. შანიძე, იაკობის პირველსახარების ხანმეტი ნაწყვეტები: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 21, თბ., 1977.
15. J. N. Birdsall, Palimpsest Fragments of a Khanmeti Georgian Version of I Esdras: Le Muséon, LXXXV, 1—2, Louvain, 1972.
16. J. Neville Birdsall. Xanmeti Georgian Palimpsest Fragments of The Old Testament Preserved in a Vienna Manuscript: Caucasian Perspectives, Lincom Europa, Unterschleischeim/München, 1992.
17. ა. შანიძე, ხანმეტი მრავალთავი: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, ტფ., 1927.
18. J. Neville Birdsall, Khanmeti Fragments of The Synoptic Gospels from Ms Vind Georg. 2: Oriens Christianus, 55, 1971.
19. ა. შანიძე, ჰემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის: ტფ., III, ტფ., 1923.
20. ო. გონიაშვილი, დიალექტიზმებისათვის ჰალიშის ძეგლში. 1. საკითხის დასმისათვის დიალექტიზმების შესახებ ძველს ქართულში: ენიშკის მოამბე, IV, თბ., 1938.
21. ალ. ონიანი, ქართველურ ენათა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხები, თბ., 1978.

თელო უთურგაიძე

[3]-სა და [ტ]-ს მიმართებისათვის ძველი ქართულის ფონემატურ სისტემაში

ფონემატურ კანონზომიერებებს ვადგენთ იმ მონაცემთა საფუძველზე, რომელთაც ვიღებთ მორფემათა ფარგლებში. მორფემათა საზღვრების ფონემური კომპლექსების შედგენილობას განსაზღვრვენ მორფოლოგიური წესები, ამიტომ ისინი იმანენტურ ფონემატურ წესებზე გავლენას ვერ ახდენენ. მრფემათა საზღვრებზე განხორციელებული ცვლილებები (მორფონოლოგიური პროცესები) წარიმართება ფონემატური (ძირითადად) ან მორფოლოგიური მოდელების (მაგალითად, ანალოგიის წესის) დაწოლით.

ძირეულ მორფემებში [ვ]-სა და [ტ]-ს შორის ძველ ქართულში გვაქვს დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულება, გარდა იმ ათი შემთხვევისა, როდესაც საქმე გვაქვს ამ ბგერათა შესაბამისი გრაფემების თავისუფალ მონაცვლეობასთან: ძირითადი წესით, [ვ] გვხვდება ჩქამიერ თანხმოვანთა წინ და არაჩქამიერ ფონემათა (ხმოვანთა და სონორთა) წინ და მომდევნოდ, [ტ] კი—ჩქამიერ თანხმოვანთა მომდევნოდ.

ძველი ქართულის დისტრიბუციული წესების შესახებ, ბუნებრივია, ვმსჯელობთ ნაწერი ტექსტებში მიხედვით¹. ამიტომ დასახელებული ათი შემთხვევა, რომელთაც სამეცნიერო ლიტერატურაში უწოდებენ გამონაკლისებს, უნდა შეფასდეს ძველი ორთოგრაფიული ნორმების კანონზომიერებათა შესწავლის საფუძველზე. გასარკვევია შემდეგი: რამდენად არის მისაღები ძველი ორთოგრაფიული ნორმა ფონოლოგიური თვალსაზრისით, მაშასადამე, პრინციპულ მნიშვნელობას იძენს ორთოგრაფიული და ორთოეპიული ნორმების შესაბამისობის გარკვევა ამ პერიოდში.

¹ წყვილბაგისმიერი [ტ] თანხმოვანი ძველ ტექსტებში გამოიხატებოდა უ გრაფემით (მრგლოვანი **ԱԿ** და ნუსხური ყ).

ზემოთ მითითებული ათი შემთხვევა, როცა [ვ]-სა და [ჭ]-ს² აღმოაჩნდათ გადამკვეთი პოზიცია, რაც ძველს ქართულშივე განვითარდა თავისუფალი მონაცვლეობის ხაზით, რეალიზებულია 18 სიტყვაში, ესენია: ა დ ვ ი ლ ი, ქ ა რ თ ვ ე ლ ი, ქ ე ვ ა, ქ ე ვ ე ლ ი (ქველის-საქმარი), ფ ქ ვ ი ლ ი. ს ა ზ ღ ვ ა რ ი, ყ ვ ე ლ ი, წ ყ ვ ი ლ ი, ც ვ ა ლ ე ბ ა, წ ვ ა ლ ე ბ ა, ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი, ჯ ი ნ ქ ვ ე ლ ი, ზ ვ ა ლ ე ბ.

ძირითადი წესით, /ღ, თ, ქ, ღ, ყ, ც, ძ, წ, ჯ, ხ/⁴ თანხმოვანთა მომდევნოდ მოსალოდნელი იყო [ჭ] ბგერის შესატყვისი ასო უ, შდრ. დუირე//ღვრ⁵, მინდურის... სთუელი, თთუე... თქუენ, ქუაბი... ზლუა, რღვევა... ტყუე, ყუედრება... ცუარი, მარცუალი... ძუალი, ძუელი... მწუანე, წუელი... ეჭუ, მჭუალ... ხუად, ხუედრება და სხვ.

ასეთ ვითარებაში ჩვენ წინაშე დგება კითხვა: [ვ] და [ჭ] ერთი ფონემის ალოფონებია თუ დამოუკიდებელი ფონემების გამომხატველი ბგერები?

აღნიშნული ცამეტი გამონაკლისი ზოგჯერ, ემორჩილება რა ძირითად დისტრიბუციულ წესებს, აღარ წარმოადგენს გამონაკლისს: ვ-ს ადგილზე ნახმარია დისტრიბუციულად მოსალოდნელი უ გრაფემა (ნიშანი [ჭ]ბგერისა)⁶, მაგ., ფქვილი//ფჰკლი, წყვილი//წყჰკლი, ქველი//ქუჰველი, ქვითა//კჰთა, მცვალებელი//მცუალებელი. მოყვანილი პარალელური ფორმები [ვ]-სა და [ჭ]-ს თავისუფალ მონაცვლეობაზე მიუთითებს. მაშასადამე, [ვ] და [ჭ] ერთი ფონემის ალოფონებად უნდა ჩაითვალოს ძველ ქართულში. პარალელურ წყვილთა ხაზგასმულ ფორმებში ორთოგრაფია შესაბამისი გამხდარა ორთოეპიისა. დარჩენილ „გამონაკლისთა“ პარალელური ფორმებიც, ვფიქრობთ, თანდათანობით გამოვლინდება. ახლა კი იმის შესახებ, როგორ გაჩნდნენ აღნიშნული გამონაკლისები ძველი ქართული ენის ორთოგრაფიული ნორმების ზემოქმედებით: ძველ ქართულში მიღებული

2 ძველი ქართულის წყვილბაგისმიერი ნაპარალოვანი თანხმოვნის აღსანიშნავად მ პირველად გამოიყენეს იტალიელმა მისიონერებმა მე-17 საუკუნეში. ამის მიხედვით ანტონ I მე-18 საუკუნეში გრაფემა ჭ შემოიტანა ქართულ დამწერლობაში.

3 ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, თბ., 1971. გვ. 8.

4 ვიღებთ მსოლოდ იმ ჩქამიერ თანხმოვნებს, რომლებიც „გამონაკლისებში“ გვხვდება (იხ. ზემოთ).

5 უი გრაფემები ძველ ქართულში უმეტესად შენაცვლებულია ვ გრაფემით.

6 ზოგ ძველში უ-ს ადგილზე შესაძლოა იქდეს ვ. იხ. ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 117.

ორთოგრაფიული ნორმით, ხმოვნის მომდევნო ვ უცვლელად რჩებო-
და ხმოვნის ჩვიარდნის შემდეგაც, მიუხედავად იმისა ახალ პოზი-
ციაში ეს ვ ჩქამიერ თანხმოვანს მოსდევდა თუ არაჩქამიერს.
პოზიციის შეცვლის შემდეგ, თუ ვ-ს წინა თანხმოვანი აღმოჩნდებო-
და ჩქამიერი, ბუნებრივი იქნებოდა მისი შეცვლა [ჭ] ბგერის აღმ-
ნიშვნელი უ ნიშნით ([ვ]—[უ]). ეს ორთოეპიული ცვლილება, რო-
მელსაც უთუოდ ჰქონდა ადგილი ძველ ქართულში, ორთოგრაფიის
დონეზე ნიშნავდა ვ გრაფემის შეცვლას უ გრაფემით, მაგრამ მილე-
ბული ორთოგრაფიული ნორმით ასე არ ხდებოდა ყოველთვის, კერ-
ძოდ: -ავ—ვ (თემის ნიშნის) ცვლილების დროს; ასევე ძირეულ მორ-
ფემებში ვ-ს წინა ხმოვნის ამოვარდნის შემდეგ, როცა ეს უკანასკნე-
ლი ჩქამიერ თანხმოვანს მოსდევდა. აი უმრავლესთაგან რამდენიმე
მაგალითი ძველი ქართულიდან: (1) ჰხედავს—ხედვა, ჰხატავს—ხატვა,
თხზავს—თხზვა, ჰბაძავს—ბაძვა, განჰკარგავს—განკარგვა, ჰმართავს—
მართვა, ჰზღავს—ზღვა და სხვ. (2) ცავ/ცევ: მცავთ, დამიცევ, შდრ.
ცვაჲ, სცვიდეს, სცვიდა და სხვ. ყავ: ვიყავ, ჰყავ, შდრ. იყვნეს, ყვნეს,
ყვნა... ნიფხავ-ნიფხვის, მეძავ-მეძვის და სხვ.

წარმოდგენილი მასალის მიხედვით, მაშასადამე, /ვ/ ყველა პო-
ზიციაში. რეალიზებულია [ვ]-ს სახით და ტექსტებშიც აღნიშნულია
ვ გრაფემით, რაც ეჭვის ქვეშ აყენებს დებულებას, რომ [ვ] და [ჭ]
ალოფონებია /ვ/ ფონემისა ძველ ქართულში. ასეთი ეჭვი უსაფუძვ-
ლოა სხვა შემთხვევათა მიხედვით ანალოგიურ პოზიციებში: (1) სუ-
ბექტური პირველი პირის (S₁) ვ- პრეფიქსი ობიექტის მესამე პირის
ხ-ს (O₃) მომდევნოდ უთუოდ მოიქცევა უ-დ ([ჭ]), მაგალითად: შე-
ხუაბთ (—შეხვაბთ), ხუეტყვ (—ხვეტყვ)⁷ და სხვ. აქ გამონაკლისები
არ არსებობს, შდრ. ვ ა ბ ი, დ ა ვ ა ბ ი (როცა წყვეტილში ან მეორე
ხოლმეობითში O₃-ის ნიშანი ხ- პრეფიქსი წარმოდგენილი არ არის)
ფორმათა მიხედვით, რა თქმა უნდა, /შეხუაბთ/ ფორმაში ადგილი
ჰქონია [ვ]—[ჭ] პროცესს. (2) ვალ/ვედ ფუძეთა თავკიდური ვ ხანმე-
ტი ძეგლების ორთოგრაფიით S₂-ის ხ- პრეფიქსის მომდევნოდ გადა-
დის უ-ში. (იგი) ვალს, მოვალს, წარვალს... მოვიდა, მოვედინ... მაგ-
რამ (შენ) ხუალ, მოხუალ, მოხუედ, მოხვდე... გამონაკლისები აქაც
არ არის: (3) თუ ვალ ფუძე პირდაპირ მოსდევს საწყისის ხ- პრე-

7 ა. შანიძის სწორი თვალსაზრისით, O₃S₁ (ხ-უ) პირთა თანამიმდევრობა
შილებულია S₁O₃-ისაგან. სხვა თვალსაზრისით ხუ-წარმოშობით განუყოფელი პრე-
ფიქსია.

ფიქს, თავიღურა ვ მაშინაც მოიქცევა უ-დ: სულა(მდრ. სღვა), როცა S₂ და O₃ წარმოდგენილი არიან ზ-პრეფიქსით, მაშინაც მის მომდევნოდ შესაძლებელია [ვ]-[ჭ] ცვლილება.

ზემოთ წარმოდგენილი მასალისა და მსჯელობის მიხედვით, ვ გრაფემა ძველი ქართულის ორთოგრაფიის მიხედვით თითქოს ჩქამიერ თანხმოვანთა მომდევნოდ უცვლელი რჩება მხოლოდ მაშინ, თუ მის წინ რედუცირებულია ხმოვანი, სხვა შემთხვევებში კი, როცა ვ მორფემათა საზღვრებზე უშუალოდ მოსდევს ჩქამიერ თანხმოვანს, ადგილი აქვს ვ/უ ცვლილებას. ასეთი დასკვნა განხილული მასალის მიხედვით სწორი იქნებოდა, მაგრამ ძველსავე ქართულში გვაქვს შემთხვევები, როცა ვ-უ პროცესს ადგილი აქვს ხმოვნის რედუცირების შემდეგაც ჩქამიერთა მომდევნოდ. ამის ნიმუშს წარმოადგენს -თვს თანდებული, რომელიც მიღებულია თავ არსებითი სახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმის ფლექსიურ ელემენტად მოქცევით: თავის-თვს (თუის). ძველი ქართულის ზემოთ განხილული ორთოგრაფიული წესებით ა-ს რედუქციის შემდეგ მოსალოდნელი იყო -თვის (მდრ. მეძავ-მეძვის, ნიფხავ-ნიფხვის), მაგრამ თანდებულად მოქცევამ მას დაუყარა კავშირი თავ სახელთან და თ-ს მომდევნოდ, უკვე წარმოქმის მიხედვით, ორთოგრაფიაშიც დამკვიდრდა უ გრაფემა (ნიშანი[ჭ] ბგერისა), ე. ი. წარმოითქმოდა (თუის) და დაიწერა თუის (//თვს). იგივე თავ მონაწილეობს თვნიერ ნაწილაკშიც (ნ. მარი, ა. შანიძე). თვით სახელი თავ ძველ ქართულშიცა და თანამედროვეშიც უკუმშველია. მისი შეკუმშვა შესაძლებელია განსაზღვრულ პირობებში⁸.

ამათ გვერდით შეიძლება არ მოხდეს ვ-უ ცვლილება მაშინაც, როცა ვ ფლექსიურ ელემენტთა თანამიმდევრობაში უშუალოდ მოსდევს ჩქამიერ თანხმოვანს საზღვარზე, მაგ., ვ- (S₁) პირის ნიშანი არ იცვლება უ-დ აღ-ზმნისწინის მომდევნოდ: აღვადგინებ, აღვიგებ, აღვავსებ და სხვ. ფორმებში აღ ზმნისწინის მომდევნოდ მიღებული ნორმით ვ- უცვლელად რჩება, თუმცა სპორადულად აქაც შეიძლება მოხდეს ვ გრაფემის შეცვლა უ-თი, რაც კანონზომიერია ფონემატურად, რადგან ძირეულ მორფემებში, ზემოთ წარმოდგენილი ერთი გამონაკლისის გარდა (საზღვარი), ღ-ს ყოველთვის უ მოსდევს (ღვნო, აღვრი, ღუელი, ღუაწლი, გაღვძება, ღუელფი და სხვ.). აღვსება სიტყვაში ვ ძირეულია, ძველ ქართულში იხმარებოდა ამის დაყრუე-

⁸ თ. უთურგაიძე, ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, 197, გვ. 175.

ბული ვარიანტი—ა ხ ვ ს ე ბ ა, რომელსაც თავის მხრივ ჰქონდა ა ხ უ ს ე ბ ა ნაირსახეობა ჭერ კიდეც ხანმეტ პერიოდში (V—VII სს.). ასევე ი ყ ვ ნ ე ს ფორმის პარალელურად ხშირად ვხვდებით ი ყ უ ნ ე ს ვარიანტს. თემის ნიშნისეული -ვ (-ავ)-ს უ-დ მოქცევის კარგი მაგალითია „მამათა სწავლანში“ დადასტურებული განვიკითხვდით (28, 15—16 c), ნაცვლად მიღებული ორთოგრაფიით მოსალოდნელი განვიკითხვიდით ფორმისა. მაშასადამე, როცა ჩქამიერთა მომდევნოდ მოსალოდნელი უ-ს ადგილზე სწერია ვ, უბრალოდ, არაადეკვატური ორთოგრაფიული წესის (რომელსაც ჩვენ ადრე მორფოლოგიური ინერცია ვუწოდებთ) გამო ნაწერი ვერ ასახავს სამეტყველო ნიუანსს.

შეიძლება დავასკვნათ: ძველ ქართულში ჩვეულებრივია ვ-სა და უ-ს თავისუფალი მონაცვლეობა მორფოლოგიურ საზღვრებზეც და ნარედუქციალ ფორმებშიც. უნდა გამოიყოს ისეთი შემთხვევებიც, როცა დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულება მკაცრად არის დაცული ვ-სა და უ-ს შორის (ანუ [ვ]-სა და [უ]-ს შორის) ზოგი პარადიგმის ფარგლებში ჩამოყალიბებულ მორფოლოგიურ მიკროსისტემებში, მაგალითად: S₁-ის [ვ-] პრეფიქსი ჩქამიერთა და არაჩქამიერთა მომდევნოდ; (ვალ) ფუძის ვ თავკიდურად და S₂-ის ხ- პრეფიქსის მომდევნოდ...

დავუბრუნდეთ „გამონაკლისებს“. შევეცდებით მათ გაანალიზებას ზემოთ აღწერილ კანონზომიერებათა მიხედვით:

1. ადვილი. შ. ფოგტის თვალსაზრისით, ა დ ვ ი ლ ი უკავშირდება დევ ძირს (დევს, დავდევ) და მას შლის ასე: ა-დვ-ილ-ი⁹. ა- პრეფიქსი ისეთივე ელემენტია, როგორიც ა ბ ა ნ ო ს ა და ა დ გ ი ლ ი ს... თავკიდურა ა-¹⁰. მაშასადამე, ვ-ს წინ ჩავარდნილია ე(დევ—დევ) და ჩქამიერი დ-ს მომდევნოდ ვ-ს წერა ამით აიხსნება ძველ ქართულში.

2. ქართველი. ამ სიტყვის ამოსავალი ძირი უდავოდ არის ქართ-კომპონენტი, რასაც ადასტურებს ქართლ-ი და მეგრული ქო რ თ-უ ფორმები. მეგრულ-ქანურ -უ სუფიქსს შეენატყვისება -ელ სუფიქსი ქართულში, მაშასადამე, ქ ა რ თ ლ- ფუძის -ლ აგრეთვე სუფიქსია; ქართ-ლ. ამის საფუძველზე ქართველი ასე დაიშლება: ქართ -ვ -ელ -ი. ვ რომ ძირეული იყოს, წარმოდგენილი იქნებოდა უ-თი თ-ს მომ-

⁹ H a n s V o g t. Armenien et caucasique du Sud, NTS, 1938, გვ. 338.

¹⁰ პ. ფენრიხი, ზ. საარჩველადე. ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, 1990, გვ. 28. იხ. კიდეც: ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან, IV. თსუ შრ., XXXI, 1947.

დევნოდ (შდრ. თუალი, თთუე და სხვ.). მაშასადამე, ორთოგრაფიულად უნდა გვქონოდა ქართული და არა ქართველი, რომელიც ტექსტებშია. ვ ამ სიტყვაში დასაშვები იყო მხოლოდ მაშინ, თუ მის წინ იქნებოდა ხმოვანი ან სონორი დღეს რა მონაცემებიც გვაქვს, მათ მიხედვით ამოსავალ ფუძედ უნდა დავუშვათ *ქართლველი და უნდა ვივარაუდოთ, რომ პირველი (მარცხნიდან) ლ-ს დისიმილაციური დაკარგვით არის მიღებული ფორმა ქართველი: *ქართლველი—ქართველი (შდრ. მოსლველ—მოსულ). *ქართლველ ფუძეში დისიმილირებული მარცხნიდან პირველი ლ ღერ გადაიქცეოდა რ-დ (შდრ. მოსლველ—მოსრულ), რადგან მას ხელდებოდა პირველი მარცვლის რ. ასეთ ვითარებაში ლ აუცილებლად ამოვარდებოდა ფორმიდან (*ქართლველი—ქართველი). მაშასადამე, ქართველ ფუძეში ვ მეორეული ელემენტია, თავდაპირველად კანონზომიერი, მაგრამ არაბუნებრივი შემდგომი ცვლილებებს მიხედვით. ტექსტებში მოსალოდნელია ქართული ვარიანტიც ფონემატური მოთხოვნალების საფუძველზე.

3. ქვა, ქველი, ფქვილი. გამონაკლისებიდან სამ სიტყვაში ქ-ს მოსდევს ვ და არა მოსალოდნელი უ. დღეისთვის სამივესთვის ნაბოვნია ვარიანტები. სადაც ფონემატურად მოსალოდნელი უ (შესატყვისი [უ] ბგერისა) ზის და არა ვ: ქუა დასტურდება ბიბლიის გელათური წარმომავლობის ნუსხაში (A 179): „ქეთა განტუნოს“ (გამოსლვათად XXI, 29, 32)¹¹. იქვე, წინა მუხლებში (მაგ., XXI, 28), გვხვდება ქვა (ქვადაკრებულ). გამოვლენილია ქუველ „ქველი“¹², რომელსაც თვლიან გარდამავალ საფეხურად ქველსა და ქუელს შორის. რა თქმა უნდა, უვ წარმოითქმოდა როგორც [უ] და არა გემინირებული [უვ], რაც საერთოდ არ ახასიათებდა ქართულ ენას. ფქვილ ფუძეში -ვ ნაშთია -ავ სუფიქსისა (ფქვა-ვ-ს), შდრ. მოფქავი. მაშასადამე, ფქვილი/ფქვლი მონაცვლეობა პოზიციურად არის შეპირობებული: ქ-ს მომდევნოდ [უ] უნდა წარმოთქმულიყო და არა [ვ], შდრ. ქუაბი, ქუეყანა, ქვშა, ექუსი. ვარქუ და სხვ., სადაც ძირეულ მორფემებში ქ-ს მომდევნოდ უ იწერებოდა, შესაბამისად გამოთქმისა. როცა ვამბობთ „შესაბამისად გამოთქმისა“, მხედველობაში გვაქვს ვითარება ჩქამიერ თანხმოვანთა მომდევნო პოზიციაში ძველი ტექსტების მი-

¹¹ წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი, ნაკვეთი 1 (ბ. გიგინეიშვილისა და ც. კიკვიძის რედაქციით), 1990, გვ. 435.

¹² ი. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 117.

ხედვით: იქ უ(უ)ს გამომხატველი გრაფემა) არის გაბატონებული. ძველ ქართულში ხშირია წისქვლი, რომელიც ეტიმოლოგიურად ფქვილს უკავშირდება: წყლის ფქვილ—წისქვილი (ა. შანიძე). ფქვილი/ფქვლი „წისქვილის ქვასაც“ ნიშნავდა. ფქვილი როგორც კი ჰემანტიკურად დასცილდა ფქვას (ზმნას), ორთოგრაფიაც სწრაფად შესაბამისი გახდა ორთოეპიისა და გავრცელდა წისქვლი დაწერილობა, რამაც უთუოდ გავლენა იქონია ფქვლი ფორმის დამკვიდრებაზეც.

4. საზღვარი. ამ სიტყვაში კარგად ჩანს დერივაციული წარმოების კვალი: სა-ზღვ-არ. ჩვენ ზღვ ძირს ეუკავშირებით ზღვ „მსხვილი სიბი ქვა“ სიტყვას, რომელიც გავრცელებულია ქართლურსა და მთის დიალექტებში. ზღავი ბოლო დრომდე მთაში ყანებისა და სათიბების მიწების აღსანიშნავად გამოიყენებოდა, აქედან ადვილად გამოიყვანება საზღვარ სიტყვის მნიშვნელობაც. როგორც ვხედავთ, საზღვარ-შიც ვ ჩქამიერი ღ-ს მომდევნოდ წინა ხმოვნის რედუქციის შემდეგლა მოხვედრილა (საზღავარ—საზღვარ) და ამით უნდა აიხსნას მისი მართლწერის შეუფერებლობა თავისი დროის ორთოეპიულ ნორმასთან.

5. ყველი, წყვილი. ყ-ს მომდევნოდ ვ მოსალოდნელი უ-ს ადგილზე გვხვდება ამ ორ სიტყვაში. ამ ფორმებშიც ვ-ს პოზიცია მეორეულია: მის წინ ჩავარდნილია ხმოვანი. ყველი თავისი წარმოშობით მიმდებარა: ყავ-ელ—ყველი¹³. ზმნურ ყავ ფუძეში ამოვარდა ა მიმდებარის -ელ სუფიქსის გავლენით, ოღონდ რედუქციის შემდეგ ვ აღარ იცვალა უ-დ მიღებული ორთოგრაფიული წესის საფუძველზე, მიუხედავად საამისო ახალი პოზიციისა, რასაც უთუოდ დიდად უწყობდა ხელს ფუძის გახმოვანებული ფორმების არსებობა ენაში, როგორცაა: შეყავ, შეყავნ და სხვ. ზწორედ ეს გახმოვანებული ფორმები უნარჩუნებდა „მორფოლოგიურ ინერციას“ რედუქციებულ ფორმებში ჩქამიერი ყ-ს მომდევნოდ ვ-ს წერას.

მეორე გამონაკლისი, როცა ყ-ს მოსდევს ვ, არის წყვილი. სავარაუდებელია, რომ აქაც ვ-ს პოზიცია მეორეულია და იგი ხმოვნის ჩავარდნის შემდეგლა მოხვდა ყ-ს მომდევნოდ: წყევილი—წყვილ, შდრ. საწყევ-ო//საწყეო, „საწყავი“. აწყვა და წყვილი ფორმები სემანტიკურად უთუოდ უკავშირდება ერთიმეორეს, რადგან წყვილი

13 მ. შანიძე, ძველი ქართლის ლექსიკონიდან, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის შოაბზე, 11, 1960, გვ. 62.

ლი ნიშნავს ორ თანაბარს. რაც არანაკლები მნიშვნელობის მქონეა, ძველ ქართულში გვხვდება წყკლი ფორმაც, მაგ., სვანურ მანუსკრიპტში (A 19, IX—X სს.) დასტურდება წყკლითაგან (206), რაც მოსალოდნელიც იყო ფონემატური თვალსაზრისით. თვით წყვილი წარმოითქმებოდა როგორც [წყკლი], სწორედ ამან განაპირობა ორთოგრაფიულად მისაღები წყკლი დაწერილობის გაჩენა.

6. ცვალემა, წვალემა. ეს სიტყვები ერთად უნდა განვიხილოთ: /ც, წ/ ჩქამიერების მომდევნოდ მოსალოდნელი იყო უ, [უ] ალოფონის შესაბამისი გრაფემა. რადგან გვაქვს ვ გრაფემა, უნდა ვივარაუდოთ გარკვეული მორფოლოგიური ცვლილებები, რაც ასე გვესახება: ცალ—ცალ-ავ-ს—ცალ-ვ-ა//ცლ-ვ-ა—ცვლა, აქედან მეორეული წარმოებით — ცვალ-ებ-ა. წელ „ნაწლევე“—წელ-ავ-ს—წელ-ვ-ა/წლ-ვ-ა—წვლა, მეორეული წარმოებით — წვალ-ებ-ა.

ძველ ქართულში ფონემატურად შესაბამისი დაწერილობაც დასტურდება ორივე სიტყვისთვის: ჰადიშის ოთხთავში (IX ს.) დასტურდება მიმღეობა მცუ უ ა ლ ე ბ ე ლ ნ ი (ი. 2, 14C), ხოლო განწუ ა ლ ე ბ ა გვხვდება ამონიოს ერმისის თხზულებათა ქართულ თარგმანებში (XII ს.)—გვიანდელი ნუსხა (XVII—XVIII სს.): განწუ ა ლ ე ბ ე ლ ს ა (ტექსტშია განწუ ლ ბ ლ ს ა)¹⁴.

7. საფუძველი. უდავო ჩანს ვ-ს მეორეულობა ამ სიტყვაში, რადგან ძნელი არ არის იმის დადგენა, რომ იგი ნაწარმოებია ფუძე ს-ხელიდან და ვ განვითარებულია: *სა-ფუძე-ელ—*სფუძე-ვ-ელ. ვ-ს განვითარება ხმოვანთა შორის და ფუძის კუმშვა ლიმულტანური პროცესებია. შეიძლება ძველ ქართულში დავადასტუროთ როგორც პირველი, ისე მეორე რიგის მოვლენები. ვ-ს განვითარების მაგალითები: ცრუ—სიცრუვე, ქუეშთამოქუევება და სხვ. რაც შეეხება ვ-ს წინ ე ხმოვნის დაკარგვას (საფუძველ—საფუძველ), ესეც ჩვეულებრივია, შდრ. ძველი ქართულის საპყრობლე (=საპყრობილე) და სიფცხლე (=სიფიცხლე)¹⁵... მაშასადამე, საფუძველში ვ თავდაპირველი პოზიციიდან (ხმოვნის მომდევნო) უცვლელად დარჩენილა ხმოვნის ჩავარდნის შემდეგ ჩქამიერი ძ-ს მომდევნოდ, ამდენად ვ აქ მხრლოდ ორთოგრაფიული ნორმის მიხედვით იწერებოდა, გამოთქმაში კი უთუოდ [უ] იყო, როგორც ეს გვაქვს ნაძუ; ძეძუ, ძურების და სხვა ამ რიგის ძირეულ მორფემებში.

14 ამონიოს ერმისის თხზულებანი ქართულ მწერლობაში. 1983, გვ. 23.

15 მამათა ცხოვრებანი, 1975, გვ. გვ. 147, 14; 166, 31.

8. ჭინჭველი. ჭინჭველ-ში -ელ სუფიქსად არის მიჩნეული⁸. ჭინჭვ-სეგმენტში ვ ძირეული არ უნდა იყოს, რადგან ძირეულ მორფემებში ჭუ [ჭუ] გვხვდება მხოლოდ: სამსჭუალი//სამშჭუალი, ჭურე-ტა, ეჭუ, ჭაჭუ და სხვ. ეს ერთადერთი გამონაკლისი სწორედ ვ-ს მეორეულობაზე უნდა მიუთითებდეს. ყურადღებას იქცევს ბალახის სახელი ჭინჭარ-ი, რომელიც იმავე სეგმენტს შეიცავს ვ-ს გარეშე.

9. ხვალმ. ერთადერთი შემთხვევაა, როდესაც ძირეულ მორფემაში ხ-ს მოსდევს ვ და არა უ, შდრ. სხუა, ხუეტა, ხუეწა, ვეფხუ და სხვ. ხვალმ ნაწარმოები ფორმაა: ხვალ-მ. ხვალე თუ ნასესხები არ არის (შდრ. ძველი ქართულის ზეგე და სომხური ფაქ — დ. ჩუბინაშვილის „სამეწეული ლექსიკონი“, 1840), შესაძლოა უკავშირდებოდეს ხევ ძირს, რომელიც გვაქვს და-ხევ-ა ზმნაში „უკან სვლა“ მნიშვნელობით (შდრ. და-წევ-ა „უკან სვლა“—საპირისპიროდ წაწევ-ა „წინ სვლა“): *მ-ხევ-ალ—*მხვალ→ხვალ, რომლის თავდაპირველი მნიშვნელობა იყო „სვლის შემცველი“, „რაც მოდის“, შდრ. წუერ—წუერ-ვ-ალ „წვერის მქონე“/„წვერი“, „თავი“, მ-ალ-ალ „აღის მქონე“, მ-და-ბ-ალ „და-ს, ანუ ქუე-ს მქონე“, ზ აქ განვითარებულია ორ ა-ს შორის (შდრ. ახლო—ახლო-ბ-ელი, ეზო—მ-ეზო-ბ-ელი). ხვალე -მ სუფიქსით ნაწარმოები ფორმაა ზმნიზედისა, შდრ. ზეგ-მ, აღრ-ე, მალ-მ. მაშასადამე, ჭერ ზმნური ფუძე ხევ ქცეულა სახელად—*მხვალ/—მხევალ/„რაც იქნება“ (მომავალი), საიდანაც შემდეგ -მ სუფიქსით ზმნიზედაა მიღებული.

ჩვენ შევეცადეთ გვეჩვენებინა, რომ [ვ]-სა [უ]-ს დისტრიბუციის ძირითადი წესიდან გამონაკლის ათ შემთხვევაში (13 სიტყვა) პოზიციურად მოსალოდნელი უ-ს ადგილზე ვ-ს წერა განპირობებულია ძველი ქართულის ორთოგრაფიული წესით, რომელიც ანგარიშს არ უწევდა პოზიციის შეცვლას. მოუხდავად ამისა, ძველსავე ქართულში იმდენად დიდია ფონემატური სისტემის დაწოლა, რომ ადგილი აქვს ვ/უ მონაცვლეობას ზოგჯერ სისტემებზე, ზოგჯერ კი თავისუფალი მონაცვლეობის სახით, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ [ვ]-სა და [უ]-ს სახით, რომელთაც შესაბამისად გამოხატავენ ვ და უ გრაფემები, საქმე გვაქვს ერთი ფონემის ალოფონებთან.

Zu den georgischen Lehnwörtern im Lasischen

Sprachkontakt führt in den meisten Fällen zur Übernahme von Lexik aus einer Sprache in die andere. Die georgische Sprache hat in ihrem geschichtlichen Werdegang viele Nachbarsprachen mit Lehnwortgut bereichert. Im Armenischen und Ossetischen, im Abchasischen und in zahlreichen nachisch-daghestanischen Sprachen sind Wörter belegt, die aus der georgischen Sprache eingeflossen sind.

Der Aufnahme georgischen Wortschatzes stehen die dem Georgischen eng verwandten Kartwelsprachen Mingrelisch, Lasisch und Swanisch offenbar besonders aufgeschlossen gegenüber. Das wird durch die weitgehend ähnliche Struktur der phonologischen Systeme, der Morpheme und Wörter bedingt, hat seine Ursache aber auch darin, daß die georgische Sprache von Anbeginn die gemeinsame Literatursprache aller kartwelischen Völkerschaften gewesen ist. Das Mingrelische, das dem Georgischen auch in geographischer Hinsicht am nächsten steht, ist wohl am stärksten von georgischem Lehnwortgut durchdrungen und geht sogar soweit, morphologische Elemente zu entlehnen und sie in seiner Wort- und Formenbildung anzuwenden¹.

Obwohl die Lasen von allen kartwelischen Völkerschaften am weitesten im Südwesten siedeln - in der Gegenwart bewohnen sie einen Küstenstreifen am Schwarzen Meer von Kemerli im Süden bis Sarpi im Norden sowie acht Dörfer im Tschchala-Tal - und sich heute fast gänzlich auf dem Territorium der Türkei befinden, haben auch sie durch ihre enge Verwandtschaft mit dem Georgischen, ihre jahrhundertelange Zugehörigkeit zum georgischen Staatsverband und die Wirkung der georgischen Literatursprache - noch im Spätmittelalter war die georgische Sprache die gemeinsame Literatursprache aller kartwelischen Völkerschaften - in großem Maße georgische Lexik in ihre Sprache aufgenommen².

In der Geschichte Georgiens spielten die Lasen eine wichtige Rolle. Wiederholt und für längere Zeit waren sie in georgische Staatswesen integriert. Nach dem Niedergang des Reiches Kolchis gelang es ihnen, ihren Einfluß nordwärts auszudehnen, und erlangten eine Führungsrolle im Königreich Lasika (Egrisi), das im ersten nachchristlichen Jahrhundert auf dem Territorium Westgeorgiens gegründet wurde. Anfangs war Lasika ein Vasallenstaat Roms, und in seinen Küstenstädten stationierten die Römer

Truppen. Doch nach den Goten- und Sarmateneinfällen des 3. Jahrhunderts erstarkte Lasika im 4. Jahrhundert und konnte ganz Westgeorgien zu einem Staatswesen vereinigen. In dieser Zeit wurde das Christentum in Lasika Staatsreligion. Lasikas König Gubas I. kämpfte in der Mitte des 5. Jahrhunderts um die völlige Unabhängigkeit seines Landes von Byzanz, scheiterte aber. In der Folgezeit wurde das Land Schauplatz erbitterter Kämpfe zwischen Byzanz und Persien, gegen Ende des 6. Jahrhunderts wurde es zu einer Provinz von Byzanz, bis die Araber Georgien unterwarfen und es Ende des 8. Jahrhunderts seine eigenständige Bedeutung verlor. Unter den Bagratiden wurden die Lasen fest in den georgischen Feudalstaat integriert, eine Zeitlang waren sie auch in das Reich Trapezunt einbezogen. Im 14. Jahrhundert gehörte ihr Territorium zum Fürstentum Samzche. Seit 1461 gerieten die Lasen unter türkische Herrschaft. Ein großer Teil ihres Landes blieb aber auch weiter georgisches Territorium (Fürstentum Gurien) und konnte von den Türken erst im 16. Jahrhundert okkupiert werden.

Aus der Zeit intensiven Einwirkens der georgischen Sprache auf das Lasische datieren die georgischen Lehnwörter in dieser Kartwelsprache. Die Ermittlung der georgischen Lehnwörter stößt allerdings auf gewisse Hindernisse: So ist es schwierig zu entscheiden, ob ein lasisches Wort aus dem Georgischen entlehnt ist oder ob es sich um ein aus der gemeinkartwelischen Grundsprache herrührendes Wort in beiden Sprachen handelt, wenn es in beiden Sprachen gleich lautet und zwischen beiden regelmäßige Phonementsprechungen bestehen. Beispielsweise läßt sich bei las. xorc-i "Fleisch" nicht eindeutig aussagen, ob es wie georg. xorc-i "Fleisch" (altgeorg. qorc-i) und mingr. xorc-i aus der georgisch-sanischen Grundsprache überkommen ist, oder ob es sich um ein Lehnwort aus dem Georgischen handelt³. Ähnlich verhält es sich bei las. cxen-i "Pferd", das ja auch bis in die jüngste Zeit gern als georgisches Lehnwort betrachtet wurde, was aber u. E. neu zu überdenken wäre⁴.

Trotz dieser Zweifelsfälle läßt sich der Großteil der georgischen Lehnwörter im Lasischen eindeutig bestimmen. Ein Teil von ihnen bezeichnet Pflanzen (sowohl Kultur- als auch Wildpflanzen) und Pflanzenteile, vor allem Früchte: kerı "Gerste", brınđı "Reis", qurzeni "Weintrauben", ęeri "Maisstengel", řıtrı "Kürbisart", řakalı "Walnuß", řeręeta "harte Walnuß", řurķa "Fruchtkern, Stein", kerki "Rinde", pinčo "Kiefernart", anęlı "Holunder" (neben dem eigentlichen las. inęir-a) u. a.

Aus dem Georgischen wurden auch Tierbezeichnungen entlehnt: męurveli "Egel", mura "Schäferhund", nadiri "wilder Eber", řeri "id.", toxli "einjährige Ziege", řalmaxa "Forelle" u. a.

Einige Lehnwörter betreffen den Haushalt und Speisen: řera "Herd, Feuerstelle", gobi "Schüssel, Trog", řuķalı "großer Kessel", comi "Teig", papa

"Milchbrei" u. a.

Die meisten Entlehnungen sind in der Sphäre des täglichen Bedarfs und der Arbeitsgeräte anzutreffen: picari "Brett", xerxi "Säge", xaro "Verschlag zur Aufbewahrung von Früchten und dergleichen", pila "Platte, Tafel", ankezi "Angelhaken", godori "Flechtkorb zum Fischfang", pacxa "Flechtbehältnis", kalati "Korb", gideli "Korbart", pirpiṭa "Platte", čeri "Decke", ķiri "Kalk", toxi "Hacke", toki "Seil", klavi "Elle", ķexi "Sattelbock", kudi "Kappe, Mütze", mandili "Kopftuch" u. a.

Aber auch aus ganz anderen semantischen Bereichen können georgische Lehnwörter stammen: ṭalaxi "Schlamm, Schmutz", ṭapela "Schlagholz beim Spiel", koči "Knöchel", gundi "Exkremente", kvavili/ḡvavili "Pocken, Blattern", činka "Waldmensch", biči "Junge", muša "Träger, Arbeiter" u. a.

Die Entlehnungen betreffen auch Abstrakta: peri "Farbe", bedi "Schicksal", gverdi "Hälfte", madli "Segen, Dank", bičoba "Mannhaftigkeit, Kühnheit" u. a.

Zu den übernommenen Wörtern zählen auch Adjektive: čori "gleich, direkt", puṇtura "hohl, leer", ṭeni "feucht, naß", parto "breit, weit", mžai "sauer", maḡali "hoch", mteli/teli "ganz", ķai "gut" u. a.

Eine ganze Reihe von Verbstämmen ist gleichfalls georgischer Herkunft: caṭx- "salzen", čin- "zuweisen", cġen- "überdrüssig werden", xmar- "gebrauchen, benutzen", xraḡ- "braten", bad- "geboren werden", pir- "beabsichtigen" (čvima upirebun "es will regnen"), mzad- "zubereiten", nax- "aufbewahren", kal- "verzinnen" und viele andere.

Der Aufnahme georgischen Wortguts im Lasischen standen kaum Hindernisse im Weg. Da es sich um eng verwandte Sprachen mit sehr ähnlicher Struktur und fast identischem phonematischen System handelt, erfuhren die Lehnwörter fast keine Veränderungen. Lautliche Substitution war nicht erforderlich. Die wenigen Bedeutungsveränderungen halten sich in engen Grenzen: ķiri "Gurke" > "Kürbisart". Die lautlichen Veränderungen beschränken sich auf die für das Lasische typischen phonetischen Prozesse: Vor Dentalen und Alveolaren wird häufig sekundär n entwickelt: pinčo "Kiefernart", puṇtura "hohl, leer" ⁵. Die Schwächung und den Verlust von v zwischen Vokalen belegen kvavili/ḡvavili "Blattern, Pocken" und mžai "sauer" ⁶. Hochinteressant und einer Erklärung bedürftig ist die lautliche Entwicklung, die von georg. ançl-i zu las. ançl-i "Holunder" vonstatten gegangen ist.

Demgegenüber weisen Sprachen, die einer anderen Sprachfamilie angehören, aufgrund ihrer abweichenden phonematischen Systeme und ihrer unterschiedlichen Morphem- und Wortstruktur eine stärkere lautliche Veränderung georgischer Lehnwörter auf. In der beshitischen Sprache wurde durch das Fehlen der Affrikaten ʒ und ʒ̣ eine Substitution durch die

entsprechenden Spiranten nötig: bozi "lange Stange" (< georg. bozi), zabri "Trichter" (< georg. zabri), žagi "Schlehe" (< georg. žagi), žami "Schale" (< georg. žami). Die Komplexe sʰ und sʰ wurden zu jʰ und jʰ umgeformt: bojʰani "Beet" (< georg. boʰani), ʰomojʰo "Wirsingkohle" (< georg. ʰombosʰo), sajʰori "Waage" (< georg. sasʰori) usw. ⁷.

Das Udische meidet wie viele Sprachen der nachisch-daghestanischen Familie Konsonantenkomplexe. Daher wird das georg. ciqʰ-i "Eichhörnchen" im Udischen zu ci:qʰ umgestaltet, wo der pharyngalisierte Vokal eine Art Kompensation für den verlorengegangenen Spiranten v darstellt ⁸.

Zum Unterschied vom Udischen ⁹, das so gut wie keine Verben aus dem Georgischen entlehnt hat, und vom Beshitischen hat das Lasische eine größere Anzahl von Verbstämmen übernommen und mit eigenen morphologischen Mitteln weiterverarbeitet. In dieser Hinsicht ist es mit dem Batsischen (Zowa-Tuschischen) vergleichbar, wo ebenfalls eine große Zahl von Verben aus dem Georgischen Eingang gefunden hat ¹⁰. Die Aufnahme von Verben deutet auf längere intensive Kontakte zwischen den Sprachen. Beim Lasischen sind diese Kontakte bis auf die Ortschaft Sarpi im wesentlichen durch den Einfluß des Türkischen unterbrochen worden, dagegen dauern sie beim Zowa-Tuschischen noch an.

Anmerkungen

1 Vgl. Fähnrich, H.: Entlehnungen morphologischer Mittel im Mingrelischen (in: WZU Jena, Ges.- u. Sprachwiss. Reihe, 1985, 1, S. 121-124).

2 Lasische Lexik ist vor allem bei Marr, N. Ja.: Grammatika čanskogo (lazskogo) jazyka s chrestomatij i slovarom, Sankt Peterburg 1910 und Dumézil, G.: Contes Lazes, Paris 1937 sowie in den von G. Ƙarʰozia herausgegebenen Texten aufgezeichnet, s. Ƙarʰozia, G.: Lazuri ʰekʰstebi, Tbilisi 1972 und Ƙarʰozia, G.: Lazuri ʰekʰstebi II, Tbilisi 1993.

3 Vgl. Čikobava, A.: Čanur-megrul-kartuli šedarebiti leksikoni, Ʀpilisi 1938, S. 70-71; Klimov, G. A.: Etimologičeskij slovar' kartvel'skich jazykov, Moskva 1964, S. 266; Penixi H., Saržvelaze Z.: Kartvelur enata etimologiuri leksikoni, Tbilisi 1990, S. 26, S. 498.

4 Fähnrich, H.: Die kartwelische Benennung des Pferdes (in: Georgica, Heft 16, Konstanz 1993, S. 94-96).

5 Vgl. Žyenti, S.: Čanur-megrulis ponetiķa, Tbilisi 1953, S. 92-98.

6 Vgl. Čikobava, A.: Čanuris gramatikuli aňalizi, Ʀpilisi 1936, S. 24.

7 Klimow G. A., Chalilow M. Sch.: Über georgische Lehnwörter in der beshitischen Sprache (in: Georgica, Heft 10, Jena-Tbilissi 1987, S. 31).

8 Vgl. dazu Fähnrich, H.: Zur Entstehung der pharyngalisierten Vokale in der udischen Sprache (in: Bedi Kartlisa, Revue de Kartvéologie, Paris 1975, S. 350-354) und Fähnrich, H.: Die Herkunft der pharyngalisierten Vokale in den Daghestansprachen (in: Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, Berlin 1979, Nr. 4, S. 453-455).

9 S. Žeiranišvili, E.: Udiuri ena, Tbilisi 1971.

10 S. Kadagiže D., Kadagiže N.: Čova-tušur-kartul-rusuli leksikoni, Material aufbereitet von R. Gagua, Tbilisi 1984.

К трансформации предикативных синтагм в занских языках

Модель членения картвельских языков Г. Деетерса (см. 1)¹ отводит занским языкам - мегрельскому и лазскому - позицию, которая имплицитно три теории: 1. Занско-сванские изоглоссы отражают, как правило, совместно унаследованные архаизмы; 2. Занско-грузинские изоглоссы чаще восходят к совместным инновациям; 3. Занские, т.е. ограниченные лазским и мегрельским языками, инновации образуются в принципе лишь после отделения грузинского языка и должны поэтому рассматриваться как особенно поздние:

(1)

К опорам этой модели относятся сванские и древнегрузинские архаизмы: первые объясняются позицией сванского как маргинального языка, т.е. как одного из языков, „qui se sont les premiers détachés du gros ... et par suite d'avoir conservé des archaïsmes inconnus aux colons dont la langue des régions centrales continue la tradition“². В отличие от сванско-

¹ Ср.: G. Deeters, *Das kharthwelische Verbum* (Leipzig 1930) 2; К. Н. Шмидт, *Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache* (Wiesbaden 1962) 12-17; A. C. Harris, Overview on the History of the Kartvelian Languages. In: A. C. Harris (ed.), *The Indigenous Languages of the Caucasus. Volume 1: The Kartvelian Languages* (Delmar/N.Y. 1991) 9-83: 9-12.

² A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine* (Paris 1928; ³1933; 1966) 16. К важнейшим сванским архаизмам относятся: сохранение фонологических признаков, напр. увулярного q (также в древнегрузинском), унаследованных аффрикат и сочетаний аффрикат, сибиллянтов и сочетаний сибиллянтов (также в занском), базисных гласных в той мере, в какой не наблюдается контекстно обусловленных трансформаций (также в грузинском); сохранение категории инклюзива/эксклюзива (остаточно также в древнегрузинском); тмезис (также в древнегрузинском); имперфект с различными способами образования основ (без параллелей за пределами сванского, ср. работу автора в ВЯ, 1992/5: 34-39); аспект-

го, который не обнаруживает письменной традиции и архаизмы которого являются поэтому следствием консервативного поведения в плане относительной хронологии, в случае грузинского речь идёт о языке с ранней, начинающейся в V в., письменной традицией. Большая часть архаических признаков грузинского языка сконцентрирована поэтому на более древнем этапе истории языка, т.е. обусловлена возрастом в соответствии с абсолютной хронологией (ср., напр., сноску 2)³.

Одним из сохранившихся до настоящего времени архаизмов являются три дифференцированных по аспекту и диктате предикативных синтагм, серии или согласовательные модели, которые являются общими для грузинского и сванского:

I. Совпадающий с аористической основой перфективнойй аспект с агенсом в эргативе и целью в номинативе (= *Casus absolutus* или *Casus indefinitus*).

II. Совпадающий с презентной основой имперфективнойй аспект с агенсом в номинативе (= *Casus absolutus* или *Casus indefinitus*) и целью в дативе.

III. Стоящие вне бинарной аспектной оппозиции категории транзитивной перфектной системы; подобно аффективным глаголам чувственного восприятия они конструируются с аффективным лицом или соответственно агенсом в дативе и аффектируемым именем или соответственно целью в номинативе (= *Casus absolutus* или *Casus indefinitus*):

(2) Сванские примеры: I. Аорист: *Aslan-murzađ* (Erg.) *p'ap'* (Nom.) *änqerqe* = груз. *Aslan-murzam* (Erg.) *myvdeli* (Nom.) *moi'q'vana* 'Аслан-мурза подвёл священника'; II. Презенс: *lori žižwars* (Dat.) *axwrjelälix i išxwnix zural'el* (Nom.) 'Женщины (Subjekt) собирают и хранят окороковые кости'; III. Перфект: *Sarč's* (Dat.) *jak'opi mus* (Dat.), *miča saxelc'ip* (Nom.) *tag čotxapūra* 'Сареч, отец Якова, своё царство целиком выкрасил'.

Грузинские примеры: I. Аорист: *monadirem* (Erg.) *mok'la iremi* (Nom.) 'Охотник убил оленя'; II. Презенс: *monadire* (Nom.) *k'lavs irems* (Dat.); III. Перфект: *monadires* (Dat.) *mouk'lavs iremi* (Nom.);

туально обусловленные супплетивные парадигмы (с параллелями за пределами сванского языка) и др.

³ Ср. работы автора: Zur relativen Chronologie in den Kartvelsprachen: *HS* 102 (1989) 129-152 = Относительная хронология и картвельские языки: *ВЯ*, 1989/4: 73-87; id., Реконструкция и трансформация протокартвельского языка: *ВЯ* (в печати).

IIIa. Аффективные конструкции: др.-груз. *m-i-q'uar-s kalc'uli* 'Я люблю девушку' = 'Мне любима девушка'; *g-e-sm-is sit'quaj* 'Ты слышишь слово' = 'Тебе слышно слово'⁴.

Эти три согласовательные модели, которые могут быть реконструированы для протокартвельского и которые по терминологии грузинских грамматистов могут быть обозначены как серии (1-я серия - презенс, 2-я серия - аорист, 3-я серия - перфект), обнаруживают при переходе от эргативной к номинативной конструкции в системе презенса одну отличающуюся от модели эргативных языков классического типа инновацию, которая развилась под воздействием имперфективного аспекта презентной основы⁵.

Устаиваемое в базисной структуре II, в транзитивной имперфективной системе презенса, изменение в согласовании обусловило в западных языках дальнейшие инновации: а) в мергельском агентивный падеж аористической конструкции проицк из транзитивной в интранзитивную синтагму; процесс, для которого обнаруживаются семантически ограниченные параллели в грузинском и лазском; лазские примеры включают и интранзитивные презентные синтагмы; б) в лазском произошёл позже перенос транзитивной эргативной конструкции с аориста на транзитивные серии презенса и перфекта.

а) Совпадение агенса/субъекта транзитивных и интранзитивных синтагм, которое произошло в результате обобщения падежа агенса на к

⁴ 1-й пример по: А. Šanige, V. Topuria, M. Gužėžiani, *Svanuri p'oczia* (Tbilisi 1939) 132, 15-я строка: *Aslan-moržad* (верхнеабхазский диалект) = то же, 133, 15-я строка: *Aslan-murzam* (грузинский перевод); дальнейшие сванские примеры по: А. Одиан, *Сванские тексты на лăшском наречии* = *MJ IX* (Петроград 1917) 5, строка 17 и 66, строка 31 (лăшский диалект); грузинские примеры по: А. Čikobava, *Ergatiuli k'onstrukciis problema ibetiul-k'avk'asiur enebši* (Tbilisi 1948) 130; IIIa. Аффективные конструкции по работе автора: *Transitiv und Intransitiv*. In: G. Redard (Hrsg.), *Indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft. Akten der IV. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft* (Wiesbaden 1973) 107-124: 109.

⁵ Ср. работу автора: *Ergativkonstruktion und Aspekt*. In: *В честь на Академик Владимир Георгиев* (София 1980) 163-171. Терминологически следует представлять аористом как немаркированным членом морфологической аспектной оппозиции перфективный аспект с сохранившимся эргативным согласованием [см. примеры (2): I] обозначить как серию I, а представленный презентной основой как маркированным членом имперфективный аспект с трансформированным согласованием [см. примеры (2): II] как серию II. Ср. работу автора: *On Aspect and Tense in Old Georgian*, *Fo SI* 7 (1984) 290-302 = *C'elic'dculi* 12 (1985) 79-90 (в немецком переводе).

внутри серия перфективного аориста, имплицировало в мегрельском переход от эргативного согласования к номинативному не только в имперфективных (базисная структура II), но и в перфективных синтагмах (базисная структура I)⁶. Представленная ниже в примерах (3) конфронтация грузинских и мегрельских синтагм показывает сохранение старого правила (транзитивный эргатив - номинатив : интранзитивный номинатив) в грузинском в отличие от обобщённого эргатива на *k* в мегрельском (транзитивный эргатив - номинатив : интранзитивный эргатив). „Отсюда очевидно, что для адекватной квалификации падежа на *-k* здесь существенна не характеристика глагола по признаку переходности-непереходности ..., а принадлежность его к формам аорист-ной серии“ (Г. А. Климов, указ. работа):

- (3) Транз. аорист: мегр. *xurok* (Erg.) *'ude* (Nom.) *kodaagu* = груз. *xurom* (Erg.) *saxli* (Nom.) *aago* 'Плотник построил дом' : интранз. аорист: мегр. *tiši tumak* (Erg.) *doγuru* : груз. *tama* (Nom) *misi mok'vda* 'Его отец умер'⁷.

Сравнение серий I и II (по изменённой мною нумерации, см. сноску 5) в мегрельском ведёт, следовательно, к следующим результатам: I. Совпадение агенса/субъекта при транзитивных и интранзитивных глаголах в обеих сериях; II. Дифференциация агенса/субъекта в сериях I (выражен с помощью *k*) и II (выражен с помощью номинатива); III. Дифференциация цели/прямого объекта в сериях I (выражен посредством номинатива) и II (выражен посредством датива).

Конфронтация имперфективных синтагм в мегрельском и грузинском [см. ниже примеры (4)] подтверждает сохранение унаследованного из протокартвельского языка правила (транзитивный номинатив - датив : интранзитивный номинатив) в обоих языках:

- (4) Транз. презенс: мегр. *xuro* (Nom.) *'udes ogans* = *xuro saxls* (Dat.) *agebs* 'Плотник строит дом' : интранз. презенс: мегр. *tiši tuma* (Nom.) *γuru(n)* = груз. *tama* (Nom.) *misi k'vdeba* 'Его отец умирает' (Čikobava 1936 : 104).

⁶ Ср.: Г. А. Климов, К эргативной конструкции предложения в занском языке. В: В. М. Жирмунский (отв. ред.), Эргативная конструкция предложения в языках различных типов (Ленинград 1967) 149-155: 151: „Таким образом, падеж на *-k* в мегрельском диалекте невозможно квалифицировать как эргатив“.

⁷ А. Čikobava, *Č'anuris gramat'ik'uli analizi* (Tbilisi 1936) 104.

б) Развитие в лазском производит *prima vista* впечатление, как будто в мегрельском оно протекало в противоположном направлении: морфема *k*, которая прежде всего указывает на агенс транзитивного аориста, переносится на транзитивные презентные и перфектные синтагмы. Дополнительно унифицируются во всех трёх сериях и прямые объекты в результате экспансии аористического номинатива в область транзитивного презенса.

(5) Транз. аорист: лаз. *ustak* (Erg.) *dok'odu oxori* (Nom.) = груз. *xurom* (Erg.) *aago saxli* (Nom.) 'Плотник построил дом'; транз. презенс: лаз. *ustak* (Erg.) *k'odums oxori* (Nom.) : груз. *xuro* (Nom.) *agebs saxls* (Dat.); транз. перфект: лаз. *ustak* (Erg.) *dok'odudoren oxori* (Nom.) : груз. *xuros* (Dat.) *augia saxli* (Nom.)⁸.

Теория о том, что в случае этих проведённых процессов выравнивания по аналогии с аористической системой речь идёт о поздних трансформациях, подтверждается различными аргументами: 1. транзитивной перфектной синтагмой, протокартвельское согласование которой с агенсом в дативе и целью в номинативе подтверждается типологическими параллелями за пределами картвельских языков⁹; 2. лазскими примерами, которые подтверждают тенденции к экспансии морфемы *k* в область интранзитивных синтагм (аористических и презентных) за пределами мегрельского языка. Г. А. Климов¹⁰ различает три группы, в которых эта экспансия засвидетельствована¹¹: 1-я группа: груз. тип *იტერა* 'он правил' с субъектной версией (*sataviso*) и с версионным гласным *i*; 2-я группа: финитные интранзитивные глаголы без версионного

⁸ Ср.: Čikobava 1936 [сноска 7] 103.

⁹ Ср. работу автора: Die vorgeschichtlichen Grundlagen der Kategorie 'Perfekt' im Indogermanischen und Südkaukasischen. In: А. С. Чикобава: *Сборник, посвящённый 80-летию со дня рождения*, Тбилиси, 1979, 76-83 : 80-82; id., *Perfekt, Haben und Übergang von Ergativ- zu Nominativ-Konstruktion im Armenischen und Südkaukasischen*, *ЭК* 40 (1982) 282-289.

¹⁰ Ср.: Г. А. Климов, Аномалии эргативности в лазском (чанском) языке. В: *Philologia Orientalis IV (In memoriam G. V. Tsereteli)* (1976) 150-159 : 152f.

¹¹ К использованным Г. А. Климовым лазским текстам относятся и следующие: Г. Картозия, *Лазские тексты*, Тбилиси, 1974. За это время вышла в свет также работа: Г. К'арт'озия, *Lazuri t'ekst'ebi II* (Tbilisi 1993). За дружеское посвящение этого ценного собрания текстов мне хотелось здесь сердечно поблагодарить юбиляра.

гласного *i*; 3-я группа: финитные интранзитивные глаголы с косвенным объектом:

- (6) 1. лаз. *mtelik dido ixclu* 'все очень обрадовались', *baba-mušik imgaru* 'его отец заплакал'; 2. *mčxurik p'et'elaps* 'овца блеет', *opc'k'iale-pck c'k'iales* 'колокольчики зазвенели'; 3. *k'očik*¹² *oxořza-mušis* (Dat.) *axwec'el* 'муж спрашивает свою жену', *k'at'uk moč'angu Axmedis* (Dat.) 'кошка оцарапала Ахмеда'.

Использованная Г. А. Климовым статистика (Климов, указ. соч., стр. 157) учит, что субъектам при интранзитивных глаголах, оформленным показателем *k*, в большинстве случаев присущ семантический признак одушевлённости. Даже если не следовать Г. А. Климову в том, что эти примеры можно расценивать как доказательство активного состояния протокартвельского¹³, следует тем не менее для лазского выделить период, в котором, подобно мегрельскому, а в грамматических контекстах и за его пределами, существовала тенденция к экспансии аористического *k*, которая по относительной хронологии была старше, чем последовательное построение эргативной конструкции во всех трёх сериях.

Собранный Г. А. Климовым материал [см. примеры (6)] позволяет, следовательно, сделать вывод, что в лазском до унификации эргативной конструкции во всех трёх транзитивных сериях [см. примеры (5)] существовала более ранняя тенденция к экспансии *k* в интранзитивные синтагмы. Выдвинутая этим же учёным активная теория, что в интранзитивных синтагмах с субъектами на *k* речь идёт о примерах, которые подтверждают тип лазского (и протокартвельского) как независимого от глагольной категории 'транзитивный/интранзитивный' активного языка¹⁴, всё же не объясняет древнегрузинское согласование между глагольным аффиксом множ. числа *-(e)l-* и идентичной с ним номинальной морфемой, служащей для обозначения грамматического *Nominativus/Absolutivus/Indefinitus* во мн. числе¹⁵:

¹² *k'očik* (со звуком *c*) у Г. А. Климова (указ. соч., стр. 153) является опечаткой.

¹³ Ср. кроме того: Г. А. Климов, *Введение в кавказское языкознание*, М., 1986, с. 165 и, напротив, работу автора: *Kartvelisch und Armenisch*, *HS* 105 (1992) 287-306; 296f. = *Картвельский и армянский*, *ВЯ*, 1993/3 : 48-58; 53.

¹⁴ Ср. вышеприведённые (списка б) ссылки на литературу.

¹⁵ Ср. цит. работу автора 1992 : 296f. = 1993 : 53 [списка 13].

(7) др.-груз. *vač'arman p'ov-n-a margalit'-n-i* 'Купец нашел ожерелье'.

Предпочтение следует поэтому отдать теории, которая объясняет лазские (как и мегрельские) примеры как эргативные субъекты интранзитивных глагольных форм [см. примеры (6 + 3)], возникших вторично по образцу транзитивного аориста¹⁶. Для этого перехода имеются типологические параллели:

1. Как в лазском [см. примеры (6)], так предположительно и в мегрельском до появления письменных источников, экспансия эргатива как падежа субъекта интранзитивных глаголов оставалась ограниченной определёнными семантическими контекстами как разновидность свободных вариантов до того, как она была обобщена у интранзитивных аористических глагольных форм [см. примеры (3)]. Это обобщение не имело места в грузинском, где А. Хэррис¹⁷ для случаев связи эргатива с интранзитивным аористом установил определённые семантические контексты, т.е. „the verbs expressing motion in one place ..., production of noise ..., motion from one place to another ..., and other activities“, напр.:

(8) *zaylma* (Erg.) *daiq'era* 'собака залаяла'; *kas'ma* (Erg.) *čaapurtxa* 'мужчина сплюнул' и др.

2. У древнеармянского перфекта существует тенденция к аналогичному перепосу субъекта в гезитиве из транзитивных в интранзитивные сиггамы¹⁸, но преимущественно при 'семантически активных' глаголах движения¹⁹:

(9) *Ew anc'eal and ayn Yisusi* (Gen.) *etes zayr mi* Καὶ παράγων ὁ Ἰησοῦς (Nom.) ἐκέιθεν ἔϊθεν ἄνθρωπον (Mt. 9,9); *Sneal Ormazdi* (Gen.) ... *skn ekac' araji Zruapan* 'Когда рожден был Ормизд, ... он пришел и ступил пред Зрваном' (Ezn. 114).

¹⁶ Ср.: Deeters 1930 [списка 1] 98.

¹⁷ A. C. Harris, Georgian and the Unaccusative Hypothesis, *Language* 58 (1982) 290-306.

¹⁸ H. Jensen, *Altarmenische Grammatik* (Heidelberg 1959) 177, цитирует некоторые примеры без попытки какого-либо семантического описания.

¹⁹ K. Trost, *Die Perfektperiphrase im Altkirchenslavischen und Altarmenischen. Ein Beitrag zur vergleichenden Syntax, II*: 73 (1968) 87-109; 107; ср. также работу автора: 1982 [списка 9] 286f.

3. На возможную параллель в случае окончания *s* индоевропейского номинатива Г. А. Климов указал уже сам в 1967 г.²⁰: исходить следует из экспансии прежде всего лишь морфемы *s*, обозначающей активный падеж, в область инактивных и интранзитивных синтагм, где это *s* вытесняет более древний немаркированный *Casus indefinitus (absolutus)*. Этот процесс достиг своего полного завершения в таких языках как литовский или романские через почти полное вытеснение среднего рода как формы проявления *Indefinitus*²¹.

4. На вторичном выравнивании между транзитивным и интранзитивным аористом зиждется и единое использование так наз. субъектных личных префиксов в картвельских языках, хотя они согласуются с грамматическим субъектом только у интранзитивных глаголов, а у транзитивных - с деятелем в эргативе:

(10) др.-груз. *da-v-št-i* 'я остался' : *v-p'ove igi* 'я его нашёл'²².

Типологически более древний статус сохранил такой западнокавказский язык как адгейский, в котором различаются личные префиксы с а) номинативным и б) эргативным согласованием:

(11) интранз. *so-qə-we-že* 'я (so) жду тебя (we)' : транз. *wə-se-š'e* 'я тебя (se wə) веду'²³.

5. Следует, наконец, ещё упомянуть перенос протокартвельского версионного гласного *i* с транзитивных на интранзитивные глагольные формы:

(12) др.-груз. *dga* 'он стоял', *žda* 'он сидел' > новогруз. *idga*, *ižda*²⁴.

²⁰ Ср.: Г. А. Климов 1967 [сноска 6], с. 154.

²¹ Ср. дискуссию (с дальнейшими ссылками на литературу) в работе автора: *Zur Vorgeschichte des prädikativen Syntagmas im Indogermanischen*. In: A. Etter (Hrsg.), *O-O-PE-RO-SI: FS für Ernst Risch* (Berlin-New York 1986) 90-103.

²² Ср.: G. Deeters, *Die kaukasischen Sprachen, Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung. Siebenter Band* (Köln 1963) 1-79: 59; K. H. Schmidt, *Probleme der Typologie (Indogermanisch/Kaukasisch)*. In: *Homenaje a Antonio Tovar* (Madrid 1972) 449-454: 452

²³ Ср. работу автора: 1972 [сноска 22] 450f., а также: Г. В. Погава/З. И. Керашева, *Грамматика альгейского языка* (Краснодар-Майкоп 1966) 136-170.

²⁴ Ср.: Deeters 1930 [сноска 1] 82-87: 82; K. H. Schmidt, *Indogermanisches Medium*

И для экспансии транзитивного аориста в транзитивные презентные и совершенные синтагмы, имевшей позже место в лакском языке, можно привести типологические параллели:

1. Транзитивный древнеармянский перфект с агенсом в генитиве и целью в аккумулятиве наряду с одной синтаксической параллелью из хинди:

(13) др-арм. *lora* (Gen. = Agens) *gorceal ē* (сделан) *z-gors* (Akk. = Ziel) 'Он выполнил работу'; хинди *larkī ne* (Ergat. = Agens) *mā ko* (Objektivus = Ziel) *dekha* (увидена) 'Девушка видела свою мать'.

Предисторическим исходным пунктом является в данном случае аффицирующее имя или соответственно цель более древней совершенной конструкции в номинативе: **gorc* 'работа', *'им (*lora*) работа (*gorc*) была выполнена'. Как установлено Р. Штемпелем²⁵, 'entsteht ... die Konstruktion des transitiven Perfekts *lora gorceal ē z-gorc* analog zum Aorist *na gorceac' z-gorc'*.

2. Скорей взаимное воздействие аориста и совершенства отражается в претерите на более поздней стадии развития индоевропейских языков (напр., латинского, древнеирландского и т.д.). Этапы развития совершенства - это: совершенство состояния > результативный совершенство > претерит; аористическая основа восходит к совершенствительному аспекту и совпадает в конце концов с результативным совершенством в претерите²⁶.

2а. Кроме случаев трансформации, указанных в примерах (5), остаются в лазском аффиктивные или инверсивные конструкции типа

(14) др.-груз. *mi-quars kalc'uli* [см. примеры (2)], лаз. *m-a-škurinu* 'я испугался, страх вселился в меня'; *m-a-pžiren* 'клонит меня ко сну, спится мне'²⁷.

und *sataviso* im Georgischen, *БК* 19-20 (1965) 129-135 = *Indogermanulis mediumi da sataviso kceva kartulši*, *Miwomxilveli* 6-9 (1972) 301-306.

²⁵ Ср.: R. Stempel, *Die infiniten Verbalformen des Armenischen* (Frankfurt a.M.-Bern-New York 1983) 85; ср. также работу автора: 1992 [сноска 13] 298f. = 1993 [сноска 13] 54f.

²⁶ Ср. работу автора: *Das Perfektum in indogermanischen Sprachen. Wandel einer Verbalkategorie*, *Glotta* 42 (1964) 1-18, а также в сноске 9 указанную литературу.

²⁷ Ср.: Čikobava 1936 [сноска 7] 220.

Типологически подобным образом сохранили в индоевропейском функционально и формально статус перфекта состояния формы перфектно-презентных глаголов²⁸.

3. Что касается влияния аориста на лазский презент, то, кажется, в данном случае трудней привести типологические параллели. Можно бы указать на примеры типа переноса презентного основообразования с помощью назального сонанта в глагольную парадигму, который в латинском затронул *s*-претерит, восходящий к более раннему *s*-аористу,

(15) *iungo* : *iunxi, iunctus, iungere*; ср. лит. *jūngiu* : *jūngti* 'запрягать в ярмо', *jūngas* 'ярмо'.

так что здесь, наоборот, скорее презент оказал влияние на аорист. Это в равной мере относится к хеттскому, где маркированные суффиксами презентной основы *Präsens/Präterita* имплицитно словопроизводство от немаркированной глагольной основы как базис для исчезнувшего в историческое время аориста:

(16) *daškimi* 'я беру повторно' : претерит *dašganun* : *dahhi* 'я беру' : претерит *dahhun*; *arnuzzi* 'он приносит' : претерит *arnut* = др.-инд. *ṛṇoti*, греч. ὄρνυσι : лат. *origo*, и.-е. корень **er-*, **or*, **r-*.

²⁸ К так наз. стиву ср. в конечном счёте: N. Oettinger, Zur Funktion des indogermanischen Stivs. In: *Indogermanica et Italica. FS für Helmut Rix*. Unter Mitarbeit von J. Bendahman, J. A. Harbarson und Chr. Schaefer herausgegeben von Gerhard Meiser (Innsbruck 1993) 347-361, где однако отсутствует разграничение с перфектом состояния.

მაცნიერის არქივიდან

აპაკი ხანბურია

მეგრული ზღაპარ-თქმულეები ოქროს ვერძსა და ოქროს ქრავზე

წინამდებარე მეგრული ტექსტები ნაწილია მამაჩემის — აკაკი ჰანტურისა — არქივში დაცული ზღაპრებისა. აკ. ჰანტურია (1881—1949) მუშაობდა ზუგდიდის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის დირექტორად და სიძველეების ძეგლთა დაცვის რესპუბლიკური კომიტეტის რწმუნებულად 1921—1938 წლებში. მის არქივში დაცული 16 ზღაპრიდან მხოლოდ ერთს (აქ პირველ ნომრად დაბეჭდილს) აქვს მიწერილი მთხრობელი — კოწია ქუხილავა. ეს უკანასკნელი იყო ლარქემზე დამკვრელი სოფ. ჩქვალერიდან (იხ. В. К. Стешенко-Куртина, Древнейшие инструментальные основы грузинской народной музыки, Флейта Пана. Тб. 1936).

ზღაპრების ამ ციკლთან დაკავშირებით იხ. აგრ. ო. ლორთქიფანიძე, არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი. თბ., 1986, გვ. 110—111, 150, შენ. 49.

მეგრულ ტექსტებს ვურთავ ჩემეულ ქართულ თარგმანს. თარგმანის რედაქტირებაში შეხმარებოდნენ ბატონები ანდრეაფარ ჭეიშვილი და ომარ გოგიჩაიშვილი. საგულისხმო კონსულტაციებს მიწევდა დოც. ანდრო ლეკიაშვილი. სამივეს გულითად მადლობას მოვახსენებ.

ანიანო ხანბურია

1. ტონბა-ვარჩხილი დო ორქოში თუმაში ერკო

ყოფე ართი ჭყიში. ათე ჭყიში ღორონთიანი დო გვალო ჭგერი გურიში კოჩი ყოფე. ის ჭგერიში მეტი მითინიშა უბადო დღას მუთუნი ვაულოლამუ. იში ყუდეში კარი მიკობვილირი დო გაჭირებულში ართი შური დო გურით ირო ფართას გონჯამილი ყოფე. შხვაში ჭგერიში ღოლამას დო მოხვარას ინა დღას ვადნოყუნაფუე დო ვართი მუნოწყინაფუე. ნოყვე თე ჭყიშის გვალო დიდი ორინჯი. იში ორინჯიშა მონე მუთუნც დღას საარხოშა ვემყუევალუაფუ, ვართი მუთუნი ჭირი გორჩქინუე დღას. ირო ეშე დო ეშე ფუნდუდა, ვარა დაღამაკება-დარციება მუ ორენი, დღას ვაგუმორსებუ. ირი ზარხულც ჭყიშის მუში ორინჯი გვალაშა გილნორაყუე. იშოთი დო აშოთი ტონბა-ვარჩხილი ოკო მიკილჯკონი.

ჭყიშის, მუ რაგადი ოკო, ტონბა-ვარჩხილი წმინდა წყარო მინოჩქუე, ნორიდუე დო ირო თის ნოცადუე, თიმ პიც ორინჯი დღას ვადაბარგინუეკონი, დო, მართალო, ბრელი ზანი ყოფე, თეს ორინჯი გილნორაყუენი, მარა თეკი დღას ვამუხვამილუაფუ.

ართიშა, ჭყიშის ორინჯი მინორაყუენი, კაქალია ტონბა-ვარჩხილიწყემა თიცალი სქელი ნგრსი ქიგუუშქუმალგ, ნამდა ორინჯის სოთინი ვადაქანცაფუ. უჭინუე ჭყიშის ნგრსიში გინულაშა, მარა ნგრსი ჭოქაყაფაში მანგიორო ირო სქელეზე დო სქელეზე დო ბოლოს გვა-

1. ტონბა-ვარჩხილი დო ოქროსბეწვიანი ვერძი

ყოფილა ერთი მწყემსი. ეს მწყემსი ღვთისნიერი და ძალიან კარგი გულის კაცი ყოფილა. მას კარგის გარდა ცუდი არავისთვის არასდროს უქნია. მისი სახლის კარი შეჭირვებულისა და გაჭირვებულისათვის სულითა და გულით მუდამ ფართოდ გაღებული ყოფილა. სხვისთვის კარგის ქმნასა და დახმარებაზე ის არასოდეს უკან არ დაიხვედა და არც მოსწყინდებოდა თურმე სიკეთის ქმნა. ჰყოლია ამ მწყემსს დიდძალი საქონელი. მის საქონელს არავითარი მანე არასოდეს ახლოს არ გაჰკარებია, არც რაიმე სახადი შეჰყარია როდისმე. მუდამ აღმა და აღმა თუ მიიწვება („დუღდა“), თორემ სილატაკე-გაჭირვება არასოდეს გამოუცლია. ყოველ ზაფხულს მწყემსი თავის საქონელს მთაში მიერეყებოდა თურმე. იქითობასაც და აქეთობასაც ტონბა-ვარჩხილი უნდა გაეველო.

მწყემსს, რა თქმა უნდა, ტონბა-ვარჩხილი წმინდა წყალად მიაჩნდა, ერიდებოდა და ყოველთვის იმას ცდილობდა, მის ნაპირას საქონელი არასოდეს დაეყენებინა, და, მართლაც, დიდი ხანია იგი საქონელს ერეკებოდა, მაგრამ იქ არასოდეს მოუხვედრებია.

ერთხელ, მწყემსი საქონელს რომ მიერეყებოდა, ზუსტად ტონბა-ვარჩხილთან ისეთი სქელი ნისლი ჩამოწოლილა, რომ საქონელი ვერსად დამრულა. უცდია მწყემსს ნისლის გაფანტვისათვის, მაგრამ ნისლი. გაფანტვის ნაცულად, სულ გასქე-

ლო დაუჩარებუ. ეშობას იშო ოკოსერე. ქოძირკ, ვარე საშველინი, გაუჩემებუ თაქი ორინჯი, ოკულრაზამუ დაჩხერი, გაგშუეუნაფუ ართი ოცვილერი, ღორონთიშა ქეშუეწირებუ ღო უთხუე, ვაუქანონკო თის ამსერი ორინჯიში თაქიანი გაჩემებანი.

ქოცოფე შქასერინი, ეკულებუ ტონბა-ვარჩხილიშე ორქოში თუ-მამი ერჯის, ქაშაკათაფუ შხურეფც ღო არძო ღოუმაკებუ. მაეგრა ოქუმარეს არუკ ჰყიშიქ ორინჯი. ვაუჩქ მუთუნი, მუქუ მოხვადენი.

ქემუურთუმუ ხაფასენი, შხურეფც არძას ორქოში თუმამი კგრბეფი ქოუხუენა. გაკვირებუ ჰყიშის, მარა გური ქოუჩამუ, მუ-ნერო ოკო მოხვადეკო თექენი, ღო ღორონთიშა მარდობა შეუწირებუ.

ქოუძირგნა ეცალი დიო დღას თოლით უძირაფუ მისანი შხვა ჰყიშეფცენი, ქაში ეულაზგმა გაკვირებუნა. უციოხირგნა ჰყიშიშანი, ჰყიშის ქოუჩიებუ, მუნერო ასუუ გაჩემებაქ ტონბა-ვარჩხილიწკმანი, ღო თინა მეურჩქინუე მიზეზო.

ათე დროს ცოფე ხოლო ართი ჰყიში, უბადოში მეტი დღას ჯგერი ვაფუდუ ნაქიმინანი, ეფერი, მარა დიდი ორინჯი თესუთი ნოცეე, რა-ზანო ორინჯიშა ეშმაკისეთი უკათენი. ათე ჰყიშის გარძახო ქემუ-უხვამილუაფუ ორინჯიში გაჩემება ტონბა-ვარჩხილიწკმა. ესეთი შე-უხვეწებუ ღორონთიშა, მარა ოცვილერი ვაუცვილენი, თეში დაპირე-ბუ, ვარდუო მუში შხურეფი არძო ორქოში თუმამი კგრბეფც ქოხან-დესგდა, თიწკმა გეშნაგორა ოცვილერც ქეშეწირენდენი.

ლებულა და გასქელებულა და ბოლოს სულ გაშვეებულა. ამასობაში დაღამებუ-ლა. როცა ნახა, რომ საშველი არ არის, გაუჩერებია აქ საქონელი. დაუნთია ცე-ცხლი, გამოუყვანია ერთი საკლავი, ღეთისთვის შეუწირავს და უთხოვია, ცოდად არ ჩაეთვალა მისთვის ამაღამ საქონლის აქ გაჩერება.

შუალამე რომ გამხდარა, ამოსულა ტონბა-ვარჩხილიდან ოქროსბეწვიანი ვერძი, დარეცა ცხერებს და ყველა დაუმაკებია. მეორე დიღას აჰყარა მწყემსმა საქონელი. არ იცის არაფერი, რაც მოხდა.

ღოლი რომ დამდგარა, ცხერებს ყველას ოქროსბეწვიანი კრავები მოუგიათ. გაკვირვებია მწყემსს, მაგრამ მიმხედარა, თუ როგორ უნდა მომხდარიყო ეს, და ღეთისთვის მადლობა შეუწირავს.

რომ უხილავთ ამგვარი ჯერ თვალთ უნახავი საოცრება სხვა მწყემსებს, რქის ამოსვლასავით გააკვირვებიათ. მწყემსისთვის რომ უციოხავთ, მწყემსს უამბია, თუ როგორ მოუხდა გაჩერება ტონბა-ვარჩხილთან, და ის მიუჩნევია მიზეზად.

ამ დროს ყოფილა კიდევ ერთი მწყემსი, ცუდის გარდა კარგი რომ არასოდეს გაუკეთებია, ისეთი, მაგრამ დიდძალი საქონელი ამასაც ჰყოლია, რადგან საქო-ნელში ეშმაკისაც უძევს წილი. ამ მწყემსს ვანზრახ გაუჩერებია საქონელი ტონბა-ვარჩხილთან, ესეც შეხვეწნია ღმერთს, მაგრამ საკლავი რომ არ დაუკლავს, ისე შჰპირებია, თუ მისი ცხერები ყველანი ოქროსბეწვიან კრავებს მოიგებდნენ, მა-შინ გამორჩეულ საკლავს შესწირავდა.

შქასერი ქოყოფენი, ეკულებუ ორქოში თუმამი ერჯის, ქოჯღუ-
ნაფუ მოსქო ორინჯის იზო ტონბა-ვარჩხილიშა დო თექი ქინოდინა-
ფე. მაჟრა ოკუმაარეს ქოუძირგ ჭყიშის, ნამდა მუში ორინჯიში ობორ-
ბოლე ვეპალუდღენი. უტონხუაფუ ცვაშა, მარა მუ მახვარინედ.

2. ორქოში კჯრგბი დო ხეკულე დო ქულა ბოში

ქოყოფე ართი გვალო პატროსანი დო კჯგრი გურიში მეშხურე.
თენა თიცალი კოჩი ყოფე, ნამდა ირიკოც ნოყოროფუე, დო თიწკმა
ართო თიცალი ორანი ქონოდეე მუში მეძობელეფიწკემა, ნამდა ეს
შითინი დღას მუთუნცუე ვაგნობედებუე.

ართი ჭიკე ბოშიში მეტი მუთუნი ვანოცეე, მარა თე ბოში თიცა-
ლი ქოყოფე, ნამდა ირიკოც ნოყოროფუე. ირფელიწკემა მარგებელი
დო ნიჭიერი კოჩიში სქუა ეცალი მაჟრა ვაყოფე. დიო ეს ორინჯიში
ეკოყუნა ვეშნოლებუე დო მუში მუშას ჭანანო ყუდე ვადატებედღენი,
გვალობუას ორინჯის შხვას ნოყუნაფუე. მალას ბოში ქემოკიშაფუ,
ორინჯიში ეკოყუნა დოუქყაფუ დო თე კოჩიში საქმეს თეში მიდუღურ-
თემუ, ნამდა უჯგუში ვევილებედღენი. მალას გინორთე დიდი ორინჯიში
მინჯეთ, მარა ართი ალამო თიცალი უბედურობა ქემნოტახუე დუცუ,
ნამდა დახე ეუჭყვიდ თე კოჩიში ფანია: ბოში ჭაშე გეგმანთხაფე, ხე
დო კუჩხი მეუტახ დო თეს ქიგეჩიჩიებუ — ხეკულე დო ქულათ გინორ-
თემე.

შუაღამე რომ გამხდარა, ამოსულა ოქროსბეწვიანი ვერძი, გასდლოია ფა-
რას ტონბა-ვარჩხილისაკენ და იქ ჩაყარგულა. მეორე დილას უნახავს მწყემსს,
რომ მისი საქონლის კვალიც არ ჩანდა. წაუშენია შუბლში, მაგრამ რას უშეელიდა!

2. ოქროს კრავი და ხეიბარი ბიჭი

ყოფილა ერთი ძალიან პატროსანი და კარგი გულის მეცხვარე. ეს ისეთი კაცი
ყოფილა, რომ ყველას ჰყვარებია, და ამასთან ერთად ისეთი გავლენა ჰქონია თავის
მეზობლებში, რომ ამას ვერაფერს ვერასდროს ვერაფერს უბედავდა.

ერთი პატარა ვაჟის მეტი არავინ ჰყოლია, მაგრამ ეს ბიჭი იმისთანა ყოფილა,
რომ ყველას ჰყვარებია. ყველაფერში ვარჯისი და ნიჭიერი კაციშვილი ამისთანა მე-
ორე არ ყოფილა. ამას ჭერ საქონლის გაყოლა არ შესძლებია და მამამისი, რადგან
სახლს ვერ დატოვებულა, მთაში საქონელს სხვას ატანდა თურმე. მალე ვაჟი მოსწ-
რებია, საქონლის გაყოლა დაუწყია და ამ კაცის საქმე ისე წასულა, რომ უკე-
თესი არ შეიძლებოდა. მალე დიდძალი საქონლის პატრონი გამხდარა, მაგრამ ერთ-
ბაშად ისეთი უბედურება დასტეხია თავს, რომ კინალამ ამოღუყუეტია ამ კაცის
ოჯახი: ბიჭი ხიდან ჩამოვარდნილა, ხელი და ფეხი მოტეხია და ამაზე დავღახებუ-
ლა—ხელი წართმევია და დაკოქლებულა.

მემას თე ბოშიში უბედურობა თეში ქიგენტხაფუ გურცუ, ნამდა დოლახე დო დაჩიხიება დოუჭყაფუ. შიოში მარანცალო ფუნელი ოჯახის კენი დინათაში კარიშა ქიგურიხე. მუჟამც თი ბოშიქ დეჩიჩიუ, მუშაქეთი ჩიჩიებას ქიგედგრთ დო ურგებელათ გინირთენი, ორინჯიში შხვაშა მებარება დოუჭყაფუ კენი, მარა აქი ორინჯის ირა დინათა დო რკება დოუჭყაფუ. მარა თე კოჩი მუში გაჭირებას ირო მუში გურცუ გინოპყვიდირაფუე, ართი საყვენდრი დლას ვეკოლაფუ ლორონთიშო. ბოლოს თე კოჩი დოლახე დო მალურტუთ გინორთე. მუ ქიმიხეკო გაჭირებული ბოშიქ? თეს დოუჭყაფუ დიშქაში მალაღშა გილაჩერქინი დო მუჟამც დენასქელედი ორინჯი ყუდეს ყუნღესენი, თეში ეკოყუნა.

მუში ჯვეში ნამაყალუეფც დიო ნოცოდუნა ე ბოში, მარა მალას არდება დო გეძიცა დოუჭყაფუნა. მუთუნი მანგიორი ქეგუბედკონი, გენოლახუნა. მორო, მუს ქიმიხენდეს, მუჟამც დაჩიხიებული ბოშის მარგებელი მითინი ვამყურდენი! ე ბოშის ჯვეშობურო დაჩხერცალი გური ინოძდგ, მარა მუ ქიმიხეკო, ხე დო კუჩხი ვარგდენი! დო თაში, ჯვეშო მუსუ ათორაყაფილი აფუდუნი, თი მძალუფი ამდლა ის დუცუ მუნაჩაჩაკდეს. ინეფც ინა გაძიცალო მიოჩქედეს. ე გაჭირებული ბოში, რახანო მითინიშა მუთუნი ვაგაბედინედენი, მუში გურცუ გინმიქვიდირაფულანდ ირიფელც. ირო მოწყინაფილი რდგ, ბრელიშა ნგართათი ინუგეშენდ გურცუ. შურო ვაკოდგ, მუში ჯვეში ნამაყალუ-

მამას ამ ბიჰის უბედურება ისე მოხედრია გელზე, რომ დაავადებულა დო დაგლახება დაუწყია. შიოს მარანივით სავსე ოჯახი კელავ დაღუპვის კარზე დამდგარა. როცა ის ბიჰი დაგლახდა, მამაც დაგლახების გზას დაიღა და უსარგებლოდ რომ გადაიქცა, საქონლის სხვისთვის მიბარება დაუწყია კვლავ, აქ კი საქონელს ყოველთვის კარგვა და კლება დაუწყია. მაგრამ ეს კაცი თავის გაჭირებას ყოველთვის თავის გულში იკლავდა, ღვთისადმი ერთი საყვედური არასოდეს წამოსცდენია. ბოლოს ეს კაცი დაავადებულა და მომაკვდავი გამხდარა. რა ექნა გაჭირებულ ბიჰს? ამას დაუწყია შუშის მოსატანად ჩლახენი და როცა დარჩენილი საქონელი შინ ჰყავდათ, მისი გაყოლა.

მის ძველ ნამახანაგრებს ჯერ ეცოდებოდათ თურმე ეს ბიჰი, მაგრამ მალე ავდენა და დაცირება დაუწყიათ. რამე სამაგიერო რომ გაეხედა, ვალახავდენენ. ამა, რას იზამდენენ, როცა დაგლახებულ ბიჰს დამხმარე არავინ ჰყავდა! ამ ბიჰს ძველებურად ცეცხლივით გული ედო, მაგრამ რა ექნა, ხელ-ფეხი რომ არ ევარგოლდა და ასე, ძველად თვით მას რომ დაჯანებებული ჰყავდა, ის ამხანაგები ოდეს თავზე ასხდენენ. იმათ ის სასაცილოდ მიანდათ. ეს გაჭირებული ბიჰი, რადგან ვერავის ვერაფერს უზნავდა, ყველაფერს თავის გულში იკლავდა. ყოველთვის მოწყენილი იყო. ბევრჯერ ტირილითაც ინუგეშებდა თავს (იბუღეს), სულაც არ უზნავდა

ევც დუდი ქაძირკონი, მარა მუ. ქიმიწყო, ოცოდდგ მუში გაჭირებული დიდა, ნამუ ირო ჩხე ჩილაძურკუ მიშახედგნი, დო მუში მალურუუ მუმა. მონკა გურით გინმულულუდუ, მუში უბედური ბედიქ მუთი ლოლგნი, დო ორთდგ ირფელც, მუთი აქიმიწედგნი.

ართიშა ათე ბოშის დიშქაში მალალშა ტყაშა მიდურთგმუ. ქე მიმუკენუ ტყაშანი, კვრბიში ყიაფიშა ქემუეინდუაფუ ყუჩი. მეუკენუ იშო-იშონი, ქოუძირ, უსაშველე კვრდეში თუდო კვრბი ქალაქლარტუ დო ქოყიანცგნი. გაკვირებუ ე ბოშის, რახანო ირიკოჩიში ორინჯი გვალას ეოფე დო ე აკანც შხურეფი მითინც ვანოცვენი, მარა მუქო კვრბი რენი, ეს მუში თოლით ორწყე ბოში. ეცოდ, მარა მუ ქიმიწას! ე კვრდე თიცალი რე, ნამდა ხე დო კუჩხი ვარგგნი თის ვარი, მანგარი ხე დო კუჩხამი დო ჯგვრი გვალაში გილმალ კოცთი ვალართე. უწყუას მუში ნამაქალუეფც, გეძიცას დოუქყანა. შხვა მითინი ვოუწონებუ, აქი ალუულას გაბედგნი, ეფერი, თიცალი შაშმანგი რე ე კვრდე. მუში ხე დო კუჩხი ქარგვდასგნი, კვრბიში გურიჭუაშენი მუ გაბედ ეს, მარა მუ ქიმიწასუ, მუჟამც შქასუ რე გოკვათილინი! კვრბიქ, ითამ ბოშის მოხვარას თხუულენდგკონი თეში, ხოლო უმოსო მოუძინ ყიაფისუ. გურქუ ვემუუნჭირ ბოშის, თქუუ: „ჩქიმი დადა დო მუმა მოცოდ, ინეფც იშენი გურკუ მეკუტუნქუ, ვარა ჩქიმიცალი დამიჩიებელი ვარი, ანთასი ქარქენჯიცალი კათა მედინაფე. კვრბი მოხვარას თხუულენც, ზდინგქდა, ბდინა!“

თავის ძველ ნამახანაგრებს დანახებოდა, მაგრამ რა ექნა, ეცოდებოდა თავისი გაჭირებული დედა, რომელიც მუდამ მდულარე ცრემლებს ღვრიდა („ცრემლებში იჯდა“), და თავისი მომავლადვი მამა. გულდამძიმებული იტანდა იმას, რაც თავისმა უბედურმა ბედმა უყო, და ყველაფერს აკეთებდა, რაც კი შეეძლო.

ერთხელ ეს ბიჭი შუშის მოსატანად ტყეში წასულა. ცოტა წინ რომ წაუწევია ტყეში, კრავის ხავილისათვის მოუკრავს ყური. იქით-იქით რომ წაუწევია, დაუნახავს, რომ უშველელი კლდის ძირას კრავი გდია და ხავის. გაკვირებმა ამ ბიჭს, რადგან ყველას საქონელი მთაში ყოფილა და ამ ადგილას ცხვრები არავის ჰყოლია მაგრამ კრავი რომ არის, ამას თავისი თვლით ხედავს ბიჭი. შეეცოდა, მაგრამ რა ქნას! ეს კლდე იმისთანაა, ხელ-ფეხი რომ არ უვარგა, ის კი არა, მაგრამ ხელფეხიანი და მთაში კარგი მოსიარულე კაცი ვერ ჩავა. თავის ნამახანაგრებს რომ უთხრას, დაციწვას დაუწყებენ. სხვა არავინ ევულება, აქ ჩასვლას რომ გაბედავს, ისეთი, ისე მიუდგომელია ეს კლდე. ხელ-ფეხი რომ უვარგოდეს, კრავის სიბრალულით თვითონ გაბედავს ამას, მაგრამ რა ქნას, როცა განახევრებულია („შუაშია გაჭირილი“)! კრავმა, თითქოს ბიჭს დახმარებას სთხოვდა, კიდევ უფრო მოუმატა ხავილს. გულმა ვერ მოუთმინა ბიჭს, თქვა: „ჩემი დედა-მამა მეცოდება, იმათ შინც დაეწყებტ გულს, თორემ ჩემისთანა დაგლახებული კი არა, ათასი დევ-გმირივით კაცი დაღუქულა. კრავი შეელას ითხოვს, თუ დავიღუპები, დავიღუპო!“

ცალი ხე დო ცალი კუჩხით, ეშმაკიში შური ინოდგდკონი თეში, გალახოხე ბოშიქ კვრდემი ჭინჭიშა. კვრები კუჩხიტახილი ცოფე დო თიცალე ქულანდ, ნამდა ართი არდგილოშე ვადაქანცედ. მუჟო ბო-
შიქ ხე ქიმეთხ კვრებღს დო ეშე გეჟოფუნი, კვრებიქ ყიაფი ქიმოტუუ-
ბოშიქ კვრები ქიხეტოლუუ დო იშო ქაშადოხოლო.

„გაჭირებული პუნტუნი, ხვალე ვაგოკოდუო ღურა? სითი ქულა, მათი ქულა. მორთი აშო, ართო ბღურათ, რახანო ანწი აურე ჩქვ ვე-
კმართენანი! მალას ათე კვრდემი მოკნაცემა ქულაფე დიხაში მან-
გიორო ჟი ქემნოფცენა დო ჩქენი ძეალი თიში თუდო იღუაფუ ნთხო-
რილი. ვეკმართენა, მარა იშენი მუშა ეკოფრთათ?! მუჟო მანი, სითი
დაჩიჩიებული ცოფექ. ვერგენია დო ხამით კესერც გაგთოიკვათენა.
«სი მუშენი კესერი ვაგთოიკვათესია?», ბკითხენქედა, ენა თიშენი, ნამ-
და კოჩიში ხორციში ჭკუმუა ასე მეტებული აფუნა, ვარა, მუჟამე თექ
მადოლენ, ხეთე თიმ დლას ქემოხამუანდეს. ქედომიტეს, იბწვალიკო-
ნი, თიშენი. კესერც ხამი მოხვადენი, ნძორც მუთმოხვად, ნძორიში
ზესხერც უტენც. მუჟამე ხამი გურცუ მუთმოხვად კოც, ზესხერც
ვამმუტენც დო შურც ნჟკოლენცენი, თინა ცოფე ნწარე. მა სქანი
უმოსი გაჭირებული ვორექ, მა უმოსო ოყიალი მადუ, მარა ჰყიე, თი
შურიში მანჟკოლარი ხამი მოფხვადგდასე იღუაფუ ირო. მა სქანი ცო-
როფაქ ალამეჟუნუ, მორთი, ბღურათ ართო!“ დო უმოსი მანგარას ქი-

ცალი ხელით და ცალი ფეხით, თითქოს ეშმაკის სული სდგმოდეს, ჩახობდა
ბიჭი კლდის ძირში. კრავი ფეხმოდებელი ყოფილიყო და ისე კოკობდა, რომ აღ-
გილიდან ვერ იძროდა. როგორც კი ბიჭმა ხელი მოჰკიდა კრავს და ზევით ასწია,
კრავმა ხავილი შეწყვიტა. ბიჭმა კრავი ჩაიხურა და ჩაქდა.

„საწყულო პუნტულაჲ, მარტო არ გინდოდა სიკვლილი? შენც კოქლი, მეც
კოქლი. მოდი აჲ, ერთად მოკვედეთ, რადგან აწი აქედან ჩვენ ვერ ავალთ! მალე
ამ კლდიდან ჩამოცევილი ქეები მიწის მაგიერად დაგვეყრება ზედ და ჩენი ძელე-
ბი მათ ქვეშ იქნება ჩამარბული. ვერ ავალთ, მაგრამ მაინც რისთვის ავიდეთ?! რო-
გორც მე, შენც დაგლახებული ყოფილხარ. არ ვარგაო, იტყვიან და დანით ყელს
გამოგჭრიან. «შენ რატომ არ გამოგჭრეს ყელიო?», თუ მკითხავ, ეს იმიტომ, რომ
ადამიანის ხორცის ქამა ახლა მითოვებული აქეთ, თორემ, ეს რომ დამემართა, იმ
დღესვე დანას გამოყრიდნენ. დამტოვეს იმისათვის, რომ მეწვალა. ყელს რომ დანა
მოხედება, მძორს ხედება, მძორის სისხლს უშვებს. როცა დანა გულში მოხედება
კაცს, სისხლს არ უშვებს და სულს რომ კოდავს, ის ყოფილა მწარე. მე შენზე,
უფრო გაჭირებული ვარ, მე უფრო მეტი მაქვს საყვირალი, მაგრამ რომ ვიყვირო,
ის სულის მომწყვლელი დანა მომხედება ყოველთვის. მე შენმა სიყვარულმა ჩა-
მომიყვანა, მოდი, ერთად მოკვედეთ!“ და უფრო მაგრა მიიხურა და კოცნა და-

ხუტოლუუ დო ჭუნა დოუქყე. „მარა, გაჭირებული პუნტუნი, სი ღურა ქეგოკოდგოკონი, ვაყიანდიკონი იყუაფუღუ. ალბათ ვაგოკო ღურა. მა სქანი წოხლე დობღურე, გობრგიდე, ვამახუტოლექენი თეში გინიფრთე, კენი ყიადის ქიგიტყანდე იყუაფუ. სქანი ცოროფაქ ალაგუნუ. რახან ღურა ვაგოკონი, ხოლო სქანი ცოროფაშენი იშოთი ვეცადებუქუ. ვამაქიმინგდა დო სი ღურაშა ვეგმატებინედა, მა ვადმბარა-ლა, დაბრალი თი უჩა ბედც, ნამუქუ მა ხე დო კუჩხი ბტახენი. მორთი აშო, ათაში!“ დო კერგბი კესერიშა ქიგნიეღარტუუ. უკული, მუთი შიალეებდენი, ბაშლაყუთი ქიგნიკერგ, ვეგნოლკუ თიშენი.

დაჭყე ბოშიქ ეშე ხოხუა. უკვე თე ბოშის, მუღგარენი მანგარას გრძენც დუცუ დო გაჭირებას წაულირი ხე დო კუჩხის იხვარუანცენი. ეკილგ ბოშიქ, ირფელქ ართო ქამაჭყორდ, ხე დო კუჩხიქ წაურთენი, უკული მუთი ქოუნგარ დო ქოუნგარებუნი.

„გინეოსქედით უჩა კერდეს, მარა ანწი მუქო ფქიმინათ, პუნტუ-ნი? თავრე ეკოგიფუნი-მაქე, ფთქუე, «ეშმაკიში შური ინნოდგენია», თქუნა, დობდაღენა დო დაჩხგრც დოპქუნა. სქანი გურიშენი მუღგას ბლოლანანი, ბლოლანი, მიფშაჟა ჟუდეშა! უჩა კერდეს გინასქედენი, იშა კოც მუ აღოლე!“

ართი ოსერშო ქიყუაფუღუნთი, თიზმა დიშქა რლიაშა ქათიშვიტუუ დო დაჭყე ჟუდეშა ულა. კერგბი კესერიშა ვადუთხინუაფუ. შარას

უწყო. „მაგრამ, საწყალო პუნტულავ, შენ რომ სიყვდილი გნდომებოდა, არ იხვე-ლებდი. ალბათ არ გინდა სიყვდილი. მე შენზე წინ რომ მოვეკვდე, გაცივდე და ისე გადავიქციე, რომ ვერ ჩავიხუტო, ისევე ხაილს დაიწყებ. შენმა სიყვარულმა ჩამომიყვანა. რადგან სიყვდილი არ გინდა, ისევე შენი სიყვარულის გამო ვეცდები. თუ ვერ შევძელი და შენ სიყვდილს ვერ გადაგარჩინე, მე არ დამბარალო, დააბ-რალე იმ შავ ბედს, რომელმაც მე ხელ-ფეხი მომტება. მოდი აქ, ასე!“ და კრავი კისრიზე შემოიგდო. მერე, რაც შეეძლო, ყაბალახით შემოიკრა, რომ არ ჩამო-ვარდნილიყო.

დაიწყო ბიჭმა ზვეითყენ ხოხვა. უკვირს ამ ბიჭს, რომ რაღაც მაგრად გრძნობს თავს და წამხდარ ხელ-ფეხს გაჭირებებაში იშველიებს. ამოვიდა ბიჭი, ერთიანად დააიწყდა, რაც ხელ-ფეხის წახდენის შემდეგ უტირია და უჭაერია.

„გადაუტრჩით შავ კლდეს, მაგრამ აწი რა ექნათ, პუნტულავ? აქედან ამოვი-ყვანე-მეთქი, რომ ვთქვა, «ეშმაკის სული სდგმოაო», იტყვიან, დამდალავენ და ცეცხლში დამწვანენ. შენი გულისთვის რასაც მიზამენ, მიყოფ, წავიდეთ შინ! შავ კლდეს რომ გადაუტრჩა, იმას კაცი რას დააკლებს!“

ერთი ვახშამი რომ იქნებოდა (ე. ი. ერთი ვახშმის გამზადებას რომ ეყოფოდა), იმდენი შეშა ამოიღლია და შინისაკენ გასწია. კრავი კისრიდან არ მო-უშორებია. გზაზე მისი ნამახანგარი ბიჭები შემოხვდნენ. „სად ნახე, ჩლახუნგა

ქმეზვადეს მუში ნამაღალ ბოშეფქ. „სო ძირი, ჩერქუნია, სქანიცალი მალურუ დო ხვარცამი კვრები?“ „უჩა კვრდემი ჭინკ ალაყიანდ“. „უეჟლი მიქ ეყიუენ ევრე?“ „მიქ და მა ეკიპუნი“,—უწუუ ბოშიქ დო ინეფი თაქ ქიგიტუუ.

დიო ძიცა დაჰყეს ბოშეფქ, მარა ქოუჩქედეს, მუჰო ე ბოშის ტყურაში რაგადი ვაუჩქედენი, დო ოკირაზადეს: „ნანდული ეშმაკიში შური ინოდგე, მახაკვალი ცოფე, ჩე ნგერც გინოხეე! მიფშათ პაპაშა დო ქოტუშათ, ვარა ენა ირკოც დემორცუანა!“.

ბოშიქ კვრები ხუდღეშა ქიმიყუნუნი, დიდაქ კითხ: „ნანა, მიქ მერჩ ე კვრები?“ „უჩა კვრდემი ქვინკ ალაყიანდ დო თევრე ეკიპუნი“. „ვათქუა, ნანა, უჩა კვრდემი მუქუ ალაყუნუ! მუდგარენი ეშმაკიში რე ენა, ქაფოთი, ნანა, იშო! ჭგვრი იშენი ვამოჭირენა დო ჰყელი ეშმაკი ხოლო მუდგარენი უჩას ამზადენც ჩქენო. ჰირამი იყუაფუ კვრები“. „ვარ, ნანა, თხაშენი შინუე ეშმაკინი, ჰეს ქვადგიჯერქ, მარა კვრებიწკმა ვადმაჯერინე! ეშმაკის მუ ოკო კვრებიშა! ეშმაკის კვრებიწკმა საქმე ვაულუ“.

ბოშიში მუმას ქაში ეულაზემაქ გაუკვირდ, მუ თქუასენი, ვაუჩქე. „ბაბა, — უწუ სქუას — სი, ზე დო კუჩხი გორგედენი, თიწკმა დლას ვალაგირთემუ უჩა კვრდემი, ვართი მითინკ ალუურთემუ ექი. მუქუ ალაგიყუნუ, ვარა მუქუ ეკოგიყუნუ?! ენა მუდგარენი საფარსაკო

შენისთანა მომაკვადვი დო მუნიანი კრავი?“ „შავი კლდის ძირში ხაოდა“. „მერე ვინ ამოიყვანა იქიდან?“ „ვინ და მე ამოიყვანე“,—უპასუხა ბიჰმა და ისინი აქ დატოვა.

ჩერ სიცილი დაიწყეს ბიჰებმა, მაგრამ იცოდნენ, რომ ამ ბიჰმა ტყუილის თქმა არ იცოდა, და მოილაპარაკეს: „ნამდვილი ეშმაკის სული სდგმია, მზაკვარი ყოფილა, თეთრ მგელზე მჭდარა! წავიდეთ მღვდელთან და ვუთხრათ, თორემ ეს ყველას დაგვლუპავს!“

ბიჰმა კრავი შინ რომ მიიყვანა. დედამ ჰკითხა: „შვილო, ვინ მოგცა ეს კრავი?“ „შავი კლდის ძირში ხაოდა და იქიდან ამოიყვანე“. „არა თქვა, შვილო, შავი კლდის ძირში რამ ჩაგიყვანა რალაცა, ეშმაკისეულია ეს, გადაადგე, შვილო, იქით! კარგი ისედაც არა გვიპირს და წყუელი ეშმაკი კიდევ რალაც შავს ამზადებს ჩვენთვის. უირიანი იქნება კრავი“. „არა, დედა, ეშმაკი თხაზე რომ თქვა, ცოტას დაგიჭერებ, მაგრამ კრავზე ვერ დაგიჭერებ! ეშმაკის რა უნდა კრავთან ეშმაკის კრავთან საქმე არა აქვს“.

ბიჰის მამას რქის ამოსვლასავით გაუკვირდა, რა თქვას, არ იცის. „შვილო, — უთხრა შვილს, — შენ, ხელ-ფეხი რომ გივარგოდო, მაშინ არასდროს ჩასულხარ შუე კლდეზე, არც არავინ ჩასულა იქ. რამ ჩაგიყვანა, ან რამ ამოიყვანა?! ეს რალაც

ვარენდა, ბაბა, მუ მალოლენა, მოჭირენანი, იში უფრაში! დიხვამუ ლორონთიში სახელქ! ქემლაყოთი იშო აგვარას, ეგებ ვალურასი!“.

„ბაბა, ასე მათი მიყვე, ვარა მუნერო ალაფრთი დო ვარა მუნერო ეკოფრთინი, მარა თიცალი საცოდარო ყიანდღ, ვემმაჭირენგ. ალებლინი, ყიაფი ქიმიოტუუ. უკული, ლურა ვანოკორინუე-მაქგ, დო ეკუულას ვეცადი. ქარწყექ, ეკიბლი დო ეთი გეკიპესუნინი“.

„მარა, ბაბა, ჩქგ ჯგვრი ბედიში ვავორეთენი, ქარწყექ. სოლე მორთ ექი კვრებიქენ, ვართი ინა მოპწონც დო ვართი ექიანი სქანი აღუულა!“.

„ვარ, ბაბა, შურო ბედი ვამილუდუკონი, ვარა მუქუ აღამესუნუ, ვარა მუქუ ეკომესუნუ? ჩქიმდა ქვდიძახინე, ბედი ნოლვენიადა, უბედური კოც ექი ვართი აღართედ დო ვართი ეკართედ“.

კვრები ყებურცუ ქიმშახუნულუ, ღონჭირა რდოს კუნთხუსუ ნაბადია ქათუესოთ დო თის ქიგიონჭირულუ. ქვდინჭირეს არძოქ. ჯანგ ბოში, მარა ვალურცუ. მუჟამც იფირქ, ასე დიდა დო მუმა დორულაფირი იფუაფუნანიე, წყენარას გეიოცატულუ დო კვრები მუში ლოგინც ქიგლანჭირულუ დო მუქუ იშო ქიმიანჭირ.

ოქუმარეს დიდაქ გედვრთ დო კვრები კუნთხუსუ. ვაკანახვილუენი, ჭირება დო ღეპალი ღეპყგ: „მა ვაფთქვიო, ეშმაკიში რე-მაქქენი! კვრები ვარენი, მუქუ აღოლ, ეშმაკი ვარდღდა, ვარა ჭინიკე, ვარა მუთუნი გლახა შურიდა!“.

საფარსაგო თუ არ არის, შვილო, რაცა გევირს, იმაზე უარესი რა დაგვემართება! დაილოცოს ღეთის სახელი! შევადგე ბოსელში, იქნებ არ მოკედეს!“

„მამა, ახლა მეც მივირს, ან როგორ ჩავედი და ან როგორ ამოვედი, მაგრამ ისე საცოდავად ხაოდა, რომ ვერ მოვითმინე. რომ ჩავედი, ხავილი შეწყვიტა. მერე, სიკვდილი არა ნდომია-მეთქი, და ამოსვლა ვცადე. კი ხედავ, რომ ამოვედი და ესეც ამოვიყვანე“.

„მაგრამ, შვილო, ჩვენ რომ კარგი ბედისა არა ვართ, კი ხედავ. საიდან მოვიდა იქ კრავი, არც ის მომწონს და არც შენი იქ ჩასვლა“.

„არა, მამა, ბედი სულ რომ არ მქონოდა,, ან რამე ჩამიყვანა, ან რამე ამომიყვანა? ჩემზე თუ ითქმის, ბედი ჰქონიაო, უბედური კაცი იქ ვერც ჩავიდოდა და ვერც ამოვიდოდა“.

კრავი კვრაში შესვა, დაწოლის დროს კუთხეში ნაბდისძველა დაუგო და იმაზე დააწვინა. ყველანი დააწვენენ. წვეს ბიჭი, მაგრამ არ სძინავს. როცა იფიქრა, ახლა დედა და მამა დაძინებული იქნებიანო, წყენარად წამოღდა და კრავი თავის ლოგინზე დააწვინა და თვითონ გვერდით მიუწვა.

ღილით დედა რომ ადგა და კრავი კუთხეში ვერ ნახა, წუხილი და ყვირილი დაიწყო: „მე არა ვთქვი, ეშმაკისაა-მეთქი! კრავი რომ არ არის, რა დაემართა. თუ ეშმაკი არ იყო, ან ჭინკა, ან რამე ავი სული“.

დიდამი ჭირება და ღაჭალქ ბოში გაქშაკურცხინუ. „მუს იქი-
რებუქუ, ნანა! კვრები ევრე გეპქოფი და ჩქიმიწკმა ქედვონჩირე“.
თენა ქოთქუ და ახალი გვშნაკურცხინეფი ბოშიქ ართი ქედვილო-
კუ. ქიგენ, წაულირი ხექ ლევიცალო ქაქუნუნი. გიჯინუო, ხე სქელა-
დირი ქაფუ! „ნანა, ხე დობსქელადენი, ვარწყეკო!“—ქიმიოლვარუ
ბოშიქ და გიჯინ კუჩხიშანი, ეთი სქელადირი ქოძირ. გეიოლ ეშე, დი-
დას ქარაგუ და მანგარას ქახუტოლ. დიდას დიო, ბოში ალორენდენი,
უჩქედ, მარა მუჟამც ბოშიქ ეშე გესხაპუ და მანგარას დიდას ქახუ-
ტოლენი, დიდაქ ხიოლით ართი ქიმიოკვინ.

„მუ ამბე რე?“—თქუთ მუმაქ და ნამუთი ასეშა მალურუთ, და-
სარალეზური გვლადენი, ნგერიცალო ეშე გამწოლ. „ლორონთი, სი
ქემმეხვარი! სო ვორექ, მუ ორე, ჯგვრო ვორექენი?“ სუმხოლოქ ართი-
ანც ქეგახუტოლეს და ხიოლით ქოთი იძიცანდეს და ქოთი ინგარდეს.

„მუშა რე საქმე, სო ვორექ, ქომიწვი, სიზმარო ვორექ და ვარ
ცხადო? მუ ორე, წიე, ჭი ხე და კუჩხი ჯგვრო გაფუნი, მუ ორე, მა-
ჯგვრო ვორექე? ლორონთი, სი ვემიოლდინუა ჩქიმი ოჯახი, ლორონთი,
უჩა ბედში გეძიცათ ვაქუა თენა ჩქიმი ოჯახიშო!“ „ვარ, ბაბა, მა ქო-
ფთქვი, კვრების ეშმაკიწკმა მუთუნი ვაულუ-მაქენი. ეშმაკის მუთუნი
ვაუკათ, ენა კვრებში ნაქიმინა საქვარი რე“. „სო რე, წიე, კვრები?“
„ჩქიმი ლოგინცგ რე“. „ქიმერთი, ბაბა, სი მეითხედ იშა ხე, ჩქიმი ცო-
ლამი ხეს მა ის ვემქუვალუა. წყენარას, ბაბა, თაყვანისცემათ, ბაბა!“.

დელის წუხილმა და ყვირილმა ბიკი გააღვიძა. „რას წუხარ, დედა! კრავი იქი-
დან ავიყვანე და ჩემთან დეაწვინე“. ესა თქვა და ახალგაღვიძებულმა ბიკმა ერთი
გაიზმორა. იგრძნო, რომ წამხდარი ხელი ლევიციით დაქუვა. რომ დაიხედა, ხელი
მორჩენილი აქვს! „დედა, ხელი რომ მომჩენია, ვერა ხედავ?“—დაიყვირა ბიკმა
და ფეხზე რომ დაიხედა, ესეც მორჩენილი ნახა. წამოეარდა ზეზე, მიეარდა დელას
და მაგრა ჩაეხუტა. დელას ჭერ ეგონა, რომ ბიკი ატყუებდა, მაგრამ როცა ბიკი
წამოხტა და დელას მაგრად ჩაეხუტა, სიხარულით ერთი შეკვიფლა.

„რა ამბავია?“—თქვა მამამ და, აქამდე რომ მომაყვდავი, დასაწყლებული იღო,
მგელივით წამოვარდა ზეზე. „ღმერთო, შენ მიშეველე! სადა ვარ, როგორ მოხდა.
რომ კარგადა ვარ?“ სამივენი ერთმანეთს ჩაეხუტნენ და სიხარულით კიდეც იცი-
ნოლნენ და კიდეც ტიროლნენ.

„რაშია საქმე, სადა ვარ, მითხარი, სიზმარში ვარ თუ ცხადში? რა არის, ბიკო,
შენ ხელ-ფეხი რომ კარგადა გაქვს, რა არის, რომ მე კარგად ვარ? ღმერთო, შენ
არ დალუპო ჩემი ოჯახი, ღმერთო, შევი ბედის დატინვად არ გახადო ეს ჩემი ოჯა-
ხისათვის!“ „არა, მამა. მე ხომ ვთქვი, კრავს ეშმაკთან საერთო არაფერი აქვს-
მეთქი. ეშმაკისა არაფერი ურევია, ეს კრავის ნამოქმედარი საქმეა“. „სად არის,
ბიკო, კრავი?“ „ჩემს ლოგინზეა“. „მიდი, შვილო, შენ გეკიდა მისთვის ხელი, ჩემს
ცოლვიან ხელს მე მას ვერ მივკარებ. წყენარად, შვილო, თაყვანისცემით, შვილო!“.

ბოშიქ ქივერთ ლოგინიშა, მარა სოდეთი კვრები დანჯირუნი, ექ ვაძირგ. „ბაბა, კვრები ვარე!“ თენა ქოთქუე ბოშიქ დო არძოს შიშიქ ტანც გოუტრზიალუე, არძო სანთელიცალო გაჩემებული გერდგ. „წიე, ნაბადიში თუდო ვემთოჯანდღს, ეუჯუნი დაბა ნაბადის!“ ბოშიქ ეუჯუენუ ნაბადის, მარა კვრები სოთინი ვარდგ, მარა სოდეთ გენოჯედგ, თექი თიზმა ორქოში თუმა ქიგეყვაყუდ, ეშე ჩხორია ქოქიშინ. „ქედღიოქით!“—თქუე მუმაქ და ბირგული ქედაშქუ დო ხვაშა დაჰყგ.

თე ამბე თაქი რდენი, თიწკემა ოზეშა მუნილ პაპაქ. წარი ოკორღვაფილი აფუდუ, ხვალე თოლეფი გემოხანტენდეს, ნამდა სიცოდილი დო მოვალეობა ართიანც ონირზედესგნი. ხეთე ქოუთქუალდეს ბოშეფც დო უკელი თელი სოფელი ოკუტრულდეს. თელი სოფელი არყენედ დო პაპას შორიშე უკახალე ეკოუნდუ. არძოს ოკოდგ ქეშიტყუეკო, მუშა იეუაფუდუ საქმე, ნამუ თიშა გაჩქედ, მუჰო ძირგნდ პაპა საქმესგნი. ყუდეში კარი გონჯამილი რდგ, მარა კოჩი ვევალდ. პაპაქ აბარწაშა ქივერთენი, ხუმამალალო რაგადი დაჰყგ: „ლორონთი, ზი დეცვი თე ოჯახი ირი მონე შურისშე, ალიანი-ჩალიანისშე!“ პაპაში ხუმა ქიგეგონ ბოშიში მუმაქენი, გედგროთ დო პაპას ქიმიანად. გაუკვირდ პაპას.

„ბოში, გოლა სი მალურუე რდინი, ასე მუჰო რე, აქი გერექენი?“—ცინჩას უწუეუ პაპაქ. „კენი მა ვამიჩქე, ამარი გეგნიბლასუ-

ბიკი მივიდა ლოგინთან, მაგრამ სადაც კრავი დაწვინა, იქ ვერ ნახა. „მამა, კრავი არ არის!“ ესა თქვა ბიკმა და ყველას ტანში შიშმა დაუარა, ყველა სანთელივით გაშეშებული იდგა. „ბიკო, ნაბდის ქვეშ არ იწვეს, აბა ასწიე ნაბადი!“ ბიკმა ასწია ნაბადი, მაგრამ კრავი არსად იყო, ოღონდ სადაც წოლილიყო, იქ მძღენი ოქროს ბეწვი იდო, რომ ამონათა. „დაიოქეთ!“—თქვა მამამ და მუხლი მოიყარა და ლოცვა დაიწყო.

აქ რომ ეს ამბავი იყო, ეზოში მღვდელი შემოვიდა. წარბები შეყრილი ჰქონდა. მარტო თვლები გამოხატავდნენ, რომ სიბრაღული და მოვალეობა ერთმანეთს ეცილებოდნენ. მაშინვე ეთქვათ ბიკებს და მერე მთელი სოფელი შემოერბინათ. მთელი სოფელი აყრილიყო და მღვდელს მოშორებით უკან მისდევდა. ყველას უნდოდა შეეტყო, რა მოხდებოდა, რაც იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ როგორ შეხედავდა მღვდელი საქმეს. სახლის კარი ღია იყო, მაგრამ არაინ ჩანდა. პარმალთან რომ მივიდა, მღვდელმა ხმამალა დაიწყო ლაპარაკი: „ღმერთო. შენ დაიციე ეს ოჯახი ყოველი მვენე სულისაგან, ალიანი-ჩალიანისაგან!“ ბიკის მამამ მღვდლის ხმა რომ გაიგონა, ადგა და მღვდელს მიეგება. მღვდელს გაუკვირდა.

„კაცო, გუშინ რომ მომაკედავი იყავი, ახლა აქ როგორ დგახარ?“—უკეხად უთხრა მღვდელმა. „თვითონც არ ვიცი, აგერ-აგერ შევიშლები. ახლა ვლოცუ-

უქუ. ასე ფხვამულენდი დო ხეთე სქანდა მიპირებულუ ულა. სქანა მეტის მითინც ვარაგადე, მუ ამბე რე ჩქიმი ჭუდესენი. „მუ რე, მუ ამბე რე?“ „მუქო მუ ამბე რე! მა, ქარწყეკ, მუქო გივორცქენი, ჩქიმი ბოშის ხეთ სქელადირი აფუ დო კუჩხით. სქანი ლორონთიშო, მირსაო, ქომიწიი, მუშა რე საქმენი!“ „დიო ენა მიწიი, მუნერო იცუე ეცა-ლიქენი!“ „ენას ბოში უჯგუშო გეჩიებუ“, დო ბოშის ქედუქდახ.

ბოშიქ ქემორთ დო ირფელი დუდიშე ქეჩიუ. ნამუსუ პაპა ურ-ჩქილედ გასიმართებულო. მუქამც ბოშიქ ქოშინტუ ორქოში თუმა დო თქუუ: „მორთი აშო, ქიძირევე“, პაპაქ გაჩემუ, წარქ განწყუ, ქუდი გეგინწყუ, ჩაფლა გამინწყუ, კეტი იშო ქედასოთ, ბოშიში წოხლე ქედიჩოქე დო უწყუ: ბაბა, ნება ქოთხიი თი ლორონც, ნამუთი სი ხუჯით გილნოცენი, თაქი მულაფენი, ნება ქომუჩას მუში მონა-მოინალეს ცუდესა მინიბლე დო ჩქიმი თოლით ქიბძირე მუში სან-თაული თუმანი, ხე დუცუ ქიგებდვი დო თეში!“

ხალხი გონქგრაფილო უჯინე პაპაში მოქმედალას, თიშენი ნამდა შორც გერდეს დო ვარჩქილედეს, მუსუ რაგადანდესენი. ბოშიქ პაპას დუცუ ხე ქიგედუ დო თქუუ: „ლორონთეფი ურთაში, ეკიში, კითა გვალაში, ჩე გვალაში, ზანდალაკიში, გვამარდაში დო თქვა. მაღალი ლორონთეფი ცაში კიბულიში, თქვანი ღირსუანი მონა-მოინალე. ჩქი-ნი ირიკოჩიში მიკოროფე მუშა რთხულენა, ირიფელი მუში მოქმე-

ლობდი და მაშინვე შენთან ვაპირებდი წამოსვლას. შენი მეტი ევრაინე მეტყვის, თუ რა ამბავია ჩემს სახლში“. „რა არის, რა ამბავია?“ „როგორ თუ რა ამბავია! მე, კი ხედავ, როგორ ედგაეარ, ჩემს ბიჭს ხელიც მორჩენილი აქვს და ფეხიც. შენი ღეთის გულისათვის, დამისენი, მითხარი. რაშია საქმე!“ „ჩერ ეს მითხარი, როგორ მოხდა ამგვარი რამ!“ „ამას ბიჭი უკეთ გაიმბობს“, და ბიჭს დაუქდახ.

ბიჭი მოვიდა და ყველაფერი თავიდან უამბო, რასაც მღვდელი ყურადღებით უსმენდა. როდესაც ბიჭმა ოქროს ბეწვი ახსენა და თქვა: „მოდო აქ, ნახო“, მღვდელმა შეაჩერა, წარბი გაეხსნა, ქუდი მოიხადა, ჩაფულა გაიხადა, ჯიბი დაადო, ბიჭის წინ დაიჩქა და უთხრა: „შვილო, ნებართვა სთხოვე იმ ღმერთს, არმელიც შენ მხრებით ვიტარებია და აქ ყოფილა, ნება მომეცს მის მონა-მოსამსახურეს, სახლში შემოვიდე და ჩემი თვალთ ენახო მისი სასწაულებრივი ბეწვი, ხელი თავზე დამადე და ისე!“

ხალხი გაშეშებული უყურებდა მღვდლის მოქმედებას, იმიტომ რომ შორს იდგა და არ ესმოდა, თუ რას ლაპარაკობდნენ. ბიჭმა მღვდელს თავზე ხელი დაადო და თქვა: „ღმერთებო: ურთისავე, ეკისავე, კითა გვალისავე, ჩე გვალისავე, ზანდალა-კისავე, გვამარდისავე და თქვენ, ცის კიბულის მაღალი ღმერთებო, თქვენი ღირსე-ული მონა-მოსამსახურე, ყველა ჩვენგანის მოყვარული მამა გთხოვთ, რომ ყველა

დალა ღირსუანო გაგწულათენი დო ირი ჩილათა დო შეცოდება ვა-
უკლონათენი“.

„ასე ქომუჩი აშო თი გისქედენი, თი ხე, ბაბა!“ დო პაპაქ ხეს
ქაჭუნუ. „ასე სქანი ხეთ გემნომეუნი დო ქემოძირი!“ ბოშიქ მეთხ ხე
დო ყუდეშა გემნიყუნუ. პაპა ბრელი ხანც ჩოქედ დო ხეამულენდ,
უკული გემილ გალე, ქუდი ქიგირთუ, ჩაფლა ქემილუ, კეტი გეპოფუ,
კენი მაზოჯალი სახე გეკეთ დო უწუუ შაყარელი ხალხის: „ქედნიო-
ქით! ხალხიქ ხეთუ დიხას ქაშეფორჩ. პაპაქ გაგინძორ: „თი სუმი ბო-
შეფქ, ნამუ ჩქიმდა მორთესგნი დო თე ოჯახის მაზაკეალობა დაწა-
მესგნი, ოკო დოღურანი! თენა რე ჩქიმი კანონი, მარა რახანო ათე
ბოში ჩქიმდე უმოსი მაღალო გერე ღორონთეფიში წოხელენი, მუ მუ-
ჰო ინებენც დო გარჩქინანც, თეში იყუაფუ“.

შიში, უჩა ზარქ ქიგიანთხ ე ბოშეფც, ნგარა გიკყეს დო მუნე-
ფიში დიდა-მუმას ქემაბირძლეს. „გეშელით აშო!“—ზოჯგ პაპაქ. ექ
იყუუ ინეფიში მეხიში გენტხაფაცალქ დო ინგარდესგნი თეში გეშე-
ლეს დო ქედნიოქეს. „მირჩქილეთ გენარჩქინა!“ ბოშიქ თქუუ:

„რდგ რდო, მა ინეფც უეორდინი, რდგ რდო, მა თენეფც ბჟო-
გდინი დო მაწვალენდესგნი, მარა თიწკემა თენეფც ვარი, მა ბჟოგდ
ჩქიმი ღუდი! მა ბჯერც: ქომურცუ კენი რდო, მა თენეფც ვაეორო-
ფუაფუქენი. მა ინეფც ვაპატიენქ. მუთი ოსუუ მაზაკეალობაში

მისი მოქმედება ღირსეულად ჩამოართვათ და ყველა შეცდომა და ცოდვა ნაკლად
არ ჩაუთვალოთ“.

„ახლა მომეცი აქეთ ის გამართლებული ხელი, შვილო!“ და მღვდელმა ხელზე
აკოცა. „ახლა შენი ხელით შემოიყვანე და მაჩვენე!“ ბიჭმა ხელი მოჰკიდა და სახლში
შეიყვანა. მღვდელი დიდხანს იყო დაჩოქილი და ლოცულობდა, მერე გარეთ გამო-
ვიდა, ქუდი დაიხურა, ჩაფულა ჩაიცვა, ჯოხი აიღო, კვლავ მბრძანებლური სახე
მიიღო და შეყრილ ხალხს უთხრა: „დაიჩოქეთ!“ ხალხი მაშინვე მიწაზე დაფინა.
მღვდელმა გააგრძელა: „ის სამი ბიჭი, რომლებიც ჩემთან მოვიდნენ და ამ ოჯახს
მზაკერობა დასწამეს, უნდა მოკვდეს! ესაა ჩემი განაჩენი, მაგრამ რადგანაც ეს
ბიჭი უფრო მაღლა დგას ღმერთების წინაშე, როგორც თვითონ ინებებს და გა-
დაწყვეტს, ისე იქნება“.

შიში, თავზარი დაეცათ ამ ბიჭებს, ტირილი დაიწყეს და თავიანთ ღედ-მამას
მოექიდნენ. „გამოდით აქეთ!“—ბრძანა მღვდელმა. ეს მათთვის მეხის დაცემას
ჰგავდა და ტირილით გამოვიდნენ და დაიჩოქეს. „მოისმინეთ განაჩენი!“ ბიჭმა
თქვა:

„იყო დრო, როცა მათ მე ვუყვარდი, იყო დრო, როცა მათ მე ვძულდი და
მაწვალებდნენ, მაგრამ მაშინ ამათ კი არა, მე მეჭაერებოდა ჩემი თავი! მე მჯერა:
მოვა ისევ დრო, ესენი რომ შემოიყვარებენ. მე მათ ვაპატიებ. რაც შეეხება მზა-

გოსმაფასენი, ჩქიმი თია განიშე მა ვაპატიენქ, მარა ენა ვაბალგდასგ იფუაფუ. ათეშენი მა ქოფთხიინქ ლორონთეფც, მუჭოთ ბალანეფცენი, ქაპატიანი, დო ჩქინი ჭგვრი პაპა, ორქოში მუმეში ზოკულით ანწიან წგმე ირფელი უკანონო შარას ეიოჩგრთანი!“ „პამენი!“—ქიმიოღუ-არუუ ხალხიქ.

3. ორქოში კვრები დო ცატუ დადია

ართიშა ჩქენი დადიას ნოჯოხინუე ცატუ. ათე ცატუცალი დადია ჩქენი ქეყანას ვანოცეე. მიოჯინალო ეიშე გიმუთლირი ლორონთიცი-ლი ცოფე, ნძალიშენი იცალი კოჩი დღას ვადაბადებე. ლომი დო ვეფხის კატუცალო ნოქოფუე, ხეთ წგმნოშქვიდაფუე. მუში მუქეე-მუ-კეიანი ხენწგეფეც არძოს ჭგვრო ცოფუ. ვაურდგკონი ხოლო, აკა მუთუნც ვაგნობედებუე. მუში ხალხიშო თიცალი ჭგვრი ქოცოფე, ნამდა ჭიჭე დო დიდის, უნჩაში დო უკლაშის—არძოს ნოჯოროფუე. ომბოლი დო რქეიის დო მუთუნი გაჭირებული კოც ვამეხუარგკონი, ეში დღას ვადნოტებუე. მითინქ დელახკონი, მეწამალეთ ხეთე და-დია გინორინაფუე. ეში გენარჩქინა სამართალც ირიკოჩი ლორონთიში გენარჩქინაცალო მინოღებუე. მუთუნი უკანონობას მუ დღას ვა-ნორთუე მუთუნცუ დო ვართი შხვას მითინც მუთუნცუ ვაგნობედა-ფუე. ეში დადიობაში დროს ირფელი გინაცემალო ნოსორგუე. დადიას

კვრობაზე ხმის გავრცელებას, ჩემი მხრივ მე ვაპატიებ, მაგრამ ეს ალბათ არ კმარა. ამიტომ მე უთხოვ ღმერთებს. აპატიონ, როგორც ბევრეებს, და ჩვენი კარგი მღვდლის, ოქროს მამის დარიგებით ამას იქით ყოველგვარ უკანონო გზას ასცდ-ნენ!“ „ამინ!“—იხუელა ხალხმა.

3. ოქროს კრავი და ცატუ დადიანი

ერთ დროს ჩვენს დადიანს რქმევია ცატუ. ამ ცატუსთან დადიანი ჩვენს ქე-ყანას არა ჰყოლია. შესახედავად ზეციდან ჩამოსული ღმერთის მსგავსი ყოფილა. ღონით იმისთანა კაცი არასოდეს დაბადებულა. ლომსა და ვეფხვს კატასავით იჭერ-და, ხელით ახრჩობდა თურმე. მეზობელ („თავის გარშემო“) ხელმწიფეებთან ყვე-ლასთან კარგად ყოფილა, კიდევ რომ არ ყოფილიყო მათთან კარგად, ვერკ ვართი ვერათერს გაუბედავდა. თავისი ხალხისათვის ისეთი კარგი ყოფილა, რომ მცირესა და დიდს, უფროსსა და უმცროსს—ყველას უყვარდა თურმე. ობოლსა და ქერიეს და რამე გაჭირებაში ჩაუარდნილ კაცს რომ არ დახმარებოდა, ისე არ და-ტოვებდა. ვინმე რომ ავად გამხდარიყო, მკურნალად მაშინვე დადიანი დაუდგე-ბოდა. ამის დადგენილ სამართალს ყველა ღეთის დადგენილივით იღებდა. თე-იონ არასდროს არავითარ უკანონობას არ ჩადიოდა და არც სხვას არავის არაფერს გააბეღინებდა. ამის დადიანობის დროს ყველაფერი თავზე საყრდელად ყოფილა.

მუში ხალხი ნოცოროფუე, მარა ხალხის დადია ოში წილო უმოსო ნო-
ცოროფუე. ხალხი დადიას ირო ხევამანდგ, ნოფუჩაფუე დო ნოლო-
რონთებუე.

ათე ლორონთუანი, ირიკოჩიში ცოროფილი დადიას ნოღვე ართი
გინოკენელი რჩქვანა: ნოცოროფუე ჟინუა. დღას ეში ვაგშაშქვანდგ,
ოჩინგშა ვედგკონი. ეში გინაშქუმელი საგანქ მუთუნცუ დაჩვრთგნი,
ენა დღას ვაცოფე, ვართი მუთუნი ხეციშა ტოტოულო ქიმერთ დო ექ
ვაკოქანდარუენი. იწკგმა ირფელი კუჩხიში გილმალგ დო ფსუამი
შურდგემილიში ეფშა ცოფე ჩქგნი ქეცანა. მუჟამც კათას მიდგეჟუ-
მანდგნი, ჟორი დო ცხენეფი მინოცვენა ეში ნანადირგში მუმალალა-
რო, თიზმას დგნოზლოდაფუე. მუჟამც მუთუნი ეცოდებუდუ, ვარა
ოკოდ შურიდგემილო მოლეჟუნუკონი, კუჩხით გამნოთხოზაფუე დო
ხეთ ნოჟოფუე.

ართიშა ჩე ირემი გეუჟოთამუ, ნამუცალი დღას ვაფუდუ ნაძი-
რეფინი, გამოთხოზაფუ კუჩხით, მარა, მუდგანერო რდგნი, ოჟოფა-
ლო ხე დღას ვემეთხემუ დო თაში თე ირემც ცატუ იშო მალალი გვა-
ლეფიშა ქოუტყურუაფუ. მუ საკურელი რე, ეში მაჟვენჯი კათა იშო
შორც ქკენოსქელადგენა დო გამოხარცქუენა. მეურცუ წოხლე ირემი,
გეთხოზ უკახალე ცატუ. მუშმა ახრეფი გინორთესგნი დო ვარა სო
მეცუნცუ ე ირემც ცატუნი, ენა ცატუსუ ვაუჩქგ. იონჯუებუნი, თი
დრო რე. ირემქ ქიმერთ ართი ფოქვანა დო თაქი ცატუს იშო ქაწა-

დადიანს თავისი ხალხი ჰყვარებია, მაგრამ ხალხს დადიანი ასწილად უფრო ჰყვა-
რებია. ხალხი დადიანს ყოველთვის ლოცავდა, იფიცებდა და აღმერთებდა თურმე,
ამ ლეთისნიერ, ყველასთვის საყვარელ დადიანს ერთი ვანსაკუთრებული ჩვევა
ჰქონია: ნადირობა ჰყვარებია. დღეს არ ჩააგდებდა, რომ სანადიროდ არ წასული-
ყო. არასოდეს მომხდარა, რომ მისი გასროლილი ისარი რამეს ასცდენოდა, არც
ის. რომ რაიმე მხეცზე ხელდახელ მისულიყო და ამას არ დაეგლიჯა. იმ დროს
ყოველგვარი ფეხით მავალი და ფრთოსანი სულდგმულით სავსე ყოფილა ჩვენი
ქვეყანა. როდესაც ხალხს წაყოლებდა, ჟორები და ცხენები მიჰყავდათ ამის ნანა-
დირევის წამოსალებად, იმდენს ხოცავდა თურმე. როცა რამე შეეცოდებოდა ან
ცოცხლად უნდოდა წამოეყვანა, ქვეითად გამოეკიდებოდა და ხელით იჭერდა.

ერთხელ თეთრი ირემი წამოუგდია, რომლის მსგავსი არასოდეს ენახა. ქვეითად
გამოჰკიდებია, მაგრამ როგორღაც დასაჰკერად ხელი ვერ წაუვლია და ასე ამ ირემს
ცატუ მალალი მთებისაკენ გაუტყუებია. რასაკვირველია, ამის თანმხლებნი შორს
ჩამორჩენილან და მოსწყდომიან. მიდის წინ ირემი, მისდევს უკან ცატუ. რამდენი
კლდე გადაიარეს, ანდა სად მიჰყავს ამ ირემს, ეს ცატუმ არ იცის. საღამოდებია,
ის დროა. ირემი მივიდა ერთ გამოქვამულთან და აქ ცატუს დაეკარგა. როცა მი-

დინგ. ქიმერთ ცატუქუ ე ფოქვაშანი, ირემი სოთინ- ვეპალუქ დო
ეში მანგიორო ქოძირ, ნამუსუ დღას ველდგნი: ფოქვას ქეჭოჯან
ორქოში კერზბი. ცატუქუ ხეთე ბირგული ქედაშქუ დო თაყვანი ქოც.
გედგრთ კერზბიქ, ქემოართ ცატუშა დო შურაფი დოუქყუ. უკული მ-
კირთ ფოქვაშე, ქიმერთ ართი კვდალაშა დო ქა ქიმოიგ. ვინჯ კარქ.
კენაჯინ ცატუსუ კერზბიქ დო ართი ქიმოიპეტელუქ. წემიკენც ცა-
ტუქენი, კერზბიქ იშო მინილ დო ქეკნაჯინგ. ცატუქუ დიდი მორდ-
ბულო კარც ქიგედგრთ დო უკული ბირგული ქედაშქუ, თიცალი ოძი-
რაფალი ქოძირ აქი. ქემოართ კერზბიქ, კაბაში წყვეტის პიჯი ქიმეთხე
დო იშო აწუზინდუქ. მინილ ცატუქუ იშო, მარა მუსუ ძირენც! ცხე-
ნი გირულენი, ეფერი ზალა, ანთასინერი ტყეები დო აბრეშუმით გო-
ქუნელი, ოქრო და ვარჩხილიში სმეტეფი, მუთი ქოდგენი, ირფელი
ოქრო დო ვარჩხილიში! სინთე რე თიცალი, დღაშიცალი, დო თეში
გალე იქვაკუქუ ანთასი შხვადოშხვა ფერიში ქუალეფიში სინთე. იჯი-
ნე იშო დო აშუ ცატუ დო ხვამულენც. ჰიქე ხანიში უკული ქიმერთ
კერზბიქ ართი კვდალაშა დო ქა ქიმოიგ. აქით გინჯ კარქ. ქიმერთ
ცატუქუ, ქოძირ ოთახ, ნამუსუ ქვერსემი ტაბაკი ქოდგენი, დო მუ დო
მუ ოქკუმალი დო ხილი გოკო, აქი ვეგლაღეკენი! ქოუქ. მუშა რე
აქი მოყუნაფილინი. ართი მიტანია ქოქიმინგ ცატუქუ, უკული ქემე-
დოხოდ დო ჰეკუმეა დაქყუ. თე დროს გორჩქინდუ თიცალი ბირაქ.
ნამუ ანგელოზეფი დო ღორთეფიში მეტი მუთონც ვეშულეზუდუნი.

ვიდა ცატუ ამ გამოქვაბულთან, ირემი არსად ჩანდა და მის მაგივრად დაინახა ის,
რასაც მის დღეში არ ელოდა: გამოქვაბულში ოქროს კრავი იწვა. ცატუმ მაშინვე
მუხლი მოიყარა და თაყვანი სცა. ადგა კრავი, მივიდა ცატუსთან და სუნეა და-
უწყო. მერე მიბრუნდა გამოქვაბულისაკენ, მივიდა ერთ კედელთან და რქა დაქ-
რა. გაიღო კარი. მოხვდა ცატუს კრავმა და ერთი დაიპეტელა. ცატუმ წინ რომ
წაიწია. კრავი შიგნით შევიდა და მოხვდა. ცატუ დიდი მორიდებით დადგა კართან
და მერე მუხლი მოიყარა, ისეთი სანახაობა ნახა აქ. მოვიდა კრავი, კამის ქალთს
პირი ჩაავლო და დაეზიდა. შევიდა ცატუ შიგნით, მაგრამ რას ნახავს! ცხენი რომ
გაქვენდებო, ისეთი დარბაზი, ათასნაირი ტყავითა და აბრეშუმით მორთული, ოქრო-
სა და ვერცხლის სვეტები, რაცა დგას, ყველაფერი ოქროსა და ვერცხლისა სი-
ნათლეა ისეთი, დღესავით, და ამას გარდა ელვარებს ათასი სხვადასხვა ფერის
ქვის სხივი. იყურება იქით-აქით ცატუ და ლოცულობს. ცოტა ხნის შემდეგ მივიდა
კრავი ერთ კედელთან და რქა დაქრა. აქაც გაიღო კარი, მივიდა ცატუ, დაინახა
ოთახი, რომელშიც უზარმაზარი ტაბაკი დგას და რა და რა საქმელი და ხილი
გინდა, რომ აქ არ იყოს დახორავებული! კი იცის, რისთვის არის აქ მოყვანილი.
ერთი ლიტანია შეასრულა ცატუმ, შემდეგ მიუჯდა და ჰამა დაიწყო. ამ დროს გაისმა
ისეთი სიმღერა, რომელიც ანგელოზებისა და ღმერთების გარდა არავის შეეძლო.

ცატუსუ პიც ქასქედ ლუკაქ დო თე ბირაში რჩქილაშა გინილგ. იწყგმა მექყორდ ბირაქ იშო. კენი ქიგიტყ ცქუმუა, კენი გორჩქინდგ ბირაქ. დო თაში ვაუჩქ კენი მუსუ, მუქო დარულენი. მაჟირა ოქუმარეს გაკურცხინგ ცატუსგნი, ქორენი, ქოძირ, თი ფოქვაში პიც, სოდეთი პირველო კვრგზი ძირგნი. ვეპალუე კურგზი დო ე ფოქვა, კარი დო ეცალი სამოთხეცალი ოთახიში მანგიორო, ცურუ დო ფუთქურით ქორე გობარდვილინი. თი არდგილც, სოდეთი ძირგ, კვრგზი გეჯანგდგნი, ქოძირ, ორქოში თუმა ქიგეყვაყუ დო თუმა ნამუ ქულაფე დო კენწეფც მუნაძდგნი, არძო შხვადოშხვანერი ძვირფასი ქულაფეო ქორე გინორთელინი დო თეს ართი კაბეტი ხართა ქალუძგნი. ქდღიოქ ცატუქ, ქოქიმიან მიტანია, ლორონც მარდი შეწირგ, ქინანწყუეუ ძვირფასი ქულაფეი ხართას, ქინოდუ ორქოში თუმა დო მოლართგ დოხოორეშე.

მალას ქეშეხვად მუში კათას, ნამუნეფც დიდიქ ახიოლეს დო იეუუ ხარებაქგნი. ირიკოც გაუკვირდ, თეცალი მისანი ხართაქ სოლე შორთ დო ვარა მუშენი რე, მითინც ოღალარო ვარზენცგ, მარა კითხირი მითინქ ვაგაბედ. მუქუ თქუუ, ნამდა თენა რე თი ირემიში ნაჩუქებუ, ნამუსუ მა ეკოფთხოზდღიე. კვრგზიში ამბე მუთუნი ვაგუუცხადებუ.

მართალი რე, დადიას მითინიშა ვოურაგადლუე, მუნერო აშუე თე ხართაქგნი, მუქო ჩე ირემც მეთხოზდგნი, ენა ირკოც უჩქდღგ, დო თე ამბეში უკული ცატუქ დიდო გაგმიტვრგნი. დაურვიგ ბრელი

ცატუს პირში შერჩა ლუკმა და ამ სიმღერის სქენამ გაიტაცა. მაშინ სიმღერა შეწყდა. ისევ დაიწყო კამა, ისევ გაისმა სიმღერა. და ასე, თვითონაც არ იცის, როგორ დაეძინა. მეორე დილას რომ გამოეღვიძა ცატუს, ნახა, რომ იმ გამოქვაბულის პირთან არის, სადაც პირველად იხილა კრავი, კრავი არა ჩანს და ეს გამოქვაბული, კარისა და სამოთხისმავარი ოთახის ნაცვლად, სურათი და ზავსით არის დაფარული. იმ ადგილას, სადაც კრავი იწვა, ნახა, რომ ოქროს ბეწვი ღვეს და ის ქვები და კენწეები, რომლებზედაც ბეწვი იდო, ყველა სხვადასხვანაირ ძვირფას ქვეზად არის ქცეული და ამას ერთი მოზრდილი გულა უძევს გვერდით. დაიჩქა ცატუმ, შეასრულა ლიტანია, ღმერთს მადლი შესწირა, ჩააწყო ძვირფასი ქვები გულაში, ჩადო ოქროს ბეწვი და წამოვიდა სასახლისაკენ.

მალე შეხვდა თავის მხლებლებს, რომლებსაც დიდად გაუხარდათ, და შეიქნა სიხარული. ყველას გაუკვირდა, თუ საიდან გაჩნდა ასეთი საკვირველი გულა, ანდა რატომმა, რომ წასაღებად არავის აძლევს, მაგრამ კითხვა ვერავენ გაბედა. თვითონ თქვა: ეს იმ ირმის ნაჩუქარია, რომელსაც მე მივდედელიო. კრავის ამბავი არაფერი გაუმხეღია.

მართალია, დადიანს არავისთვის უთქვამს, თუ როგორ იშოვა ეს გულა, მაგრამ თვით ირემს რომ მისდევდა და ამ ამბის შემდეგ რომ ცატუ ძალიან გამოიცვალა, ეს ყველამ იცოდა. ცატუმ ბევრი სიმდიდრე დაურიგა ქვრივებს და გა-

სინდიდრე რქვიი დო გაჭირებულეფც, გაკეთ ბრელი ოხვამე დო ირი-
კოჩიშა ჯგვრიში ღოლაშას ხოლო მუძინ.

გიშელ ჰე ხანქენი, კენი მიდართ ცატუქ ონადირუშა, კენი თი
არდგილიშა, კენი ქემოხვად თი ფოქვას, კენი თაში მიღვ კვრებქ,
კენი მაყვრა დლას თიზმა სინდიდრე მოლელ. ენა ხოლო, მუჟო წო-
ხლენი, თეში კენი ოხვამეფც დო გაჭირებულეფც მახვარ დო მუში
ჯგვრი გური დო ზალხიშა ჯგვრი მერინას ოში თიწილო მოუძინგ.
ხოლო ჰე ხანქ გეშელენი, მიდართ კენი მასუმაშა. კენი თაში ქემო-
ხვად ირიფელქ. კენი დირთენი, ხოლო უმოსო არიგ სინდიდრე დო
უმოსო აშენგ ოხვამეფი დო მეხვარ გაჭირებულეფც. გეშელ ზოლო
გვარიანი ხანქენი, კენი მიდართ. მიანჯ ზოლოშანი, თიქ ართი დიხას
ქემისვანჯ. ეი მუნარდგ ახრაში ჩჩქეფეფი. ქემორთეს ზუმი კაკაბეფქ
დო ქიგნაფურინეს ეი ახრას. დიო ართიქ კოჩიში ხუმათ თქუუ:

მიქუთი კოჩი გარჩინენი,
მუში ორღუ მეურჩქინენი,
ზოჯენც: „ზემას შური დო გური,
ის ქაქოდა ჰე ხანც რინი“.

მაყირაქ:

ჰირეებულეებს, ააშენა ბეერი ეკლესია და კიდევ მოუმატა ყველასათვის სიკეთის
ქმნას.

ცოტა ხანი რომ გამოხდა, ცატუ ისევ წავიდა სანადიროდ, ისევ იმ ადგილას,
ისევ მოხვდა იმ გამოქვაბულში, ისევ მიიღო კრავმა, მეორე დღეს ისევ იმდენი
სიმდიდრე წამოიღო. ესეც ისე. როგორც წინაზე, კვლავ ეკლესიებსა და გაჭირე-
ბულეებს მოახმარა და თავის გულკეთილობას და ხალხისადმი კარგ მიდგომას ასწი-
ლად მოუმატა. ისევ რომ გამოხდა ცოტა ხანი, წავიდა კვლავ მესამეჯერ. ისევ ისე
შეხვდა ყველაფერი. ისევ რომ დაბრუნდა, კიდევ უფრო არიგა სიმდიდრე, აშენა
ეკლესიები და დაეხმარა გაჭირებულეებს. კიდევ გვარიანი ხანი რომ გამოხდა,
კვლავ წავიდა. სიახლოვეს რომ მიაწია, ერთ ადგილას დაისვენა. ზემოთ კლდის
შვერილები ადგა. მოვიდა სამი კაკაბი და კბოღეს ზედ დააფრინდა. ჯერ ერთმა თქვა
აღამიანის ხმით:

ეინც აღამიანი გააჩინა,
მისი საზრდო მიუჩინა,
ბრძანებს: „ზომოს სული და გული,
თუ უნდა ცოტა ხანს ყოფნა“.

მეორემ:

12. ფილოლოგიური ძიებანი

მარა კოჩი უმინჯური,
უმეუშუ იში შური,
ურძლაფელა იში გური.
კვარჩხი-მორაგვიშე წყუმონტილი,
მოსაქვარე უხუჯური.

მასუმაქ:

ალეზიჩანც კაქის კეტის,
გორენც მეტის, ირო მეტის,
პონია მუშით ლორებული
ისქენცუ, იკუნც ბურცხა ბელის.

ქოთქეიის კაკაბეფქ თენა დო იშო ქოფურინეს. ცატუქ ქედრიოქ,
ლორონც პატიება თხუშ, მუთუნი ჩგლათა უღუღუდა, გედგროთ, ქი-
მიოტუშ ფოქვაშე ულა, დირთ დო მუში კათეფიშე მოლართ. ქეშე-
ხვად ორქოში კვრებიქ. ახიოლ ცატუსუ დო ბირგულეფი ქედამქუ.
ქემორთ კვრებიქ დო ართი ქიმკუშურგნი, ცატუქუ მუნოხუნაფილქ
იღუუ ჟი კვრებიშა. კვრებიქ ეშე ცაშა მიდართ, გინილ თი არდგილც,
სოდეთ ცატუში კათა რდესგნი, ნამუნეფქ ქოძირეს, ნამდა ორქოში
კვრების ცატუ ცაში კიბულიშე მეცუნდუნი. არძოქ ქედრიოქეს, ლორონც
ქეშეხვეწეს, დირთეს დო თელი ქეცანას ქეჩიის, მუქუთი მოხვადგნი.
ხალხი ცატუ დადიას იშენი აღორონთენდ, მარა ასე გვალო ნანდული

მაგრამ კაცი უპატრონო,
ამოღესგები მისი სული,
გაუმაძლარი მისი გული,
წალმა-უკულმა დაგრეხილი,
უშნოდ მოსაქმე.

მესამე:

იბჯენს გვერდზე კეტს,
ეძებს მეტს. მუდამ მეტს,
თავისი ნდომით მოტყუებული
იკრავს, იწვევს ნამცეცა ბელს.

თქვეს ეს კაკებმა და გაფრინდნენ. ცატუმ დაიჩოქა, ღმერთს პატიება სთხო-
ვა, თუ რამე შეეცდომა ჰქონდა ჩადენილი, ადგა, მიატოვა გამოქვამულისკენ სვლა,
გამობრუნდა და თავისი მხლებლებისკენ წამოვიდა. შემოხვდა ოქროს კრავი. გა-
უხარდა ცატუს და მუხლები მოიყარა. მოვიდა კრავი და ერთი რომ დასუნა, ცატუ
კრავზე შემოსმული აღმოჩნდა. კრავი მაღლა ცაში წავიდა, გადაუარა იმ ადგილს,
სადაც ცატუს ხალხი იდგა, რომლებმაც დაინახეს, რომ ოქროს კრავს ცატუ ცის
კიბულისკენ მიჰყავდა. ყველამ დაიჩოქა, ღმერთს შეევედრნენ, გამობრუნდნენ და
მთელ ქვეყანას უამბეს, რაც მოხდა. ხალხი ცატუ დადიანს ისედაც აღმერთებდა,

ლორონთო გინირთენი, არძო თის იხვამანდ, მუჭოთ მუნეფიში მო-
ცოროფუ დო ჯგერში მალოლამარი ლორონთინი.

4. ორქოში კვრები დო ალანიში ხენწეფეში ცირასქუა

მუჟამც, ენა კოც ვაუჩქე, მარა ართიშა ალანიში ხენწეფეს მო-
უჩინუჲ ჩქენი დადიშა: „ჩქიმი ძლახიციალი ძლახი ქეჲანას ვარენი,
სითი გიჩქე. მუჭო ყვარემყოზიში ხენწეფეში სქუაყალი ბოში თელი
ქეჲანას ვარენი, ვაკო რაგადი, ეთი ჯგერო გიჩქე. ჩქიმი ძლახის
ვარზე თი ბოშისე. დო სი ორქოში კვრები ნორჲვენი, თინა მალას
ოკო ქეჲომჲლუნე. მუ სქეონელი გოკონი, ირიფელც ულიუს მერჩა.
ფარა გოკოდა, სქანი სიცოცხლეს დაგიბალღდასენი, თიზმას. ვამომი-
ქლუნედა, მა იშო იპეიქ მიმალ დო იწკემა სქანი სქემე გლახათ
იჟუაფუ ჩქიმი გასაჲებაში გურიშენი“.

დადიას ოკო, ხვადენი, თიციალი ოლანძღალი უგამასე, მარა ართი
ალამო გორჩქინდ კვრებიქ.

„კვრების ულა ოკო“,—თქუჲ ირიკოჩქ. ირიკოჩქ ქედიჩოქ დო
ხვამა დაჲყუ. ეწყინ დადიას, მარა მუ ქიმიწას? ლორონთეფიში ნება-
შა ვეგნალუედ.

დადიას სუნცუ ართი ბოში. ვართი სისქეამეთ დო ვართი მუ-
თუნი შხვათ ეციალი ბოში ქეჲანას ვარე. ქიმერთ, ქაწიჩოქ კვრების

ახლა კი მთლად ნამდვილ ღმერთად რომ იქცა, ყველა მასზე ლოცულობდა, რო-
გორც თავიანთ მოსიყვარულე და კეთილისმოქმედ ღმერთზე.

4. ოქროს კრავი დო ალანის ხელმწიფის ქალიშვილი

როდის, ეს კაცმა არ იცის, მაგრამ ერთხელ ალანის ხელმწიფეს შემოუთვლია
ჩვენი დადიანისთვის: „ჩემი ქალიშვილის მსგავსი გოგო ქვეყნად რომ არ არის,
შენც იცი. ყირიმყოზის ხელმწიფის შვილისთანა ვაჟი მოელ ქვეყანაზე რომ არ
არის, თქმა არ უნდა, ესეც კარგად იცი. ჩემს ქალიშვილს ვაძლევ იმ ვაჟს. და
შენ ოქროს კრავი რომ გყოლია, ის მალე უნდა გამოგიგზავნო. რა საქონელიც გინდა
ყველაფერს ულევად მოგცემ. თუ ფული გინდა, შენს სიცოცხლეში რომ გეყოს,
იმდენს. თუ არ გამოგიგზავნე, მე იქით ვიქნები მომსვლელი და მაშინ შენი საქმე
ცუდად იქნება ჩემი გარჯის გულისთვის“.

დადიანს უნდა, როგორიც ერგება, ისეთი სალანძღავე პასუხი გასცეს, მაგრამ
უეცრად კრავი გაჩნდა.

„კრავს წასვლა უნდა“,—თქვა ყველამ. ყველამ დაიჩოქა და ლოცვა დაიწყო.
ეწყინა დადიანს, მაგრამ რა ქნას? ღმერთების ნებას ვერ გადავიღოდა.

დადიანს ჰყავს ერთი ვაჟი. არც სილამაზით და არც სხვა რამით ამგვარი ვაჟი
ქვეყნად არ არის. მივიდა, დაიჩოქა კრავის წინ და ისეთი ტირილი დაიწყო, რომ

დო, ჩილამური ნაკვს ასქუენი, თიკალი ნგარა დაქყუ. კვრებიქ ბოშის ლაყაფი დოუქყუ. ბოშიქ ხოლო უმოხო ინგარგ. მოუარ ირიკოჩქ ბოშის ნგარა, ლორონთიში გენარჩინაშა ვეგნირთინედ დო ნგარა ვაშინერდგნი.

მიდევუნეს კვრები ალანიში ხენწვტეშა. დადიაში კათათი მეყუნა კვრების, მარა დადიაქ დავალ ინეფც, მუთუნი ვეჭოფესკონი.

ალანიში ხენწვტეს ძალამქ ახიოლ, უბანძღებუო კვრებიქ ქაშუენი. მოუნდომუ ულიუ საჩუქარიში მეჩამა დადიაში კათას, დადიაშათი საჩუქარიში ჭლუნა, მარა დადიაში კათაქ ვარია ქოთქვიის. ინეფქ უწიის:

„თქვანი კათას ჭგვრო უჩქენა, ნამდა დადია ვარიას თქუანდგნი, თიშენი ნამდა კვრები ლორონთი რე დო მეჩამა იში საქმე ვარდ დო ვართი მიაჩინედგნი. ოკო ვარია მოგიჩინესკონი, მარა, მუჭო თქვანი კათა მუნეფიში თოლით ორწყედესგნი, კვრებიქ მუშით გერჩქინდგ. თენა თიში ნიშანი რდგ, ნამდა კვრების თქვანდა ულა ოკოდგნი. თენა რე, ქემოგიყუნით დო, რახანო თექ ლორონთიში ნებათ იყუენი, მუთუნი ვაგწმადინენა“.

გვალო გეხარ ალანიში ხენწვტექ ეში ვაგონებათ. რაგადი ვაკო, ბრელი იწუხუ, საჩუქარც ვეთმეკოფუნდესგ, მარა მუ ქიმინჯკო!

ქიმუყუნეს ძღაბის კვრებიანი, მუ რაგადი ოკო, ძღაბის უგნუ-

კრემლი ნიკაპზე ესკენბა. კრავა ვაქს თამაში დაუწყო. ვაქი კიდევ უფრო ატირდა. ყველამ დაუშალა ვაქს ტირილი, რომ ღეთის დადგენილისაგან გადახვევა შეუძლებელი იყო და ტირილი არ ეგებოდა.

წაიყვანეს კრავი ალანის ხელმწიფესთან. დადიანის ხალხიც მიჰყვება კრავს, მაგრამ დადიანმა დაარიგა ისინი, რომ არაფერი აეღოთ.

ალანის ხელმწიფეს ძალიან გაუხარდა, რომ კრავი უდავიდარაბოდ იშოვა. მონდომა უღევი საჩუქრის მიცემა დადიანის ხალხისათვის, საჩუქრის ვაგზავნა დადიანისთვისაც, მაგრამ დადიანის კაცებმა უარი თქვეს. მათ უთხრეს:

„თქვენმა ხალხმა კარვად იცის, რომ დადიანი უარს იტყოდა, იმიტომ რომ კრავი ღმერთია და გაცემა მისი საქმე არ იყო და ვერც მისცემდა. უარი უნდა შემოეთვალა, მაგრამ, როგორც თქვენი ხალხი თავისი თვალით ხედავდა, კრავი თვითონ გაჩნდა. ეს იმის ნიშანი იყო, რომ კრავს თქვენთან წამოსვლა უნდოდა. ეს არის, მოგიყვანეთ და, რადგან ეს ღეთის ნებით მოხდა, ვერაფერს გამოგართმევთ“.

მთლად გაიხარა ალანის ხელმწიფემ ამის ვაგონებით. თქმა არ უნდა, ბევრი იწუხა, საჩუქარს რომ არ იღებდნენ, მაგრამ რა ექნა!

გოგოს კრავი რომ მოუყვანეს, რა თქმა უნდა, გოგოს თვადეიწყებით შეუყვარ-

უსქელადღო ქეშეგოროფუ კვრებიქ. ამდლა-ამუსერი თის ულაცაფუ, ართი ლამცეთი ვაჩერცხინუანც თოლიშე. კვრები დო ძღაბი გილე-ლაცაფუნა მინდორცენი, კვრებიქ ჭიჭე-ჭიჭეთ ულა დაქყვ ტყაშე. მიშეკენეს ჭიჭენი, გაჩენდ კვრებიქ დო ძღაბის დუდი ონარტებელი აფუდუნე, თიცალი ლაცაფი დოუქყვ კვრებიქ იშო. გახარებული ძღა-ბიქ კვსერც მანგარას ქახუტოლვ კვრების ჟვრიხოლო ხეთ. ართი ალა-მო ძღაბის მასკმუ: „ხე მანგარას, მუთუნიშა ვაგაშქურინას!“

ათეში რაგადი დო ძღაბიქ ჰაერც ქვგთიბუ. გინმუულა გვალეფც, წყარეფც. ვეშელ ხანქ დო კვრებიქ ძღაბი ართი მინდორც ქვდახუ-ნუუ. შური მიკაშე ძღაბიქენი, კვრებიქ წოხლე ქაწაჟუნუ. ეკაჟუნუ ძღაბიქენი, ართი ალამო გინოჰკადილი დოხორეფქ ვაგორჩქინდუო! მინილ კვრებიქ ოხეშანი, ძღაბიქეთი მინილვ. დადიაში დოხორეშე ქოძირეს ბეა უძირაფუ ძღაბი დო კვრებინი, ხიოლით დახე გეხანგეს. კვრებიქ ძღაბი, ბოში სოდე გერენი, თაქი ქიმიცუნუ დო თიში წოხლე გაჩემუ. იკითხ ძღაბიქ, სო რდენი. უწიის ძღაბის, ნამდა ძღაბი დადი-აში დოხორეს რდვ დო თე კვრებიქ თაურე იდენი. მუკილვ დადიაში ბოშიქ დო უწუუ: „ვენარლა მუთუნი! მუეამც თქუანქენი, ხეთე თი-წკემა მიდაგიცუნა მა სქანი მუეაშა“.

„ათეს მა დლას ვაფთქუა. ჩქიმი ბედი თაქი ცოფე დო მა თაქი ოკო დოფსქედე. კვრებიში უმუშო მა ვებრგვქ. კვრები შხვადო ვა-

და კრავი. დღედამ მას ეთამაშება, ერთ წამსაც არ იშორებს თვალიდან. კრავი და გოგო მინდორში რომ თამაშობენ, კრავმა ნელ-ნელა ტყისკენ დაიწყო სვლა. ოტათი რომ შევიდნენ ტყეში, კრავი გაჩერდა და ისეთი თამაში დაიწყო, რომ გოგოს თავი სანატრელი ჰქონდა. გახარებული გოგო კრავს ყელზე მაგრა მოეხვია ორივე ხელით. უეცრად გოგოს მოესმა: „ხელი მაგრაღ! არაფრის შეგეშინდეს!“

ამისი თქმა იყო და გოგო ჰაერში გამოეკიდა. გადდიან მთებზე, მდინარეებზე. გავიდა ხანი და კრავმა ქალიშვილი ერთ მინდორზე დასვა. გოგომ სული რომ მო-ითქვა, კრავი წინ გაუძღვა. გოგო რომ უკან გაჰყვა, უეცრად გადაქვილილი სასახ-ლეები არ გამოჩნდა კრავი რომ შევიდა ეზოში, გოგოც შევიდა. დადიანის სასახ-ლიდან რომ დაინახეს მზეთუნახავი ქალიშვილი და კრავი, სიხარულით კინაღამ გა-გიჟდნენ. კრავმა ქალიშვილი, სადაც ვაჟი დგას, იქ მიიყვანა და მის წინ გააჩერა. გოგომ იკითხა, თუ სად იმყოფებოდა. ქალიშვილს უთხრეს, რომ დადიანის სასახ-ლეში იმყოფებოდა და რომ ეს კრავი აქედან წავიდა. მოვიდა დადიანის ვაჟი და უთხრა: „არაფერი ინაღლეო! როცა იტყვი, მაშინვე წაგიყვან მე შენს მამასთან“.

„ამას მე არასოდეს ვიტყვი. ჩემი ბედი აქ ყოფილა და მე აქ უნდა დავჩე. კრავის გარეშე მე არ ვვარგვივარ. კრავი რომ სხვაგან არ მოიცილს, ამას ვებდევ.“

მიცადენი, ეს ვორწყევი. მათი თაქი ოკო მიფცადე. იმენდი რე, ართი კოჩიში ფუჩხა ვაგაგიჟირდენანი“.

„ვარ, ბაბა, სი ქემიცადქეჯდა, სი ფუჩხას შხვას არზენდე იყუაფუ. მა თაში ფიფრქე, კვრების სი თე ბოშიშო აფუქუ მოყუნაფილი. ქარწყედო, ჟუქურო თიშა მეგიყუნენი!“

გენარ ძლაბიქ დო დადიას უწუთუ: „აბა, სი მუმა დო მა სქუა! ჩქიმი ბედი თენა გოფე დო მა ბედინერი იხეყაფუქუ“.

ძლაბიქ მეუჩინე მუში მუმას, მუთუნი ვენარღკონი, ძლაბი მუში ბედის უზგეუო უმარდდ დო მუმაქ მუთუნი ვადიბანძლუეკონი.

ენა სო დეჟერ ძლაბიში მუმაქ! დოშაყარუ ულიუ ნჯარი, თეზმა ნჯარით ყვრემიყოზიში ხენწვეთი ქალეყუნუ დო მოლართ დადიაში სახენწვეთოშა ძლაბიში დო ორქოში კვრებიში მიდალაღეშა. მანქეს ე ჟერი ხენწვეთქ დადიაში სახენწვეთოს. დადია ავრე მაჩხუპარო გერე. ჰუმე ოკო იყუსე ათე ჟერი ნჯარიში ლემაქ. ამუსერი, თე ჟერი ხენწვეთე სოდე ჩანენანი, თექი გერჩინდე ორქოში ერჯიქ დო ჟერიხოლო, ონდეთ შური უდგედესგნი, თეში დოჯინჯლოლ დო ღობალისუე. მაჟერა დღას ლემაში მანგიორო ჟერიხოლო ხენწვეთეფი მალურუე იშო მიდეყუნეს მუნეფიში ქეყანაშა.

მეც აქ უნდა მოვიცადო. იმედია, რომ ერთი კაცის ლეკმა არ გაგიჟირდებათ“.

„არა, შეილო, შენ თუ მოიციდი, ლეკმას შენ სხვას მისცემ. მე ასე ვფიქრობ. კრავს შენ ამ ვაჟისთვის ჰყავხარ მოყვანილი. ხედავდი, ჩიქურ მასთან რომ მიგოყვანა!“.

„გაიხარა გოგომ და დადიანს უთხრა: „აბა, შენ მამა და მე შეილი! ჩემი ბედი ეს ყოფილა და მე ბედნიერი ვიქნები“.

გოგომ შეუთვალა თავის მამას, არაფერზე ედარდა, გოგო თავის ბედს უზომოდ უმადლოდა და მამას რამე დავიდარაბა არ აეტება.

როდი დაიჭრა ეს გოგოს მამამ! შეკრიბა ულევი ჯარი, ამდენივე ჯარით ყირიმყოზის ხელმწიფეც თან წამოიყვანა და წამოვიდა დადიანის სახელმწიფოში ქალიშვილისა და ოქროს კრავის წასართმევად. მოაწია ამ ორმა ხელმწიფემ დადიანის სახელმწიფოს. დადიანი აქეთკენ საომრად დგას: ხვალ უნდა მოხდეს ამ ორი ჯარის ომი. ამალამ, სადაც ის ორი ხელმწიფე წევს, იქ გაჩნდა ოქროს ვერძი და ორივე ისე დაბუზნა და გააბრტყელა, რომ სული ძლივს ედგათ. მეორე დღეს ომის მაგივრად ორივე ხელმწიფე მომპყვადვი წაიყვანეს თავიანთ ქვეყანაში.

კიდევ ერთი ჩართული სტროფი „ვეფხისტყაოსანში“

ჩვენ ერთხელ უკვე შევნიშნეთ, რომ ინტერპოლაცია „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტში ძალიან ხშირად ხორციელდება წინა თავის დასასრულსა და მომდევნოს დასაწყისში.—ინტერპოლატორს აქ უჩნდება სურვილი „შეავსოს“ ან „დააზუსტოს“ წინა თავში მოთხრობილი ამბავი. ქვემოთ საუბარი გვექნება კიდევ ერთ ასეთ შემთხვევაზე. წინასწარ შევნიშნავთ, რომ ქვემოგანხილული სტროფი ხელნაწერთა და გამოცემათა უმრავლესობაში დასტურდება და, რამდენადაც ვიცით, ამ სტროფის დედნისეულობაში ჭერ ეკვი არავის შეუტანია. ყოველ შემთხვევაში „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიებს იგი ავტორისეულად მიაჩნიათ...

ავთანდილმა მოკლა ჭაშნაგირი და ფატმანთან დაბრუნდა. მას, ბუნებრივია, აინტერესებს მისგან მოკლული კაცის, ვისმა გამოჩენამაც ფატმანი წელან ასე შეაშფოთა, ამბავი, მისი ვინაობა და მოსვლისთანავე ეკითხება ფატმანს:

„აწ მითხარ, თუ რას იტყოდი, რას გაშმაგდი ისრე რეტად?
 რას გეჟალდა ისი კაცი? მესწრაფების მეტის-მეტად“.
 ფატმან ფერხთა მოეხვია: „არ ღირს ვარო პირსა ჰვრეტად,
 გამიმრთელდა გული წყლული, აწყა დაჟეე ცეცხლთა შრეტად“ (1119).

აქ იწყება ახალი თავი, რომელშიაც ფატმანი განაგრძობს: „ამა ჟალაქსა წესია: დღესა მას ნავროზობასა არცა ვინ ვაჰრობს ვაჰარი, არცა ვინ წავა გზობასა“ (1121) და ა. შ.

მაგრამ დღეს მიღებულ ტრადიციულ ტექსტში ამის წინ (წინა თავის ბოლოს) არის კიდევ ერთი ასეთი სტროფი:

„მე და უსენი შეილითურთ აწ ახლად დავიბადენით;
 ლომო, ქებანი შენნიმცა ჩვენ ვითა ვალიადენით!
 ვინათგან სისხლთა იმისთა დაღვრევა დაეიბადენით,
 თოვითგან გიბორბ ყველასა, თქვენ სმენად დაემზადენით“ (1120).

ამ მხატვრულ-პოეტური ენისაგან სრულიად დაცლილ, ზმნის ერთი და იმავე მწკრივის ფორმებით გარითმულ სტროფს ახლავს აუარებელი ვარიანტები, რაც მხოლოდ იმის არაპირდაპირი მაჩვენებელია, რომ გადამწერ-რედაქტორები (ხოლო შემდეგ რედაქტორ-გამომცემლები) ცდილობენ რამენაირად სინათლე შეიტანონ ამ სტროფის შინაარსში, როგორც შეათანხმონ სიტყვები ერთმანეთთან, თუმცა, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ისინი მიზანს მაინც ვერ აღწევენ. ეს ვარიანტები დაბეჭდილია ვეფხისტყაოსნის ა. შანიძისა და ალ. ბარამიძის 1966 წლის საიუბილეო გამოცემაში (გვ. 369) და „ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტები“-ს მესამე ნაკვეთში (1962 წ., გვ. 699); ამიტომ მათ აქ აღარ ვიმოწმებთ.

ის კი ამთავითვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ყველაზე უფრო მეტად ნაწვალვებია მესამე სტრიქონი, რომელშიაც გადამწერთა ვარიაციებმა და გამომცემელთა (მ. წერეთელი პ. ინგოროყვა) კონიექტურებმა სიკეთისაკენ ვერაფერი შეცვალეს, იგი დღესაც ნაჭახირევი და გაუგებარია. განვიხილოთ სადავო სტროფის ყოველი სტრიქონი ცალ-ცალკე პირველ სტრიქონში ფატმანი ავთანდილისაგან დახსნილთ („აწ ახლად დავიბადენით“) თავისგან არაერგზის გაცუცურაკებულ თავის ქმარ უსენსაც უმატებს. ფატმანს უსენის დარდი ახლა აღარა აქვს, ალბათ არც ახსოვს, მაგრამ ინტერპოლტორს უნდა ავთანდილის ღვაწლი წარმოაჩინოს, მას ახსოვს, რომ საყვარლის მიერ ავთანდილთან წასწრებული ფატმანი მოსთქვამდა: «მოვკალ, ჰაჰ-ჰაჰ, ქმარი, ამოვწყვიდენ წვრილნი შვილნი...» (1103). ამას ფატმანი მაშინ ავთანდილისთვის გულის ასაჩუყებლად და წასაქეზებლად (თუმცა შინაგანად, ალბათ, გულწრფელადაც, შიშნეულად) აკეთებდა, გაურკვევლობისა და ინტრიგის ბურუსში ხვევდა ჯერ კიდევ უცნობ მოყმეს. ახლა კი, როცა ფატმანი გამოშვლდა, როგორც ქმრის მოღალატე და უსენი მისთვის არაარაობაა, როცა ფატმანმა ეს-ესაა უნდა უთხრას ავთანდილს: „ვერ გავენდევ ქმარსა ჩემსა, შესმენისა მქონდა რიდი; ვთქვი: „თუ ვუთხრობ, გამამელავნებს, დარბაზს მივა იგი ფლიდი“ (1150,2,3); როცა უნდა უთხრას, რომ უსენმა ნესტანზე თქვაო: „მე თუ შვილნი მირჩევიან, იგი ღმერთმან დამიხოცნეს“-ო (1161,4), მაგრამ „დაავიწყდა იგი ფიცი, რა მუსაფი, რა მაქანი“, და ამიტომ უსენი ფატმანის ასეთ შეფასებასაც იმსახურებს: „მართლად თქმულა:

1 სხვათა შორის, ხელნაწერებში ამ სტროფს კიდევ მოსდევს ერთი სტროფი („ჩენთვის მოიღე ანაზღად წყალობა ზეციით ღმრთულები...“), რომელიც ჩანართად (სრულიად სამართლიანად) არის მიჩნეული.

«არა ჰმართებს ყვავსა ვარდი, ვირსა რქანი» (1166), როცა უნდა უთხრას, რომ „გატეხა ფიცი, სიმტკიცე სჯულისა“ (1170,1), რომ „უსენ, გამტეხი ფიცისა, მიჩს უსჯულოთა სჯულოთა, ვერ მიმიახლოს საახლოდ კრულმან პირითა კრულითა“ (1215, 3,4) და, რაც მთავარია, უნდა უთხრას: „მით არ ჯერ ვარ ჰმარსა ჩემსა, მკლე არის და თვალად ნასი“-ო (1205,1)... მე ვერავინ დამაჯერებს, რომ რუსთველი ფატმანს ასეთი ჰმარის მიმართ ათქმევინებდა: „მე და უსენი შვილითურთ აწ ახლად დავიბადენით“-ო; ფატმანმა თავის სათქმელი წინა სტროფშივე თქვა: „გამიმრთელდა გული წყლული, აწყა დავჯეცეცხლთა შრეტად“-ო. დაჯდა და დაიწყო კიდევაც ამბის მოყოლა: „ამა ქალაქსა წე'ია...“ ამ მონაყოლში უსენიც არის ნახსენები, როგორც ამბის მონაწილე ან უარყოფითი პიროვნება, მაგრამ ეს სხვაა და ის კიდევ სხვა...

ერთი მცირე დეტალიც: უსენ „ვეფხისტყაოსნის“ მთელ ტექსტში სახელობითი ბრუნვის ფუნქციით რვაჯერ დასტურდება და მხოლოდ ამ საეჭვო სტროფში აქვს დართული სახელობითი ბრუნვის ნიშანი. ეგება ეს ძალიან დიდი ცოდვა არ იყოს, რუსთველის ენის ნორმას კი არღვევს. მაგ., ტარიელ 43-ჯერ გახლავთ სახელობითს ბრუნვაში და არც ერთხელ არ ერთვის სახელობითი ბრუნვის ნიშანი. ეს წრფელობითი ბრუნვის უძველესი ტრადიციის გაგრძელებაა. და არ შეიძლება „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტზე მუშაობისას ამას ანგარიში არ გაეწიოს...

ჩვენ სხვა დროსაც მოგვიხდა აღგვენიშნა, რომ ფატმანს ერთი კი არა, ორი ან მეტი შვილი ჰყავს. უსენი ამბობს: „[ნესტანს] თუ მე შვილნი მირჩვენთან, იგი ღმერთმან დამიხოცუნეს!“ (1161,4); ჭაშნავიკი ფატმანს დაემუქრა: „ვარ შენთა შვილთა შენთა კბილითა დამაჰმეველად“ (1101,3); თვით ფატმანიც ამბობს: „[მეფე] შვილთა, ღმერთო, დამაჰმევედა, დამქოლვიდა მერმე ქვითა!“ (1209,4). ამიტომ, როცა ტექსტის დამდგენ კომისიაში პირველი სტრიქონის „შვილითურთ“-ს „შვილებიანად“-ით თარგმნიდნენ, წესით, ისიც უნდა შეენიშნათ, რომ რუსთველმა აქ მრავლობითის ფორმა („შვილებითურთ“) სტრიქონში ვერ ჩაატია, ვერც სხვაგვარად გადმოსცა ეს აზრი და მხოლოდობითი („შვილითურთ“) იხმარა, მაგრამ მესამე სტრიქონის სიტყვა-ფორმასაც მობოღიშებით ახსნა დასკირდა (თუმცა აზრი მაინც გაუგებარი დარჩა) [„...აღინიშნა, რომ მესამე ტაეპის ზმნაში (დავიქადენით) ობიექტის მრავლობითობის გადმოცემა რითმის საკიროებით არის გამოწვეული“-ო („მაცნე“, 1982, № 2, გვ. 159)]

და უხერხული იქნებოდა ერთ სტროფში ორი იძულებითი ფორმის დაბრალება ლექსის უბადლო ოსტატისათვის. ვერც ნ. ნათაძის გამოცემაში განიმარტა ეს სტრიქონი.

როგორც ჩანს, მესამე სტრიქონი, ინტერპოლატორის აზრით, გამოძახილია ფატმანისაგან ავთანდილისათვის ადრე წაყენებული ულტიმატუმისა:

„ორისაგან ერთი ქმენით, ამის მეტსა ნურას ჰლამით,

მო-ვითა-ჰკლავ იმა კაცსა, წადი, მოკალ მალვით ღამითა,

მე და სრულად სახლი ჩემი დახოცასა დაგვხსენ ამით!

მოხვალ, გითხრობ ყველაქასა, მო-ვითა—გითხრა ცრემლთა ღამით (1107).

თვარა ღამითვე ტვირთები შენი წაილე ვირითა“ (1108,1).

ინტერპოლატორს ახსოვს ეს „შეთანხმება“ და ახლა უნდა ფატმანს ათქმევინოს: ვინაიდან ჩემი თხოვნა შეასრულე (ან: ვინაიდან ის კაცი უკვე მკვდარია), ყველაფერს თავიდან მოგიყვებიო. მკითხველს ვთხოვ. ამ სტრიქონს დააკვირდეს და თვითონვე დაასკვნას: არის თუ არა ეს ასრი გადმოცემული არათუ რუსთველურად, არამედ არის თუ არ არის ეს ქართული ენის ელემენტარული სინტაქსური ნორმებით გამართლებული წინადადება? შეიძლება თუ არა „იმისი სისხლი დავღვარეთ“-ის ნაცვლად ვთქვათ „სისხლთა იმისთა დაღვრევა დავიქადენით“? ეს „დაღვრევა“ რაღაა? ესეც პოეტური ლიცენციაა? ვერ დავიჭრებ, რომ ასე გაუჭირდა დიდ რუსთველს. ამ სტრიქონის კომპოსიციული თარგმანი—„რადგან იმისი სისხლის დაღვრა დავიქადეთ“—არც ზუსტია და ვერც ჩვენ მიერ დასმულ კითხვებს უპასუხებს.

მეოთხე სტრიქონში, თავი რომ გავანებოთ „შენობითი“ და „თქვენობითი“ ფორმების აღრევას და კვლავ „რითმის საჭიროებით“ არ აუხსნათ პლურალია მაიოსტატისი („თქვენ... მოემზადენით“), რა ვუყოთ მეორე სტრიქონს, სადაც ნათქვამია: „ლომო, ქებანი შენნიმცა ჩვენ ვითა ვადიადენით“. „შენ“ პატივსაცემ პიროვნებას, ავთანდილს მიემართება, „ჩვენ“ კი ფატმანს უნდა გულისხმობდეს, ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ფატმანი უპატივცემულოდ ეპყრობა ავთანდილს, რაც არ არის ასე — ფატმანი „ფერხთა მოეხვია“ ავთანდილს. თუ „ჩვენ“-ში ფატმანი და უსენი იგულისხმებიან, მითუფრო აბსურდული სიტუაცია იქმნება: ფატმანისაგან გასაგებია, მაგრამ უსენმა რატომ უნდა, „ადიადნეს ავთანდილის ქებანი“? იმიტომ ხომ არა, რომ ავთანდილმა უსენის ცოლის ძველი საყვარელი მოკლა და ახლა თვითონ დაეუფლა უსენის ცოლს? უსენმა რომ ეს ამბები გაიგოს, ხომ მაშინვე მელიქ-სურხავს მოახსენებს: ჩემი ცოლის ახალმა საყვარელმა მისი ძველი საყვარელი, შენი ქაშნაგირი, მოკლაო...

ზემოთაც ვთქვით და აქაც ვიმეორებთ: ამ კონტექსტში რუსთველი უსენს არ ასხენებდა რადგან უაზრობაა მისი ამ სცენაზე გამოჩენა. ამას ინტერპოლატორი აკეთებს ზემოხსენებული მიზეზების გამო.

მეოთხე სტრიქონში უადგილო და, მაშასადამე, არარუსთველურია ფატმანისგან ავთანდილისათვის ნათქვამი: „თქვენ სმენად მოემზადენით“. რალა დროს მომზადებაა, ფატმანს ხომ დაწყებული აქვს თხრობა და ავთანდილიც უსმენს ან რად უნდა მას გაფრთხილება, ავთანდილმა ხომ თვითონ მოსთხოვა ამ ამბის თხრობა და თან დაუმატა: „მესწრაფების მეტი-მეტად“-ო.

როგორც რუსთველი ბრძანებს ხოლმე: „რას ვაგრძელებდი!“. სტროფი „მე და უსენი შვილითურთ“ ენობრივადაც, მხატვრულადაც და შინაარსობლივადაც არარუსთველურია, უნიჭო მელექსის ნაცოდვილარია ისევე, როგორც მისი მომდევნო, საყოველთაოდ ჩანართად იბილი სტროფი, რომელშიც კვლავ ავთანდილისადმი მადლიერების გრძნობაა გამოხატული და, როგორც ჩანს, კვლავ ფატმანისა და უსენის სახელით არის ნათქვამი: „ჩვენთვის მოიღე ანაზღად წყალობა ზეცით, ღმრთულები“... და სხვ.

რაც შეეხება მადლობას, ამას ავთანდილისათვის რუსთველი ფატმანს ათქმევინებს ცოტა ქვემოთ და ათქმევინებს მისებურად, რუსთველურად, მაღალმხატვრულად:

„მუჟაფა ღმერთმან შემოგზღოს!—მადლსა გადრებდე მე რასა—
რომელმან დამხსენ მშვიდობით იმა გველისა მზერასა!
აწ ამას იქით ეპნატრიდე ჩემსა ეტლსა და წერასა,
აღარ ვიწიშვი სიკვილისა, ჰაჰ-ჰაჰ, ჩავიჭერ ქვე რასა!“ (1210)2.

სრულიად ბუნებრივია, რომ ამ სტროფში მისგანვე, „ღიაცურად, ზელურად“ დაშვებული საბედისწერო შეცდომის შედეგად მოსალოდნელი დიდი უბედურებისაგან თავდასხსნილ ფატმანს „უგულო“, „მკლე“, „თვალად ნასი“, მამბეზლარი და ფიცის გამტეხი ქმარი არ უხსენებია; უსენი არც ჭაშნაგირს უხსენებია, როცა ფატმანს ღალატისათვის „შვილთა კბილით დაკმევით“ დაემუქრა, არ უხსენებია, რადგან მან კარგად იცის, რომ ფატმანს უსენი გროშადაც არ უღირს.

2 არ მიგვაჩნია მართებულად ამ სტროფის მეოთხე სტრიქონის მეორე მუხლის კომპილაციული ვაგება: „ჰაი-ჰაი, რა ღღეში ვიყავი ჩავარდნილი“ („მაცნე“, 1983, № 2). ჩვენის აზრით, აქ ნათქვამია. „რა კარგ ღღეში ჩავარდი ეს რა ბედნიერებას ვეწიე! „ჰაჰ“ აქ სიხარულს გამოხატავს: შღრ. ჰაი-ჰა (ქეგლ.) შღრ. აგრეთვე: „ეჰა, დედა!“ და „ეჰა, რა ლამაზია!“.

ეს „ცქაფი“ და „უწრფელი“ ვაჭარი მხოლოდ უნიკო ინტერპოლატორს შემოჰყავს უადგილო ადგილას...

ვინც „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტში ნაყალბევისა და არარუსთველურის გამოვლინების ცდას ტექსტის რევიზიად და მის გაღარიბებად მიიჩნევს, იმათ გასაგონად ვამბობ: ახალი კომისიის მიერ დადგენილი ტექსტი 1573 სტროფს ითვლის. ჩანართ-დანართიანად ტექსტში 2126 სტროფია, ე. ი. 553 სტროფი ანუ მესამედზე მეტი ხელნაწერებით მოღწეული ტექსტისა ნაყალბეგია. ამთგან ზოგის (გვიანდელ ჩანართ-დანართთა) ავტორიც კი ცნობილია (მაგ. ნანუჩა და სხვ.) ზოგის ავტორი კი არა ჩანს, ყალბისმქნელს ხშირად მისი „ნაღვაწი“ გასცემს ხოლმე—სრულიად აშკარაა ჩანართის უადგილობა, მდაბალი პოეტური დონე, ენობრივი ფაქტურის არარუსთველურობა და სხვ. და სხვ. არის სტროფი, რომელსაც გარეგნულად თითქოს არაფერი აკლია, ერთი შეხედვით „თავის ადგილზედაც“ ზის, მაგრამ საფუძვლიანი გასინჯვა მის სიყალბეს მაინც ნათელყოფს.

ტექსტის გადამწერებიც და გამომცემელ-რუსთველოლოგებიც ხშირად დათვურ ჭამსახურს ვუწვევთ გენიოს პოეტს: ვილაც უნიკო მელექსის ნაცოდვილარს, აგერ რამდენიმე საუკუნეა, ვაშალაშინებთ, ვაკოწიწებთ, ჰიმწრის ოფლს ვღვრით, რომ ეს არარუსთველური როგორმე ავიყვანოთ რუსთველურის კონდიციამდე. ცნობილია, რომ არც ერთ გენიოსს არ შეიძლება ჰქონდეს ყველაფერი გენიალური. ეგება ზოგჯერ კიდევ მოხერხდა ჩანართის რუსთველურთან მიახლოება და ველარც ვამჩნევთ მის ჩანართობას. პირადად ჩვენ ასეთი ეჭვი გვაქვს პოემის დასაწყისის ბევრი სტროფის მიმართ. რას იზამთ? ასეთმა ჩანართმა მოიპოვა რუსთველური სტროფების გვერდზე არსებობის უფლება. ჩვენ მიერ შემოგანხილული სტროფი ასეთად არასგზით არ ჩაითვლება...

ხშირად გაისმის ასეთი არამეცნიერული, არაპროფესიული და ზოგჯერ პირდაპირ გულუბრყვილო, მიაშიტური ბუზღუნი: ასე რომ ვაკლოთ სტროფები, პოემა ხელში შემოგვადნებაო. „გრძელი სიტყვა მოკლედ ითქმის“-ო, ვინცა ბრძანა, იმის მოკლედ ნათქვამს ვერავინ ვერაფერს დააკლებს. სამწუხაროდ, ჟამთა სიავემ უკვე საგრძნობლად დააზარალა ეს გენიალური ქმნილება. რაც ფიზიკურად განადგურდა, იმას ველარაფერი დააბრუნებს, უძველესი ხელნაწერის აღმოჩენის ვარდა, რის იმედსაც ქართველი კაცი არასოდეს არ კარგავს. ჩართულ-ჩამატებული კი ტექსტიდან უნდა გამოიკრიბოს: „გრძელი სიტყვა მოკლედ ითქმის“-ო, ვინცა ბრძანა, იმან ისიც ჩვენზე უკეთ უწყობდა, რომ „არა ყოველი ქონებაა განამდიდრებს კაცსა“:

ზურაბ ჯაფარიძე

კითხვის, გაკვირვებისა და კითხვა-გაკვირვების ინტონაციისათვის ქართულში

აქ განვიხილავთ ზოგ საკითხს, რომელიც უკავშირდება კითხვისა და გაკვირვების ცალ-ცალკე და ერთდროულ გამოხატვას სალიტერატურო ქართულის ინტონაციური (მელოდიკური) საშუალებებით. კითხვისა და გაკვირვების ინტონაციის ერთად განხილვა გამართლებულია და საინტერესოა არა მხოლოდ იმით, რომ ეს შინაარსები ზოგჯერ ერთ ფორმაში თანაარსებობენ, არამედ იმითაც, რომ მათი გამოხატვა მსგავსებასთან ერთად პრინციპულ სხვაობასაც ავლენს (იხ. ქვემოთ, 02, 03).

01. სალიტერატურო ქართულში კითხვის გამომხატველი ინტონაციური ქარგები ძირითადად ორი სახისაა:

- 1) ჩამოთვლის ქარგასთან საერთო ორსაფეხურიანი (ორბაქნიანი) ქარგა,
- 2) ზოგადი კითხვის სპეციფიკური სამსაფეხურიანი (სამბაქნიანი) ქარგა.

ზედმეტი დეტალიზაციის თავიდან ასაცილებლად შემოვიფარგლებით ამ ორი ქარგის მოკლე განხილვით.

ორსაფეხურიანი ქარგა, თუ ინტონაციურ ბირთვში ერთზე მეტი მარცვალია, მოითხოვს ბოლო მარცვალზე ტონის აწევას ნულოვანი დონიდან დაახლოებით 2 ტონით. თუ ბირთვში ორზე მეტი მარცვალია, ტონი შეიძლება ბოლოს წინა მარცვალზე თანდათანობითაც აიწიოს, რაც ქმნის შთაბეჭდილებას, რომ ეს ქარგა ტონის ორზე მეტ საფეხურს მოითხოვს. სინამდვილეში მოთხოვნილია ტონის მხოლოდ ერთხელ (ბოლოში) აწევა. ეს კარგად ჩანს მეტყველების მანქანური სინთეზის დროს, მაგ., კითხვითად წარმოსათქმელ სიტყვაში „კაკალი?“ პირველი ორი მარცვალი შეიძლება მივიღოთ მარცვალ კა-ს ზუსტი გამეორებით, ტონის ერთ საფეხურზე შენარჩუნებით. მხო-

ლოდ ბოლო მარცვალზე ტონის აწევაც ბუნებრივ ინტონაციურ სურათს ქმნის.

თუ ინტონაციურ ბირთვში ერთადერთი მარცვალია (მაგ., კითხვითად ან ჩამოთვლით წარმოსათქმელია: მე, შენ, ჩვენ, თქვენ... დღე, ტყე და ა. შ.), ტონი ან ამ ერთადერთ მარცვალში აცურდება ნულოვანი დონიდან საჭირო სიმაღლემდე, ან ის იმავეითვე ამ სიმაღლეზე წარმოითქმის. ამ შემთხვევაში ტონის აწევის ილუზიას ქმნის მოსაუბრისათვის ნავარაუდევ ნულოვან დონესთან შედარება და ნორმალურზე მაღალი დონისათვის დამახასიათებელი ხმის შეფერილობა.

ზემოთაც ითქვა, რომ აღწერილი ორსაფეხურიანი ქარგა მხოლოდ კითხვით შინაარსს არ გამოხატავს. ამ ინტონაციით წარმოთქმული სიტყვა (მაგ., მანქანის წარმოთქმული სიტყვა ფანქარი) შეიძლება უცვლელად ჩავსვათ სხვადასხვა წინადადებებში და მივიღოთ ბუნებრივი როგორც კითხვითი, ისე არაკითხვითი გამოხატულებები: „რვეული კი თანა მაქვს, მაგრამ ფანქარი?“, „იყიდე ქალაში, ფანქარი. საშლელი!“, „დამეკარგა ფანქარი, რომელიც ძალიან მომწონდა“. აქ კითხვით შინაარსთან საქმე მხოლოდ პირველ შემთხვევაში გვაქვს. მეორე შემთხვევაში ინტონაცია უკავშირდება დაუსრულებლობის სურათს: ტონის აწევა გვიქმნის ჩამოთვლის გაგრძელების, მოლოდინს. მსგავსი ფუნქცია აქვს ტონის აწევას მესამე შემთხვევაშიც, — ის აქ რთული წინადადების დასრულების მოლოდინს გვიქმნის. არსებითად, ტექსტის გაგრძელების მოლოდინს უკავშირდება ორსაფეხურიანი ქარგის კითხვითი ფუნქციით გამოყენებაც, ოღონდ აქ ამ გაგრძელებას მოველით არა მოლაპარაკე პირისაგან, არამედ იმისაგან, ვისაც ის მიმართავს.

ზოგადი კითხვის სამაფეხურიანი ქარგა სალიტერატურო ქართულში მხოლოდ კითხვითი შინაარსით გამოიყენება. ტონის მოძრაობის მიხედვით ამ ქარგას შეიძლება ეწოდოს ჩადრეკილ-აღმავალი. იგი მოითხოვს ნულოვანი საფეხურიდან ტონის დაბლა ჩასვლას დაახლოებით დიდი ტერციით (2 ტონით), შემდეგ კი მის ისე აწევას, რომ იგი ნულოვან საფეხურს დაახლოებით მცირე ტერციით (1 $\frac{1}{2}$ ტონით) ასცდეს. ნოტებით ტონის ასეთი სვლა შეიძლება აღინიშნოს, მაგ., როგორც მი-დო-სოლო.

სხვადასხვა სიგრძის ინტონაციურ ბირთვებში ეს საფეხურები ასე ნაწილდება: თუ ბირთვი სამ ან მეტ მარცვალს შეიცავს („ჩამოდის?“, „გატხა?“, „ნამდვილად?“, „მოაშხადა?...“), მაშინ ქარგის საწყისი საფეხური ბოლოდან მესამე მარცვალზეა, ქვედა საფეხური—

ბოლოდან მეორეზე, ზედა საფეხური—ბოლოზე. ორმარცვლიან ბი-რთეში („მოღის?“, „კერავს?“, „მართლა?...) საწყისი საფეხური ბო-ლოდან მეორე მარცვალზეა, მომდევნო ორი—ბოლოზე. ერთმარცვ-ლიან ბირთვებში („წერს?“, „ჭამს?“, „ღღეს?...) ცხადია, სამივე სა-ფეხური ამ ერთ მარცვალზე მოღის.

ზოგადი კითხვის ქარგას სხვა ვარიანტიც აქვს: ტონი მაღალ სა-ფეხურზე ასვლის შემდეგ შეიძლება კვლავ ქვევით ჩამოცურდეს და ახლოებით ნულოვან, ზოგჯერ დაბალ საფეხურამდეც კი. ტონის ამ-გვარი ჩამოცურება უფუნქციო არაა. სწორი ქართულით მოლაპარა-კენი ამ ჩამოცურების ქონა-არქონით გაარჩევენ (უმეტესად,—გაუც-ნობიერებლად) ორ შემთხვევას: 1) როცა კითხვის დამსმელი მოელის როგორც დადებით, ისე უარყოფით პასუხს და 2) როცა ის დადებით პასუხს მოელის. აწეული ტონის ბოლოკიდული ჩამოუცურება სწორედ ამ, მეორე, შემთხვევაში გამოიყენება. ესაა დასტურის მოლოდინიანი ზოგადი კითხვის დამახასიათებელი ნიშანი. [1, გვ. 100].

დასტურის მოლოდინიანი ზოგადი კითხვის ქარგა გამოიყენება უმეტესად პასუხის მოსმენის შემდეგ განმეორებითი, დამაზუსტე-ბელი შეკითხვის დროსაც:

„—გამოფენაზე იყავი?

—ვიყავი.

—იყავი?“

აქ დასმული მეორე, დამაზუსტებელი კითხვა, არსებითად, დას-ტურის მოლოდინიანი ზოგადი კითხვაა, რამდენადაც კითხვის დამსმე-ლი უკვე მოსმენილი დასტურის გამეორებას მოელის. ამიტომ ის, პირველი შეკითხვისაგან განსხვავებით, ბოლოში ტონის ჩამოცურე-ბით წარმოითქმის.

დაბოლოს, ზოგადი კითხვის ქარგა, (ჩვეულებრივ,—დასტურის მოლოდინიანისა) ზოგჯერ გამოიყენება ისეთ შემთხვევებში, რომ-ლებსაც, ერთი შეხედვით, კითხვასთან საერთო არაფერი აქვთ: „ის კაცი იქ გაბრაზდა?—მსგავსი არაფერი გვინახავს! იყვირა?—დააქცია ქვეყანა!“ რასაკვირველია, აქ კითხვითად წარმოითქმული სიტყვებით (გაბრაზდა, იყვირა) სრულიად არ გვეკითხებიან, გაბრაზდა თუ არა ვილაცა და იყვირა თუ არა მან. კითხვითი ინტონაცია აქ შეკვეცილი კითხვის დარჩენილი კვალაა, მაგ., კითხვისა „იცი, როგორ გაბ-რაზდა?“, „იცი, როგორ იყვირა?“. პასუხიც იქვეა მოცემული: ისე, რომ მსგავსი არაფერი გვინახავს! ისე, რომ დაიქცა ქვეყანა!

ასე რომ, სასაუბრო მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ასეთი მაგალითები არ არღვევს დებულებას განხილული ინტონაციური ქარგის სწორედ კითხვითი ხასიათის შესახებ.

02. კითხვისა და კითხვა-გაკვირვების ინტონაციური ქარგები ერთი შეხედვით ფიზიკურად არ განსხვავდებიან. ტონის ცვლის მიმართულება მათ ერთნაირი აქვთ, ერთნაირია ტონური საფეხურების მარცვლებში განაწილებაც. ეს ასეა როგორც ორსაფეხურიან, ისე სამსაფეხურიან (ზოგადი კითხვის) ქარგებში. სამაგიეროდ განსხვავებულია ტონური ინტერვალების სიდიდე: კითხვა-გაკვირვების გამოხატვისას ტონი უფრო ზევით აიწევს, ვიდრე უბრალო შეკითხვისას (ჩამოთვლისას, ღინტაგმათა გადაბმისას...). ეერძოდ, თუ ზოგადი კითხვის სამსაფეხურიან ქარგაში მეორე და მესამე საფეხურებს შორის ინტერვალი ერთ კვინტას უდრის (მაგ., ტონურ მიმდევრობაში მი-დო-სოლ), მაშინ აღიქმება სუფთა კითხვა, ამ ინტერვალის სექტიმამდე გაზრდისას (მი-დო-ლა) კითხვაში შეიძლება ვიგრძნოთ გაკვირვების მინარევი, ხოლო თუ ინტერვალი ოქტავას მიაღწევს (მი-დო-დო), მივიღებთ კითხვა-გაკვირვების ქარგას, რომელშიც გაკვირვება აშკარადაა გამოხატული. [1, გვ 100].

ანალოგიური სურათი შეინიშნება დასტურის მოლოდინიან კითხვა-გაკვირვების ქარგაში ყველა იმ შემთხვევაში, როცა დასტური შეიძლება გაგვიკვირდეს. რაც უფრო დიდია ქარგის ტონური დიაპაზონი, მით უფრო დიდია გამოხატული გაკვირვება. საერთოდ, კითხვა-გაკვირვების ქარგაში ტონური დიაპაზონი იშვიათად აღემატება ოქტავას, თუმცა განსაკუთრებულ შემთხვევაში, როცა კითხვასთან დაკავშირებული განცვიფრება გვინდა გავხაზოთ, იგი ოქტავასაც შეიძლება გასცდეს.

ტონის ჩვეულებრივზე მალა აწევა გაკვირვების გამოხატვას ემსახურება შორისდებულებშიც (ოხ! ახ!...) და კითხვით თუ არაკითხვით სხვა გამონათქვამებშიც, მაგ., ჩამოთვლის შემთხვევებში, როცა ჩამოსათვლელთა რიცხვი გვაკვირვებს (თვრამეტი! ცხრამეტი!.. ოცი!...). აქაც ტონის აწევის სიდიდე გაკვირვების პროპორციულია.

03. თუ კითხვისა და კითხვა-გაკვირვების ინტონაციურ ქარგებს მათი შესატყვისი ზონების თვალსაზრისით განვიხილავთ, თვალსაჩინო განხედება მათი მსგავსებაცა და პრინციპული განსხვავებაც.

როგორც კითხვის, ისე კითხვა-გაკვირვების ქარგა შეიძლება აღიწეროს მათი ინტონაციური რეალიზაციების დასაშვებ გადახრათა ზონის სახით. ამ ზონაში ხედება სხვადასხვა ადამიანების მიერ ინტონ-

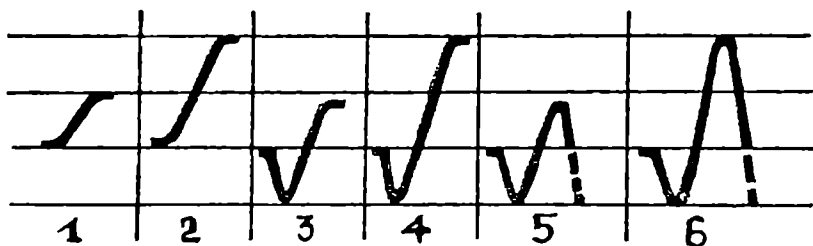
ნაციური ქარგის ყველა ის კონკრეტული განხორციელება, რომელსაც ეწიის პერცეფციული ბაზისი ნორმალურად მიიჩნევეს. (ენის პერცეფციული ბაზისის, ფონეტიკური ერთეულების ზონათა სახეების შესახებ იხ. [2]).

რაც შეეხება ქარგების შესატყვის ზონათა ხასიათს, აქ თავს იჩენს არსებითი სხვაობა. კითხვითი ქარგა, ისევე როგორც ფონეტიკურ ერთეულთა უმეტესობა, შეიძლება აღიწეროს როგორც იდენტურობის ზონა. ამ ზონის სხვადასხვა წერტილების შესაბამისი რეალიზაციები, მაგ., სხვადასხვა ადამიანების მიერ (სხვადასხვა სიძლიერით, სიგრძით და ა. შ.) წარმოთქმული ფონემა ა, აღიქმება როგორც ერთი და იგივე ერთეული. ზონის ყველა წერტილი ამ მხრივ ერთმანეთის ტოლფასია.

ამისაგან განსხვავებით, კითხვა-გაკვირვებისა და გაკვირვების ქარგები შეიძლება აღიწეროს არა როგორც იდენტურობის, არამედ, პირიქით, როგორც დიფერენცირებულ რეაქციათა ზონები. ამ ზონების სხვადასხვა წერტილები სხვადასხვაგვარად ფასდება: ისინი გაკვირვების სხვადასხვა ხარისხს შეესაბამებიან. ამ მხრივ ისინი მოგვაგონებენ ფონემებთან მსგავსების ზონებს, რომლებშიც სხვადასხვა წერტილები მსგავსების სხვადასხვა ხარისხს უკავშირდებიან.

აღნიშნული განსხვავება სავსებით საკმარისია იმისათვის, რომ ფიზიკურად ერთმანეთის მსგავსი კითხვისა და კითხვა-გაკვირვების ქარგები სწორედ სხვადასხვა ქარგებად მივიჩნიოთ, და არა ერთი ქარგის სხვადასხვა ვარიანტებად.

04. ქვემოთ მოცემულ სურათზე (იხ. სურ. 1) ასახულია სალიტერატურო ქართულის კითხვისა და კითხვა-გაკვირვების ინტონაციური ქარგების ტიპური კონტურები.

სურ. 1. განმარტებები—ტექსტში.

მარცხნიდან მარჯვნივ სურათზე მოცემულია:

- 1.—კითხვის ორსაფეხურიანი კონტური.
 - 2.—კითხვა-გაკვირვების ორსაფეხურიანი კონტური.
 - 3.—ზოგადი კითხვის კონტური.
 - 4.—ზოგადი კითხვა-გაკვირვების კონტური.
 - 5.—დასტურის მოლოდინიანი ზოგადი კითხვის კონტური.
 - 6.—დასტურის მოლოდინიანი ზოგადი კითხვა-გაკვირვების კონტური.
- პორიზონტალური ხაზები ასახვენ ერთმანეთისაგან ორი ტონით დაშორებულ დონეებს.

ლიტერატურა

1. З. Н. Джапаридзе, Г. У. Капанадзе, К синтезу интонационных контуров грузинского литературного языка. Ктеб. Языковые процессы и расстановка речи, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1989.
2. ზ. ნ. ჯაფარიძე, პერსექციული ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1975.

Modal Auxiliaries in Georgian¹

Alice C. Harris

Vanderbilt University

1. Introduction

In the last decade and a half a great deal of interest in diachronic syntax has centered on the changes undergone by modals in English. Many scholars believe that the forms *can*, *could*, *shall*, *should*, *will*, *would*, *ought*, *must*, etc. have (i) changed from independent verbs to modal auxiliaries, (ii) have gone from bi-clausal to mono-clausal structures, and (iii) have changed in meaning. It is sometimes forgotten that this is not a change unique to the Germanic languages. Georgian, in particular, has something of this history itself. In this paper I examine a Georgian verb form *unda*, which has clearly undergone this change and pose the question of whether the change occurred more generally among Georgian modals.

2. Georgian *unda*

In the historical period Georgian modal verbs have undergone changes that are to an extent parallel to those of English modals. I focus here on the one modal in which the change has gone farthest.

In Old Georgian the verb *hnebavs* 'wants' could have a nominal object or a sentential object expressed in the subjunctive, in the aorist, or in any of several nonfinite forms.²

Examples with the subjunctive are given in (1) and (2), though this construction only became common in a later period.

- (1) *q'oveli romeli gindes r~a giq'on k'ac-ta...* (Matthew 7:12 AB)

all which you.want.it that they.do.it.you man-Pl.Obl

'everything which you want men to do to you'

(Cf. King James: "Therefore all things whatsoever ye *would* that men should do to you..." emphasis added.)

- (2) *uk'uetu mindes, rayta dges ege čemda moslvadmde* (John 21:22 Ad)

if I.want.it that he.stand he my coming.until

'If I wished that he stay until I come'

In the Old Georgian period the present was expressed with the forms *m-nebavs* 'I want it', *g-nebavs* 'you want it', *h-nebavs* 's/he wants it', and the imperfect (past) with the forms *minda* 'I wanted it', *ginda* 'you wanted it', *unda* 's/he wanted it'. By the eleventh or twelfth century, the latter forms were used to express the present tense, as they are today, and a new imperfect was created: *mindoda*, *gindoda*, *undoda* (Sarjvelaže 1984:412-413).³ Thus, the present day present tense forms for 'want' are so-called *pasí*-presents.

In both Old and Middle Georgian (from the 12th century), then, the pattern in (3) occurred, among others:

- (3) [*mas*, *unda* [(*rayta*) Verb S_{ij} (DO) (IO)...]]⁴

s/he.Dat want Comp Subjunctive

In Old Georgian the main verb, 'want', illustrated in pattern (3) is imperfect, in Middle Georgian present; in both periods *unda* is part of a more complete verbal paradigm. As (1) and (2) above illustrate, it was not necessary at the oldest stages for the initial subject of *unda* (*mas* in (3)) to be coindexed (coreferential) with an argument of the verb or the

subordinate clause; if it was coindexed, ordinarily the argument in the subordinate clause would not appear in surface structure.

The pattern in (3) was reanalyzed with two changes occurring: (i) The meaning changed from 'want'; it now indicates either epistemic necessity or deontic obligation. (ii) The structure changed from bi-clausal to mono-clausal, producing the pattern in (4).

(4) [mas unda Verb (DO) (IO)...]
s/he.Dat want Subjunctive

The change left the old construction intact, with the old meaning, with the old structure (permitting a Comp and a non-coreferential subject), and with the complete paradigmatic variation, as illustrated in part in (6-8a) below. The new meaning and structure occur only with the single form *unda*. Thus in the modern language there is an invariant auxiliary *unda* 'should, ought, must' beside a third person singular lexical verb form *unda* 's/he wants it', which still alternates paradigmatically with *minda* 'I want it', *ginda* 'you want it', and the plural forms. The auxiliary and the independent verb are illustrated below in (6-8).

After fusion to a mono-clausal structure, actualization changed the government of the clausal syntax.⁵ In (4), after reanalysis, the initial subject is still expressed in the dative, the case required by the syntax of the old verb 'want'.⁶ This would seem to be inconsistent with the new mono-clausal syntax, and this situation was changed.⁷ The case pattern ordinarily required with the subjunctive was extended to this construction; this would be the so-called nominative or narrative case, depending on the morphological class of the lexical verb.

(5) [man/ís unda Verb (DO) (IO)...]
s/he.Nar/Nom want Subjunctive

The narrative and nominative cases are illustrated in the (b) sentences below, which have the new construction after reanalysis and extension; the dative case occurs in the (a) sentences, which have the construction directly inherited from Old Georgian.

(6) (a) *mas unda (rom) gaak'etos*

s/he.Dat s/he.want.it that s/he.do.it.Subtv

'S/he wants to do it' or 's/he wants him/her to do it'

(b) *man unda (*rom) gaak'etos*

s/he.Nar should

'S/he should do it', 'S/he must do it'

(7) (a) *minda (rom) gavak'eto*

I.want.it that I.do.it.Subtv

'I want to do it'

(b) *unda (*rom) gavak'eto*

should

'I should do it', 'I must do it'

(8) (a) *mas unda (rom) c'avides*

s/he.Dat s/he.want.it that s/he.go.Subtv

'S/he wants to go.'

(b) *is unda (*rom) c'avides*

s/he.Nom should

'S/he should go.'

The (a) sentences consist of two clauses, with the sentential complement optionally marked by the all-purpose complementizer *rom*, and with the verb of the lower clause in the second subjunctive, as required by the "sequence of tense" rules. The (b) sentences

are single clauses with the auxiliary *unda* and with the verb in the second subjunctive; use of the complementizer makes the sentences ungrammatical. Whether the subject is in the narrative or nominative case in the (b) sentences is determined by the main verb (*gaak'etos* or *c'avides*) according to the regular rules of the language. *Unda* is generally considered a particle on the grounds that its form does not vary for grammatical categories such as person, number, and tense (K'iziria 1982:113, Šaniže 1973:616);

3. Two Analyses

Given that *unda* has made a transition from a form occurring as an independent verb to an auxiliary or particle occurring together with a main verb, it is natural to ask whether other modals in Georgian underwent or are undergoing the same transition. The verb that appears to be the most likely candidate is *šeižleba*, illustrated in (9).

(9) *am kal-ma šeižleba gaak'etos k'oop'erat'ivi*

this woman-Nar possible she.make.it cooperative

'This woman might open a cooperative.'

Formally, *šeižleba* 'is possible' contrasts with a related inversion verb, *šemižlia*, *šegizlia*, *šeužlia* 'I can, you can, s/he can' in much the way *unda* 'should, must' contrasts with the related inversion verb *minda*, *ginda*, *unda* 'I want, you want, s/he wants'.

At least at first glance, (9) appears to be a monoclausal structure, with the subject *am kalma* 'this woman,' the analytic verb form *šeižleba gaak'etos* 'might make,' and the direct object *k'oop'erat'ivi* 'cooperative.' Note that the word order is essentially like that of the (b) sentences in (6-8), which are mono-clausal structures. This analysis can be summarized in the monoclausal structure (10), parallel to (5), containing *unda*.

(10) [*man/is* *šeiʒleba* Verb (DO) (IO)...]

s/he.Nar/Nom possible Subjunctive

On the analysis in (10), it is not the modal that governs the case of the subject; rather the main verb governs it. This is consistent with the new, reanalyzed structures in (6-8).

It is well established that question words occur immediately before finite verbs in Georgian (Harris 1981), and the question word occurs before *šeiʒleba gaak'eios* in sentences of the (9)-type, as shown in (11).

(11) *vis* *šeiʒleba (rom) gogs-ma gazeti* *gamougzavnios?*

whom possible (that) GOGS newspaper send

'To whom might GOGS send a newspaper?'

In Georgian in general, the antecedent of a reflexive must be in the clause with the reflexive pronoun (Harris 1981). With the structure considered above, the reflexive in (12) would meet the stated criteria.

(12) *im kalma šeiʒleba šeikos tavi*

that woman possible praise self

'That woman might praise herself.'

Finally, we might note that the form *šeiʒleba*, like *unda*, does not vary for person and number. (I am excluding here the related forms *šemiʒlia*, *šegizlia*, *šeuʒlia*, etc. 'I can, you can, s/he can' in the same way I excluded forms related to invariant *unda*, namely *mindā*, *gindā*, *undā* 'I can, you can, s/he can'). *Unda* shows no tense/aspect variation, and *šeiʒleba* has only a minimal amount.

Thus, it appears that the facts relating to the order of *šeiʒleba* relative to other elements of the sentence, the case of the subject, the position of question words, the possibility of reflexivization across *šeiʒleba*, the absence of person/number variation, and

the near absence of tense/aspect variation support the mono-clausal analysis proposed above.

However, appearance here is somewhat deceptive. Note that the word order facts illustrated in (9) are found with all modals in Modern Georgian, as shown in part in (13).

(13) (a) *asp'irant'ma sač'iro-a ori st'at'ia gamoakveq'nos*
grad.student necessary-it.is two articles s/he.publish.it
'The graduate student must publish two articles.'

(b) *universit'et'-s gacvla šeuγlia gaak'etos*
university-Dat exchange it.can it.make.it
'The university can set up an exchange.'

(13a) and (13b) apparently each consist of two clauses, as indicated in (14) and (15), respectively.

(14) [*sač'iro -a [asp'irant'ma ori st'at'ia gamoakveq'nos]*]
necessary it.is grad.student two articles publish

(15) [*universit'et'-s šeuγlia [(universit'et'ma) gacvla gaak'etos]*]
university can university exchange make

An alternative analysis for (9), then, is that it has a bi-clausal structure, summarized in (16).

(16) [*šeiγleba [Verb man/is (DO) (IO)...]*]
possible Subjunctive s/he.Nar/Nom

The analysis summarized in (16) assumes that modals are unique in Georgian in permitting a superficial mixing of constituents of two clauses; that is, it assumes that an abstract structure, (16), is related to surface structures such as that in (9). I refer to this as the "clause mixing" analysis. Some informants express a preference for sentences

which keep the constituents of each clause together, as in (14-15), with some modals, rather than mixing them, as the sentences in (13) do; my informants expressed no such preference regarding *šeiʒleba*. Nevertheless, there is no absolute contrast between *šeiʒleba* and other modals in this respect. I have not found examples of this kind of word order in Old Georgian texts, and thus it is possible that it is a relatively new phenomenon. However, even if it were possible to state that there are no such examples in all of Old Georgian, this is one of those situations in which the failure of a construction to occur would be notoriously difficult to interpret.

The clause mixing analysis in (16) provides a different explanation for the fact that the case of the subject in (9) is governed by *gaak'etos* 'make,' rather than by *šeiʒleba*. On this analysis, this subject is subject of the lower clause only, so it is expected that its case would be determined by the verb of the lower clause. *Am kalma* 'this woman' appears to be the subject of *šeiʒleba* only because it precedes the latter. (17) is similar to (9), but in (17) it is the matrix verb that governs the case of *kal-*.

(17) *am kal-s šeuʒlia gaak'etos k'oðp'erat'ivi*

this woman-Dat she.can she.make.it cooperative

'This woman can open a cooperative.'

Note that both the meaning and the form of the matrix verb in (17) differ from those of the verb in (9). On the clause mixing analysis, the contrast between (9) and (17) is due to the fact that in (17), but not in (9), *kal-* 'woman' is a constituent of the matrix clause, as in (18).

(18) [*am kal-s*_i *šeuʒlia* [*gaak'etos* S_j *k'oop'erat'ivi*]]

this woman can make cooperative

On the clause-mixing analysis in (16), the agreement facts are likewise predictable.

š*eižleba* 'is possible' is always in the third person singular form because its subject is the clause embedded to it.

Just as there is no contrast between *šeižleba* and other modals regarding clause mixing, there is no contrast regarding extraction of question words from lower clauses. All modals in Modern Georgian permit this, though other matrix verbs do not (cf. Harris 1981). Even in Old Georgian, modal verbs had the exceptional property of permitting extraction, both of question words, illustrated in (19), and of relative pronouns, illustrated in (20).

(19) *ray-me undes (saxeli) rkumad mas* (Luke 1:62 Ad)

what.Nom he.want name.Nom call him

'What name does he want to call him?'

(20) [*r~i*]sa ara š*emžlebel var me g[am]lta mista t'virvad* (Matthew 3:11)

whose Neg able I.am I his carry

'whose shoes I am not worthy to carry'

Thus, in all respects discussed thus far, either the mono-clausal analysis, (10), or the bi-clausal analysis (16), which involves clause mixing, will account for the facts.

4. Some Revealing Differences

However, the differences between the particle *unda* and *šeižleba* in other respects suggest that the latter has not yet undergone the reanalysis that the former has. First, while *unda* is seldom separated from the main verb, *šeižleba* is easily separated. For example, (21) is at best infelicitous, if not actually ungrammatical.

(21) (a) *?am kal-ma unda k'oop'erat'ivi gaak'etos*

this woman-Nar should cooperative she.make.it

'This woman should open a cooperative.'

- (b) *?unda am kal-ma gaak'etos k'oop'erat'ivi*
should this woman-Nar she.make.it cooperative

'This woman should open a cooperative.'

Similar sentences with *šei3leba* are unproblematic.

- (22) (a) *am kal-ma šei3leba k'oop'erat'ivi gaak'etos*
this woman-Nar possible cooperative she.make.it

'This woman might open a cooperative.'

- (b) *šei3leba am kal-ma gaak'etos k'oop'erat'ivi*
possible this woman-Nar she.make.it cooperative

'This woman might open a cooperative.'

Second, related to this is the fact that the latter, but not the former, may permit a complementizer.

- (23) *šei3leba, (rom) jer ar c'avide*
possible (that) yet Neg I.go

'It is possible that I won't go yet.'

- (24) *jer unda *(rom) c'avide*
yet should *(that) I.go

'I should go now.'

As shown in the contrast between (23) and (24), the complementizer *rom* is optional with *šei3leba* but not permitted with *unda*.

A third important difference between these two modals is that, while *šei3leba* permits either clause to be negated, *unda* does not. This shows up in the placement of *ar* 'not', contrasted in the two pairs below.

(25) (a) *ar šeiḡleba mcxetaši c'avilc*

Neg possible Mcxeta-to I.go

'It is not possible for me to go to Mcxeta.'

(b) *šeiḡleba mcxetaši ar c'avide*

possible Mcxeta-to Neg I.go

'It is possible that I will not go to Mcxeta.' ('Maybe I won't go to M.')

(26) (a) *ar unda c'axvide varḡiaši*

Neg should you.go Vardzia-to

'You shouldn't go to Vardzia.'

(b) **unda ar c'axvide varḡiaši*

should Neg you.go Vardzia-to

In (25a) the matrix clause is negated, and the negative *ar* occurs immediately before the verb, as required in Georgian in general; in (25b) the lower clause is negated, and the negative marker occurs immediately before its verb.⁸ With *unda* only one position is permitted for *ar*: immediately before the sequence *unda* VERB.

5. Conclusion

The three facts described in 4 are compatible only with the bi-clausal analysis of *šeiḡleba* proposed in (16), not with the mono-clausal analysis proposed in (10). They show that *šeiḡleba* has not undergone or has not completed the reanalysis that *unda* has undergone in historical times. Another modal, *sač'iroa* 'it is necessary' is like *šeiḡleba* except that it seems to permit less clause mixing; examples are not included because of space considerations. While it is clear that neither *šeiḡleba* 'it is possible' nor *sač'iroa* 'it is necessary' has undergone the reanalysis undergone by *unda*, the facts described in 3

show that the syntax of *unda* and *šeižleba* is superficially the same in several respects, making the latter form ripe for reanalysis. This is not to predict that it will, in fact, be reanalyzed, but the facts of the synchronic syntax make that a real possibility.

NOTES

1. The research reported here was supported in part by the International Research and Exchanges Board through the ACLS/Academy of Sciences exchange with the Soviet Union in 1989 and by the National Science Foundation through Grant Number BNS-87-12111. I am grateful to participants at the Seventh Caucasian Colloquium held in Marburg in 1994 for their helpful comments on the paper. Errors, of course, remain the responsibility of the author.
2. In the Adiši manuscript, one of the oldest available, we find the second subjunctive at Mark 6:25, the aorist at Mark 10:43, the masdar at Mark 8:35, the infinitive (so-called masdar in the adverbial case) at Matthew 5:40, and an infinitive of secondary importance (so-called masdar in the genitive case) at Matthew 2:18. Each of these is confirmed by other examples.
3. All of these verbs are inversion verbs; that is, synchronically their initial subjects are demoted to indirect objects and are marked with the dative case in all tense-aspect-mood categories.
4. Verb-initial seems to be the most common order in this construction.
5. For a discussion of the terms *auxiliary*, *fusion*, and *actualize* see Harris and Campbell, in press.
6. If a direct object were present, it would have been marked with the so-called nominative case, regardless of which verb governed it; thus the syntactic pattern of (4) would have been ambiguous with regard to this nominal. If an indirect object were present, it could have been marked with one of several cases at this period and thus might also be somewhat ambiguous.
7. This statement is not intended to imply that this extension was inevitable; in the periphrastic perfect in Modern Georgian exactly the same "inconsistency" persists thus far unchanged.
8. I am grateful to Georgian speakers at the Seventh Caucasian Colloquium for pointing out that the sentences in (25) are not equally acceptable to all speakers. The following quotation, however, shows clearly the possibility of independently negating the two predicates in sentences containing *šeižleba*:
...ar šeižleba q'uradyeba ur miikcios im t'ip'ologjurma msgavsebam...
Neg possible attention Neg turn that typological similarity

'...it is not possible for the typological similarity...not to call attention to itself.'
(*Iberul-k'avk'asiuri enatmecniereba* XV, p. 170)

In the example quoted, the matrix verb (*šeižleba* 'it is possible') and the embedded verb (*miikcios* 'may it turn it') are each independently negated.

REFERENCES

- Harris, Alice C. 1981. *Georgian syntax: A study in relational grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harris, Alice C., and Lyle Campbell. 1995. *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- K'iziria, Ant'on. 1982. *Mart'ivi c'inadadebis šedgeniloba kartvelur enebši*. Tbilisi: Mecniereba.
- Šaniže, Ak'ak'i. 1973. *Kartuli enisa gramat'ik'is sapužvebi*. Tbilisi: Tbilisis Universit'et'is Gamomcemloba.
- Sarjvelaže, Zurab. 1984. *Kartuli salit'erat'uro enis ist'oriis šesavali*. Tbilisi: Ganatleba.

Sources of Examples Cited

- Blake, Robert P. 1974. *The Old Georgian version of the Gospel of Mark*. *Patrologia Orientalis*, 20, fasc. 3. (First edition, 1928).
- Blake, Robert P. 1976. *The Old Georgian version of the Gospel of Matthew*. *Patrologia Orientalis*, 24, fasc. 1. (First edition, 1933).
- Blake, Robert P., and Maurice Brière 1950. *The Old Georgian version of the Gospel of John*. *Patrologia Orientalis*, 26, fasc. 4.
- Brière, Maurice. 1955. *La version géorgienne ancienne de L'évangile de Luc*. *Patrologia Orientalis*, 27, fasc. 3.
- Iberul-k'avk'asiuri enatmecniereba* XV, published by the Linguistics Institute (Enatmecnierebis Inst'it'ut'i), Tbilisi.
- Examples marked "Ad" are from the Adysh codex (Adiši Gospels), dating from A.D. 897; those marked "AB" are found in the Opiza and Tbet'i Gospels, from A.D. 913 and 995, respectively. Examples not marked are found in all three of these sources.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ა. გუახარია, გურამ კარტოზია—60	3
გურამ კარტოზიას გამოქვეყნებული შრომები	6
გ. არაბული, სტუმარმასპინძლობის ეტიკეტი „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ეპიზოდის მხედვით	11
ა. ბარამიძე, რუსთელის მოუღწვევლ თხზულებათა შესახებ	17
D. Barrett, Vepxistaosani: A Few Notes and Queries	23
W. Boeder, Strophenstruktur und Textkohäsion bei Rustaveli	37
თ. გამყრელიძე, „მწიგნობრობა ქართული“	57
ა. გვახარია, ეტიმოლოგიური ვარაუდები, ჩინჩახვი	65
J. Gippert, Ein altgeorgisches hapax legomenon	73
კ. დანელია, კელ(კელ-ობა) ძირის ეტიმოლოგიისათვის	79
ბ. დარჩია, როდის დაიწერა იაკობ შემოქმედელის „მოამადისა და ქრისტო-- ანეთ გაბაასება“?	85
გ. თოფურია, ბრუნების ერთი თავისებური სისტემის შესახებ არჩიულ ენაში	93
ზ. კიკნაძე, „ვა, სოფელო...“	99
ლ. მენაბდე, ძველი ქართული ლიტერატურული ურთიერთობანი	107
ა. ონიანი, გრძელი ხმოვნების რედუქციის საკითხისათვის სვანურში	117
ზ. სარჯველაძე, კიდევ ერთხელ ხანმეტობისა და ჰემეტობის ურთი- ერთობის შესახებ	125
თ. უთრგაიძე, [ვ]-სა და [ჟ]-ს მიმართებისათვის ძველი ქართულის ფონმატურ სისტემაში	133
H. Fährich, Zu den georgischen Lehnwörtern im Lasischen	143
K. X. Шмидт, К трансформации предикативных синтагм в занских язы- ках	149
არ. ჭანტურია, მეცნიერის არქივიდან: აკ. ჭანტურია, მეგრული ზღა- პარ-თქმულებები ოქროს ვერძსა და ოქროს კრავზე	159
ა. ჭინქარაული, კიდევ ერთი ჩართული სტროფი „ვეფხისტყაოსანში“	183
ზ. ჭაფარიძე, კითხვის, გაკვირებისა და კითხვა-გაკვირების ინტონაცი- ისათვის ქართულში	189
A. C. Harris, Modal Auxiliaries in Georgian	195

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ТБИЛИСИ
„МЕЦНИЕРЕБА“
1995

გამომცემლობის რედაქტორი ი. გველესიანი
ტექნიკური რედაქტორი ნ. ოკუჯავა

წიგნი იბეჭედა „ვერაზია“ ბანკის სპონსორობით

გადაეცა წარმოებას 24. VII. 1995; ხელმოწერილა დასაბეჭდად 12. XII. 1995;
ქალაქის ზომა 60X84 1/16; ბეჭდვა მაღალი და ოფსეტური;
ნაბეჭდი თაბახი 13; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 11.11;
ტირაჟი 200; შიგნითი ფურცლები № 566
ფასი სახელშეკრულებით.

საწარმოო-საგამომცემლო გაერთიანება „მეცნიერება“, თბილისი, 380060,
კუტუზოვის ქ. 19

Производственно-издательское объединение „Мецниереба“, Тбилиси, 380060,
ул. Кутузова 19